

Hereditas Archaeologica Hungariae

2.

Sorozatszerkesztők

Benkő Elek, Jerem Erzsébet, Kovács Gyöngyi, Laszlovszky József

Papp Adrienn

TÖRÖK FÜRDŐK RÉGÉSZETI EMLÉKEI MAGYARORSZÁGON

Budapest 2018

A kötet megjelenését támogatta
a Nemzeti Kulturális Alap, a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóirat-kiadó Bizottsága,
a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont és a Budapesti Történeli Múzeum

Címlapfotó:

A budai Rudas fürdő török kori forró terme ma

© Budapest Gyógyfürdői és Hévízei Zrt. 2012. Minden jog fenntartva

A kötet szerkesztője: Kovács Gyöngyi

Nyelvi lektorálás: Renner Zsuzsanna

Tördelés és képfeldolgozás: Kiss Zsuzsanna

Képszerkesztés: Drosztmér Ágnes

Sorozat- és borítóterv: Kaszta Móni

ISBN 978-615 5766 05 3

HU ISSN 2498-5600

© A szerző és az Archaeolingua Alapítvány

© Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet

Minden jog fenntartva. Jelen könyvet, illetve annak részeit tilos reprodukálni, adatrögzítő rendszerben tárolni,
bármilyen formában vagy eszközzel - elektronikus úton vagy más módon - közölni a kiadó engedélye nélkül.

2018

ARCHAEOLOGUA ALAPÍTVÁNY

H-1067 Budapest, Teréz krt. 13.

www.archaeolingua.hu

Felelős kiadó: Jerem Erzsébet

Nyomda: AduPrint Nyomda és Kiadó Kft.

TARTALOMJEGYZÉK

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ	7
BEVEZETÉS	9
I. AZ OSMÁN BIRODALOM	11
II. A TÖRÖK HÓDOLTSÁG MAGYARORSZÁGON	13
III. AZ OSMÁN ÉPÍTÉS ZET VIRÁGKORA	17
A dzsámi	19
Az iskola (medresze)	22
A karavánszeráj (<i>hán</i>)	22
A kolostor (<i>tekke</i>)	23
A síremlék (<i>türbe</i>)	23
A palota (szeráj) vagy lakóház	24
Épületegyüttesek (<i>küllije</i>)	24
Egyéb építmények	26
IV. OSMÁN ÉPÍTÉS ZET A HÓDOLTSÁGBAN	27
V. A TÖRÖK FÜRDŐK ÁLTALÁNOS JELLEMZŐI	33
A török fürdők felépítése	33
Gőzfürdők - termálfürdők	34
Közfürdők - magánfürdők	36
Ikerfürdők	36
A fürdők típusai építészeti elrendezésük alapján	37
Nyitott fürdők - épített fürdők	38
A klasszikus kori török fürdők megjelenése	39
VI. A TÖRÖK FÜRDŐK HASZNÁLATA	41
VII. MAGYARORSZÁGI TÖRÖK FÜRDŐK	43
A török fürdők társadalmi és gazdasági szerepe	48
A török fürdőépületek jellemzői	52
<i>Előcsarnok</i>	54
<i>Langyos helyiségek</i>	56
<i>Illemhely</i>	56

<i>Forró helyiség</i>	57
<i>Különfürdők</i>	60
<i>Vízkezelési rendszer</i>	60
<i>Díszítés</i>	63
<i>Világítás</i>	65
<i>Alaprajzi változatosság</i>	66
A magyarországi fürdők helye az oszmán építészetben	68
VIII. A FÜRDŐK KUTATÁSÁNAK TÖRTÉNETE	73
IX. A MAGYARORSZÁGI TÖRÖK FÜRDŐK ÉPÍTÉSZETI EMLÉKEI	77
Ma is működő török fürdőink	77
<i>Rudas fürdő, Buda</i>	77
<i>Császár fürdő, Buda</i>	84
<i>Rác fürdő, Buda</i>	91
<i>Király fürdő, Buda</i>	98
Látogatható fürdőromok	103
<i>Válide szultán fürdő, Eger</i>	103
<i>Ikerfürdő (Güzeldze Rüsztlem pasa fürdője?), Székesfehérvár</i>	106
<i>Memi pasa fürdő, Pécs</i>	108
Korlátozottan látogatható fürdőromok	111
<i>A pasapalota magánfürdője, Buda</i>	111
<i>Termálfürdő (Szokollu Musztafa pasa fürdője?), Esztergom</i>	114
<i>Termálfürdő, Esztergom</i>	116
Feltárt, de visszatakart fürdőromok	118
<i>Ikerfürdő (Rüsztlem pasa fürdője?), Pest</i>	118
<i>Tojgun pasa fürdő, Buda</i>	121
<i>Ferhád pasa fürdő, Pécs</i>	123
<i>Gőzfürdő, Babócsa</i>	125
<i>A parancsnok palotájának magánfürdője, Babócsa</i>	126
RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE	127
JEGYZETEK	128
IRODALOM	133
GLOSSZÁRIUM	141
KÉPEK JEGYZÉKE	144
KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	155

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ

A magyarországi török fürdők különleges helyet foglalnak el a hazai régészeti emléanyagban. Olyan épületeket jelentenek, amelyeket ma is eredeti funkciójukban használunk és – elsősorban a mai Budapesten – a modern fürdőkultúra részének tekintünk. Ugyanakkor ezek az épületek nem csupán a megpihenés és testi felüdülés helyszínei, hanem egyszersmind történelmi dokumentumok, egy korszak, egy kultúra emlékei. A magyarországi török hódoltság sok tekintetben a magyar történelem szomorú és pusztulással terhes időszaka. Ugyanakkor számos olyan kulturális örökségünk van, akár a mai hétköznapi életben is, amely a hazánkat ekkor ért külső hatásokra vezethető vissza. Elég, ha csak a fürdő- vagy éppen a kávékultúrára gondolunk.

A középkori magyar termálfürdők helyén sokkal nagyobb számban létesültek török fürdők, meleg vizű források hiányában pedig fűtéssel ellátott hódoltság kori fürdőépületek, mint ahogy azt épített örökségünk fennmaradt emlékeiből gondolhatnánk. Sok esetben a régészet hozta felszínre ezeket a maradványokat, vagy bizonyította, hogy modern épületekben is rejtőznek még török kori részletek. A magyar műemlékvédelem és a régészeti kutatás nemzetközi összefüggésben is fontos eredménye, hogy számos emléket megőrzött, feltárt, vagy legalább dokumentált. Különösen az írott források elemzésével összekapcsolt épületrégészeti-műemléki feltárások jelentettek fontos előrelépést. Ez természetesen nemcsak a fürdőkre vonatkozik, hanem a vizsgált korszak más jellemző épületeire, a dzsámikra, minaretekre és türbékre is.

A Magyarországon több évtizeddel ezelőtt lendületet vett oszmán-török régészet vizsgálódásainak újabb lökést adott, hogy az elmúlt bő egy évtizedben számos fontos fürdőépület felújítására és ezen keresztül régészeti feltárására került sor. Ez egyben arra is lehetőséget ad, hogy összefoglaljuk mindazt a tudást, amelyet a 17. század vége óta felhalmoztak az épületek első felmérői, a műemléki védelmet és felméréseket szorgalmazó építészek és kutatók, a nem csekély nehézséget támasztó írott forrásanyaggal megbirkózó történészek generációi és a régészeti ásatások szakemberei. A magyar régészeti örökséget bemutató könyvsorozatunk szerkesztőinek ezért esett erre a témára a választása. Az emléanyag kitűnően megjeleníti, miként lehet egy épület egyszerre örökségünk kiemelkedő emléke és a mai hétköznapi élet része. A fürdők ismertetése azonban nemcsak a rájuk vonatkozó főbb történelmi adatok, építészeti jellemzők és az ásatások során előkerült jelenségek leírását jelenti, hanem olyan összefüggésekre is rávilágít, amelyek ennek a történelmi periódusnak számos jellemző vonását illusztrálják.

A Sorozatszerkesztők

1. kép. A budai Rudas fürdő forró terme Ludwig Rohbock metszetén, 1859

BEVEZETÉS

Magyarország mindig is híres volt termálvizeiről, a manapság ide érkező utazók többsége kipróbálja az ország valamelyik fürdőjét. Így volt ez az elmúlt évszázadok során is. Már a török hódoltság korában számos útleírásban dicsérték a magyarországi fürdők jótékony hatásait. Hallunk elfagyott végtagjaikat melengető utazókról és gyógyulni vágyó helyi asszonyokról is. Ennek a korszaknak (1541-1699) a fürdőkultúráját mutatom be könyvemben az oszmán építészet összefüggésébe ágyazva. A törökök által meghódított területeken az ország természetes hőforrásait kihasználva termálfürdők épültek. Közéjük tartoznak azok az épületek, amelyeket azóta is – azaz közel 450 éve – folyamatosan használunk (1. kép). Ugyanakkor szerte a hódoltság területén gőzfürdők is létesültek, melyek azonban mára teljesen elpusztultak és csak régészeti módszerekkel tárhatók fel. A gőzfürdőépületek rendszere, a fürdőzés ottani szokása nagyon szokatlan számunkra, mert ezekben a fürdőkben (*hamamokban*) nem volt és ma sincs medence. Mégis a korszak legjellegzetesebb és legelterjedtebb épületei közé tartoztak. A kötetben ismertetem a török fürdők általános jellemzőit, használatuk mikéntjét. Aki kedvet kap, az a mai Törökország területén ki is próbálhatja, hogyan működtek ezek a fürdők évszázadokkal ezelőtt, ugyanis török területeken a fürdőhasználat módja a mai napig változatlan.

Mindezek mellett a hazai emlékanyaggal ismerkedhet meg az olvasó: azok az épületek, illetve romok kerülnek bemutatásra, melyeket a modern kutatás tárt fel. A fürdőépületek a 16-17. századi műszaki ismeretek nagyszerű példái. Egyrészt maguknak a kupolás termeknek a kialakítása nagy tudást igényelt, másrészt a víz elvezetése a megfelelő helyekre, a gőzfürdőkben a padlófűtésrendszer megtervezése mind-mind komoly tudásról tanúskodik. Egyes budai épületek méretükben és szépségükben az isztambuli szultáni és nagyvezíri fürdőkkel vetekednek. Az Oszmán Birodalom fénykorában épültek és annak klasszikus építészeti stílusát képviselik. A budai Rudas fürdő kupoláját tartó oszlopok, a Császár fürdő zegzugos termei a korszak kiemelkedő alkotásai. A budai kutatásokat személyesen vezethettem, így azokról rendelkezem a leg részletesebb ismeretekkel. Közöttük találjuk a legépebben fennmaradt török kori fürdőinket is, amelyek a mai Budapest fontos építészeti emlékei és turisztikai szempontból is kiemelkedő értékei.

A kötetben egy olyan kor emlékeivel ismerkedhetnek meg, amelynek írott forrásai közül több is arab betűkkel íródott. Ezek latin betűs átírására a nemzetközi tudományos világ egy egyedi rendszert használ. Jelen kötetben előkerülő török elnevezések és kifejezések azonban a könnyebb olvashatóság kedvéért a magyar kutatásban is bevett módon, a magyar helyesírási szabályoknak megfelelően szerepelnek.

A magyar olvasók számára a „török hódoltság”, „a hódító törökök” egyértelműen a 16. századi oszmán terjeszkedést jelentik. A törökség valójában több népet, többféle nyelvet magába foglaló egység, melynek csak egyik tagja a mai Törökország és az anatóliai törökség. Helyesebb volna éppen ezért oszmán hódításról beszélnünk a 16. századi eseményekkel kapcsolatban is. E sajátos magyar nyelvi hagyomány miatt a kötetben a török és oszmán kifejezéseket gyakorlatilag szinonimaként használom, és minden esetben az oszmánokat értem alatta.

2. kép. Egy anatóliai város (Eszkisehir). Matrakcsi Nászuh ábrázolása jellegzetes oszmán épületekkel, 16. század.
A kép előterében és közepén egy-egy fürdő látható

I. Az Oszmán Birodalom

A középkori Magyar Királyság középső része a 16. század közepén egy keleti nagyhatalom, az Oszmán Birodalom fennhatósága alá került közel másfél évszázadra.

Az Oszmán Birodalom a 16. században korának egyik legjelentősebb, éppen virágkorát élő politikai tényezője volt. Keleti határai a mai Irán nyugati részén húzódtak, Észak-Afrika Földközi-tenger menti vidékét pedig egészen Algériáig uralta. Alig ötven évvel korábban azonban jóval kisebb államot mondhatott magáénak: kelet felé nem terjedt túl Anatólián, nyugaton az Adriai-tengerig, északon a Magyar Királyságig ért (2-3. kép).

3. kép. Az Oszmán Birodalom terjeszkedése 1566-ig

A rohamosan fejlődő, növekvő birodalom alapjait azok a török törzsek vetették meg, amelyek Közép-Ázsiából vándoroltak nyugat felé és a 11. századtól költöztek be a Bizánci Birodalom területére. Első nagy államalakulatukat, amely az Égei-tengertől Közép-Ázsiáig terjedt, a Szeldzsuk-dinasztia vezetésével hozták létre a 11. században. Ez a mongolok csapásai alatt a 13. században összeomlott, Anatóliában kisebb hercegségek (törökül bégségek) alakultak ki. Ezek egyike volt az Oszmán által vezetett kis állam, amely a Márvány-tenger közelében, a bizánci határvidéken született meg. Az új dinasztia alapító Oszmán (?-1323/24), a birodalom névadója még csekély terület felett uralkodott, fia, Orhán idején azonban a bégség Anatólia egyik jelentős hatalmává nőtte ki magát. Fontos területeket hódítottak el Bizánctól, így a Márvány-tenger déli partvidékét, többek között 1326-ban Bursa városát, amely egy rövid időre fővárossá is vált. A 14. század közepén megvetették lábukat az európai kontinensen is, s hódításaik párhuzamosan haladtak a Balkánon és Anatóliában. Az egyre növekvő államba zárványként ékelődött Konstantinápoly és környéke, a fogyó Bizánci Birodalom utolsó maradványa volt.

A szinte folyamatos terjeszkedés 1402-ben torpant meg, amikor az oszmánok szembetalálkoztak a kor legjelentősebb közép-ázsiai hódítójával, Timur Lenkkel. Timur Indiától Anatóliáig ívelő birodalmának súlypontja az Amu-darja-Szir-darja vidékén volt. Az Oszmán Birodalom élén álló I. Bajezid szultán 1402-ben ütközött meg Ankara mellett Timur Lenk seregeivel és döntő vereséget szenvedett. A szultán is fogságba esett és élete végéig rabságban sínylődött. Timur feldúlta Anatóliát és visszaállította a hercegségeket. Az oszmán térnyerés ennek következtében közel fél évszázadra megállt, hogy azután újult erővel folytatódjon. II. Mehmed 1453-ban elfoglalta Konstantinápolyt, és itt rendezte be birodalma új fővárosát. A további hódítások révén a 16. században a Közel-Kelet, Észak-Afrika és az iszlám világ szakrális központjának számító Arábia is az Oszmán Birodalom részévé vált. Néhány évtizeddel később került sor a Magyar Királyság középső részeinek bekebelezésére. Bár innen a 17. század végére kiszorultak, az Oszmán Birodalom egészen a 19. század közepéig megőrizte hatalmas kiterjedését. Balkáni és afrikai területeinek döntő többségét csak a 19. század végén és a 20. század elején veszítette el. Az utolsó oszmán szultán, VI. Mehmed 1922-ben hagyta el országát.

II. A TÖRÖK HÓDOLTSÁG MAGYARORSZÁGON

Az Oszmán Birodalom ugrásszerű növekedése egybeesett a Magyar Királyság elleni támadásokkal. A szultánok Közel-Keleten és Afrikában hatalmas hódításokkal büszkélkedhettek, nyugaton azonban a Magyar Királyság megakasztotta a terjeszkedést, az ország teljes elfoglalására sohasem került sor. A két állam között a 14. században kezdődtek az összecsapások, 1396-ban Nikápolynál Zsigmond király serege vereséget szenvedett. Ennek hatására a magyar politikai vezetés felismerte a déli védelmi vonal fontosságát és a déli szomszédok – Bosznia, Szerbia, Havasalföld – jelentőségét az oszmánok elleni harcokban.

A déli végvárrendszer sikeresen vizsgázott Nándorfehérvárnál 1456-ban. Szülejmán szultán (1520–1566) uralkodása alatt a Magyar Királyság területére tevődött át a frontvonal. 1521-ben elesett Nándorfehérvár, 1526-ban pedig a keresztény hadak mélyen az ország belsejében, Mohácsnál veszítettek csatát. A királyság középső részeinek meghódítása és a birodalomba való integrálása csak évtizedekkel később, Szapolyai János király halála és Buda eleste (1541) után kezdődött meg. 1541-től az 1699-ben megkötött karlócai békéig az oszmánok elleni hadakozás határozta meg a királyság életét (4. kép).

A Magyar Királyságból kihaló részek mindvégig határtartományok maradtak, és maga a Magyar Királyság is tovább létezett, igaz, erősen megcsönkített formában. Mindez sajátságos helyzethez vezetett: a hódítók erődítményekben éltek, miközben az ezek közt elhelyezkedő mezővárosokban és falvakban megmaradt a korábbi (főként magyar) lakosság. Az erődítményekben a helyiek száma folyamatosan csökkent és több településen a korábbi lakók szinte teljesen eltűntek.

Kik voltak valójában azok a hódítók, akiket általában oszmánoknak vagy törököknek nevezünk? A Magyar Királyság területére főként délszlávok érkeztek, akik jól megtalálták a helyüket az Oszmán Birodalom keretei között. Származásukról vallanak többek között a zsoldösszeírások, és erről tudósít a korszak oszmán utazója, Evlia cselebi¹ is, aki szerint az itt élők elsősorban bosnyákuak beszéltek.² A hódoltságba érkezők többsége katona volt, de polgári lakossággal is számolhatunk: ők az iszlám vallási intézményekben vagy az államigazgatásban kaptak hivatalt, más részük iparosként vagy kereskedőként tevékenykedett. Jól mutatja a helyi állapotokat, hogy gyakran a polgári feladatokat is katonák látták el. A hódítók nem nevezték magukat törököknek – ez akkoriban egyenesen sértésnek számított –, sokkal inkább az oszmán nevet használták, amivel az uralkodó családhoz, és így a birodalomhoz való tartozásukat fejezték ki. A vezető réteg kultúrájában a szultáni udvarhoz kötődött, nyelve a török alapú, de sok perzsa és arab szóval, nyelvtani formulával bővített *oszmánli* volt.

4. kép. A török hódoltság 1575 körül

Az oszmán társadalom alapvetően két rétegre tagolódott. Az egyik az adót nem fizető katonai (*aszkeri*) réteg, ahová egyrészt a fegyveresek, másrészt a jogi, adminisztratív és vallási feladatokat ellátók tartoztak, vagyis mindazok, akik az államtól kapták a fizetésüket. A másik réteg az adófizető iparosokból, kereskedőkből, földművesekből tevődött össze, vallási hovatartozástól függetlenül. Az elit jelentős részét – számkra talán kissé különös módon – egy rabszolgareteg alkotta, amelynek tagjai az ún. „gyermekadó” (*devsirme*) révén kerültek az udvari képzés keretei közé. A legjobbak a szultáni szerájban nevelkedtek, majd katonai vagy adminisztratív pályára léptek és a szultánhoz hű államszervezet pilléreit alkották. Előmenetelük során a legmagasabb tisztségig, a nagyvezíri pozícióig is eljuthattak, sőt a klasszikus korszakban csak közülük kerülhettek ki e poszt betöltői. Ez a rendszer arra volt hivatott, hogy a szultánhoz minden körülmények között hű réteget neveljen ki, és elejét vegye az uralkodótól független arisztokrácia kialakulásának. Ezeket a rabszolgákat kezdetben kizárólag nem muszlimok gyermekei közül válogatták.

5. kép. Török katonák. Részlet egy Budát ábrázoló vízfestményről, 1600 körül

A Magyar Királyságtól elfoglalt részekből a hódítások előrehaladtával több tartományt (*vilájet*) szerveztek (budai, temesvári, egri, kanizsai, váradi, érsekújvári), ennek ellenére a budai *vilájet* irányítója, a budai pasa mindvégig megőrizte kiemelkedő szerepét. A *vilájetek* kisebb közigazgatási egységekre, *szandzsákokra*, azok pedig *náhijékre* tagolódtak. A települések lakosságát az adókvetés és a várható jövedelmek kiszámítása végett összeírták, majd ennek alapján osztották ki a javadalombirtokokat és jelölték ki a szultáni kezelésben maradó területet.

Az egykori Magyar Királyság területére érkező hódítókról csak részleges információk maradtak fenn. Lényegesen részletesebben ismerjük az itt állomásozó katonaságot (5. kép),³ mint a civil lakosságot. Annyi azonban így is megállapítható, hogy az itt töltött idő elegendő volt ahhoz, hogy egyes családok gyökeret eresszenek, és ez a föld jelentse számukra az otthont.⁴

A hódoltság százötven éve a magyar történelem megpróbáltatásokkal teli, hosszú és súlyos következményekkel járó időszaka volt, amely az Oszmán Birodalom több mint hatszáz éves történetében a birodalom virágkorára és kezdődő hanyatló periódusára esett. Mivel a magyar tartományokban a török hódoltság időszaka élesen elválik a korábbi és későbbi korszakok keresztény kultúrájától, ezért a hazai régészeti és építészettörténeti emlékanyagban nagyon jól meghatározhatók az oszmán korszak emlékei (6. kép). Ezek az emlékek szinte minden egyéb más hatástól mentesen a klasszikus oszmán korszakot tárják elénk.

6. kép. A Császár fürdő körüli városrész a 17. század végén az erődyszerű lőpormalommal és a dombtetőn álló Gül baba türbével. Alatta egy kolostor (tekke) romjai látszanak. Domenico Fontana 1686. évi budai ostrommetszetének részlete

III. AZ OSMÁN ÉPÍTÉSZEZET VIRÁGKORA

Az Osmán Birodalom művészete sok szálon kötődött a szultáni palotához (7. kép). Formálódásában az udvari műhelyek meghatározó szerepet játszottak, az általuk kialakított stílus az állam egész területén elterjedt. Olykor e hatás közvetlenül érvényesült: ismert, hogy az izniki fajanszműhelyekbe a szultáni palotából küldték a mintákat, melyeket a helyi mesterek ráfestették a megrendelt tárgyakra (8. kép).

7. kép. A Topkapi palota fogadóterme Isztambulban, 16. század

8. kép. Izniki tál az oszmán építészeti virágkorából,
16. század

Az udvari műhelyek közül jó néhány a szultáni építkezésekhez kapcsolódott. A főépítész vezetésével az építésszek és a hozzájuk tartozó mesteremberek (ácsok, kőfaragók, üvegesek, festők stb.) külön csoportot alkottak. Az ő képzésük is az udvari műhelyekben történt, ahol az építészettel foglalkozók egyebek közt geometriát is tanultak. Ebben a korszakban az oszmán elit számára az építészet nemcsak az iszlám által előírt kegyes cselekedetekre (például dzsámialapítás) adott lehetőséget, hanem a hatalmi pozíció kinyilvánítására is. Éppen ezért roppant fontos volt, hogy ki, hol, milyen épületet építtetett. Miközben ennek okán Isztambulban gombamód szaporodtak a dzsámik és az iskolák (medreszék), addig máshol, a birodalom eldugott zugaiban, ahol szükség lett volna rájuk, hiányoztak. Ugyanakkor az erős központositásnak és az oszmán elit szoros konstantinápolyi kötődésének köszönhetően a birodalom távoli tartományaiban is az isztambuli divat, művészeti formák és építészet jegyei jelentek meg.

A kor legnagyobb építészét Mimár Szinánnak (a *mimár* szó jelentése „építész”) hívták. Kajszeri (Közép-Törökország) közeléből, keresztény családból gyermekadó révén került a szultáni udvarba, a megszokottnál sokkal idősebben, közel húszévesen (1490 körül született). A többi rabszolga gyermekhez hasonlóan őt is iszlám hitre térítették, majd ácsnak tanult. Tanulóévei után janicsárként bejárta a birodalmat és változatos katonai-építészeti feladatokkal találkozott. A Van-tónál hajót kellett építenie, amellyel átkelt a tavon, hogy a túlsáron állomásozó ellenséges szafavida (perzsa) seregekről információt szerezzen.⁵ Moldovában hidat vert a Prut folyó felett az oszmán sereg számára. 1538-ban tudása elismeréseként kinevezték a birodalom főépítészének. Ezt a posztot száz éves kora körül bekövetkezett haláláig, 1588-ig betöltötte. Életrajzai mintegy ötszáz épületet kötnek a nevéhez, ami mindenképp egy jól irányított „építésziroda” működését feltételezi. Munkái hosszú időre meghatározták az Oszmán Birodalom városainak képét.

Ebben a korszakban a legtöbb oszmán középület megjelenését a kupolák uralták, amelyeket változatos méretben, számban és elrendezésben helyeztek el. Maguknak az épületeknek a kialakítása - alaprajza, díszítése - szigorú szabályokat követett. Mielőtt a fürdőkkel megismerkednénk, röviden tekintsük át a főbb épülettípusokat.

A dzsámi

Az oszmán építészet formavilágára nagyon erősen hatott Konstantinápoly és ezáltal a bizánci művészet. Aki Isztambulban megáll az Aja Szofja (*Hagia Sophia*) és a Kék mecset között, annak nem lehet kétsége afelől, hogy az oszmán építészet elsődleges célja a 6. században épült bizánci Hagia Sophia felülmúlása volt. A város grandiózus dzsámijai mind e törekvés változatos formájú megnyilvánulásai.

Az egyes épülettípusok az iszlám világban különböző építészeti hagyományokra nyúlnak vissza, és így más-más sajátosságokat hordoznak.⁶ A klasszikus kori oszmán dzsámitípus közvetlen előképe a Bizánci Birodalomban épített keresztény templom. Négyzetes alaprajzának központi négyzete fölött kupola borul. Több szultáni dzsámi építésekor hatalmas méretű kupolák készültek, amelyekhez félkupolákat illesztettek, hogy minél nagyobb teret tudjanak lefedni. Ehhez az épülettömbhöz zárt udvar csatlakozik, amely szintén többnyire négyzetes alaprajzú, és a falai mentén mivesebb épületek esetében kupolákkal fedett árkádsor húzódik. Az udvar közepén kapott helyet a kút, a rituális mosakodás színhelye. Az épület sarkán (vagy sarkain) minaret emelkedik, melynek ceruza formája a 16. századtól szintén jellegzetes oszmán építészeti elem.

Kisebb dzsámik esetében egyszerűbb megoldások fordulnak elő: a kupolák rendszere helyett egyetlen kupola vagy akár síkfödém fedti az imateret, amely előtt kis előcsarnok helyezkedik el. A minaretet e kisebb épületek mellett is megtaláljuk (9-10. kép).

9. kép. Kisebb dzsámi előtérrel, kupolás lefedéssel és minarettel.
Jesil dzsámi, Iznik, 1378-1391

10. kép. Egyszerű síkfödémés dzsámi faminarettel.
Vranduk, Bosznia, 15. század

11. kép. Mihráb az isztambuli
Mihrimah dzsámiban, 1562-1565

A dzsáminak van néhány jellemző, elmaradhatatlan belsőépítészeti eleme. Ilyen a Mekka felőli falban kialakított díszes falfülke, a *mihráb* (11. kép), amely az imádkozók számára Mekka, tehát az ima irányát jelzi. Általában fából, ritkábban kőből készítették a *mihráb* mellett álló szószéket (*minber*), amely a pénteki ima során kapott szerepet. Az uralkodók vagy alapítók számára a dzsámiban gyakran karzatot építettek. A dzsámik padlóját szőnyeg borította, a hívek ezen imádkoztak (12-13. kép).

12-13. kép. Az isztambuli Kék mecset
(Szultán Ahmed dzsámi)
és belső tere, 1609-1616

Az iskola (medresze)

A medreszék felsőfokú iszlám iskolák voltak, amelyekben azonban - a nyugat-európai egyetemektől eltérően - alapvetően az oktatóktól függött, hogy milyen témákat és milyen mélységig lehetett tanulni. Legfontosabb a Korán és a vallásjog oktatása volt, de orvoslás és természettudományok is szerepelhettek az adott intézmény tananyagában. A medresze számára az iszlám világban jellegzetes épülettípus alakult ki. Az oszmán építészet klasszikus korában - a dzsámihoz hasonlóan - a kupolák jellemzőek rájuk: az egymás mellett sorakozó, kupolákkal fedett kisméretű szobák egy központi udvart fognak körül. A terem előtt általában nyitott, oszlopos folyosó húzódik. Az udvarba nyíló bejárati kapuval szemközti oldalon helyezkedett el a „tanterem”, bár a kúttal és növényekkel díszített udvarban is folyhatott oktatás (14. kép).

14. kép. Medresze (iskola) belső udvara. Kursumlija medresze, Szarajevó, 1537

A karavánszeráj (hán)

Ezek a többfunkciós épületek alapvetően a kereskedők, utazók számára kínáltak védett szállást, de a városokon belül az árucseré helyszínéül is szolgáltak. Általában téglalap alaprajzú, többemeletes épületek, középen udvarral. A felső szinteken a kereskedők szálltak meg és árulták portékájukat, míg az alsó szinten az állatokat szállásolták el (15. kép).

15. kép. Karavánszeráj ábrázolása Salomon Schweigger konstantinápolyi és jeruzsálemi útleírásában, 1639

A kolostor (*tekke*)

A muszlim szerzetesek (dervisek) kolostoraira nem vonatkoztak olyan szigorú alaprajzi szabályok, mint a többi oszmán épületre vagy a nyugat-európai kolostorokra. Ugyanakkor ezekben az épületekben is felfedezhető bizonyos szabályosság, bár inkább a lakóházakkal mutatnak rokonságot. A kolostor épületei több udvar köré rendeződtek, melyeket falak választottak el egymástól. A kerteknek, környezetnek fontos szerep jutott (16. kép).

17. kép. Szülejmán szultán türbéje Isztambulban, 1550-1557

A síremlék (*türbe*)

Az iszlám építészetben a síremlékek önálló építmények, sok hasonlósággal, de területenként egyedi megoldásokkal. Az oszmán síremlékek általában nyolcszög alaprajzúak, kisméretűek és kupola fedi őket. Esetenként a bejárat elé fából kis előtető is készülhetett. A szultáni türbék (17. kép) belsejét gyakran a csodálatos szépségű izniki fajanszcsempékkel díszítették.

16. kép. Derviskolostor (*tekke*) a boszniai Blagajban, 15. század vége - 16. század eleje

A palota (szeráj) vagy lakóház

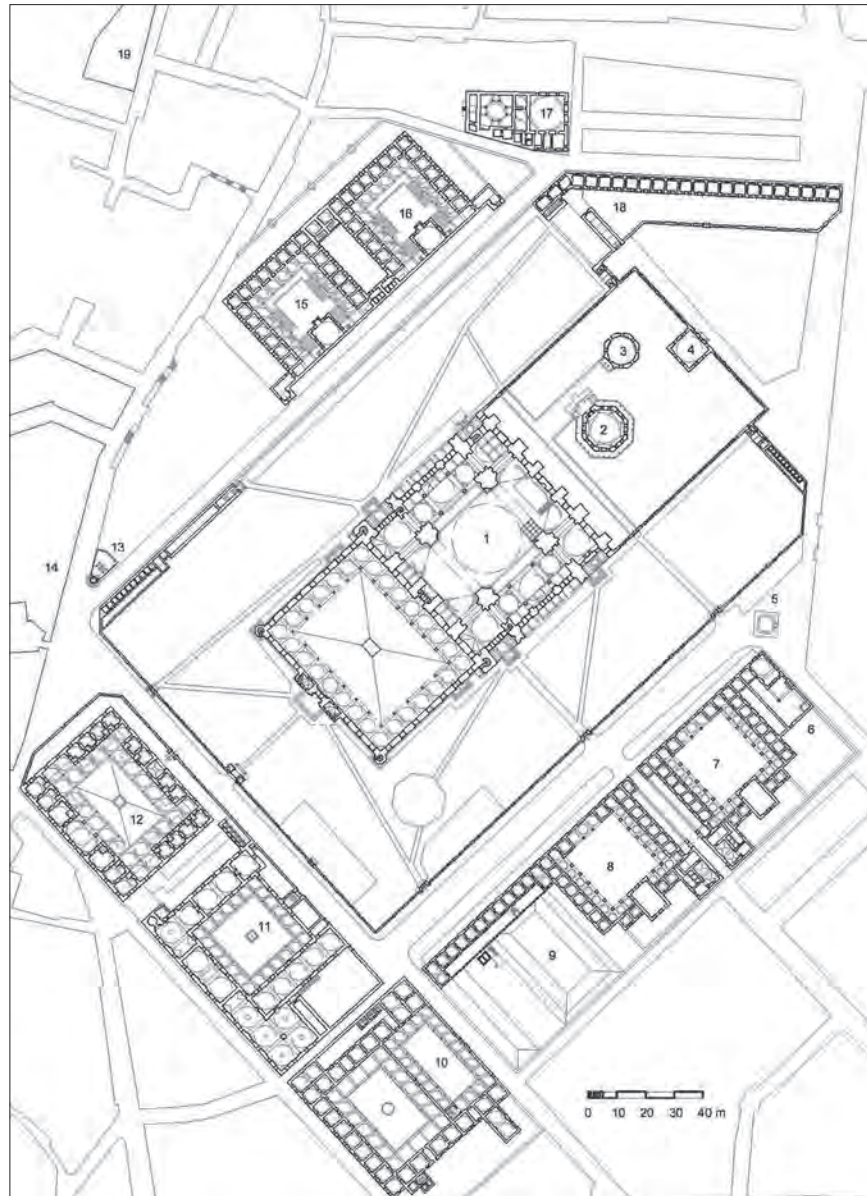
Az oszmán házaknak két fő jellegzetességét emelhetjük ki. Egyik ezek közül a „befelé fordulás”, ami azt jelenti, hogy a házak nem az utcafront, hanem a belső udvar(ok) felé fordultak, és díszítésük is erre nézett. Míg az utcai homlokzatokon csak kisméretű ablakok nyíltak, a belső udvarok felé oszlopos folyosók vezettek. A házak általában többszintesek, anyaghasználatukat tekintve zömmel favázis vályogtégla falúak voltak. A falakat kőalapra építették. A másik jellegzetesség a nyitott terek használata. A mediterrán vidékekre jellemzően, de akár a nomád hagyományokhoz kapcsolódóan is kedvelték azokat a helyiségeket, amelyek a kültérre nyitottak voltak, s csak oszlopok határolták őket (18. kép).

18. kép. A temesvári pasa palotájának ábrázolása Wathay Ferenc rajzán, 1604–1606 (részlet)

Épületegyüttesek (külliye)

Az ismertetett épületek gyakran nem magukban álltak. Gazdag alapítók egy időben, egymáshoz közel, egységes koncepció szerint több különböző funkciójú épületet is emeltettek. Ezek az épületek rendszert alkottak, esetleg közös fal övezte őket. A leglátványosabb példa erre Szülejmán szultán isztambuli épületegyüttese, amely nemcsak dzsámít, türbét, hanem iskolákat, szegénykonyhát is magában foglalt. Az épületek egy téglalap kerületén helyezkednek el, melynek közepén találjuk a dzsámít (19. kép).

A 16–17. században szerte az Oszmán Birodalomban hasonló elv szerint tervezett épületek, épületegyüttesek jelentek meg, településtől függően, de a szultániakhoz képest sokkal kisebb léptékben. Különösen feltűnő ez a nagyvárosokban vagy az újonnan elfoglalt településeken, ahol az oszmán hatalom reprezentációjának az eszközei voltak.

19. kép. Az isztambuli Szülejmánije épületegyüttes (*küllije*) alaprajza, 1550-1557.

1. A dzsámi. 2. Szülejmán síremléke. 3. Hürrem síremléke. 4. Korán-iskola. 5. Közkút.
 6-9., 15-16., 18-19. Iskolák, különböző típusú medreszék. 9. Az orvosi iskola maradványai. 10. Ispotály.
 11. Szegényház. 12. Vendégház. 13. Mímár Szinán síremléke. 14. A janicsáraka lakhelye. 17. Fürdő

20. kép. A Rumeli Hiszari nevű erődítmény Isztambulban a Boszporusz partján, 15. század

Egyéb építmények

Mindezek mellett nagy számban épültek katonai objektumok – erődítések, hidak, lőpormalmok – és polgári épületek, például fedett piacok, amelyek az oszmán hódítások megszilárdításának fontos eszközei voltak.

Isztambul egyik látványos műemléke a Boszporusz partján emelkedő erődítmény, a Rumeli Hiszari (20. kép). Ezt a várat a törökök 1451-1452-ben Konstantinápoly ostromához építették. Feladata a Boszporusz hajóforgalmának ellenőrzése, Konstantinápoly ostromakor a város megsegítésének megakadályozása volt.

Az oszmánok hódításaik során számtalan megoldandó logisztikai feladattal találkoztak. Korának kiemelkedő mérnöki teljesítménye volt a Boszniában, a Neretva felett épített 28 méter hosszú mosztári híd. Megépítésére Szülejmán adott parancsot, de csak halála után készült el. A balkáni háborúk során az 1990-es években felrobbantották, a ma látható híd az eredeti alapján épült újjá. A régi hidat ma már csak régi fényképeken csodálhatjuk meg. Csontváry híres festménye, a *Római híd Mosztárban* (21. kép) címe ellenére ezt az oszmán hidat örökítette meg.

21. kép. A 16. századi Öreg híd a boszniai Mosztárban. Csontváry Kosztka Tivadar: *Római híd Mosztárban* című képe, 1903

IV. OSMÁN ÉPÍTÉSZET A HÓDOLTSÁGBAN

Magyarországon van néhány olyan város, ahol ma is jelentős, a városképtől elütő oszmán épületek állnak. Több épület beépítve vagy átépítve maradt ránk, a legrejtettebb emlékeink pedig csak régészeti módszerekkel kutathatók. Mivel az oszmán hódítók csak erődítményekben (beleértve az erődített városokat is) települtek meg, csakis e helyeken épültek, illetve maradtak fenn oszmán építmények. Az erődítmények⁷ egy része teljes egészében oszmán építésű. Ezek általában föld-faszerkezetes ún. palánkvárak voltak, de Szigetvár téglabástyáit is az oszmánok építették⁸ (a bástyákat összekötő várfalak későbbiek). Gaál Attila tárta fel a Szekszárd melletti palánkvárat (*Jeni palánka*, „Új palánk”),⁹ melyen jól megfigyelhetők az oszmán építkezés jellegzetességei. Előkerültek az erődítés falát adó cölöpsorok nyomai is, az egykori faszerkezetek azonban mára elkorhadtak. A vár falazata úgy készült, hogy a cölöpsorok közé földet döngöltek. Hasonló rendszert tárt fel Kovács Gyöngyi Barcsan,¹⁰ Gerelyes Ibolya pedig Gyulán.¹¹

Korábbi, középkori váraink esetében is megfigyelhetjük a harcok során leromlott részek javítását, vagy egyes helyeken új erődítési szakaszok kialakítását. Buda várának északi részén új, védművekkel tagolt várfalat emeltek. A kisebb erősségek, például Csókakö¹² török kori építkezéseiről a több éven át tartó ásatások egyre teljesebb képet tárnak fel. Budán, a város északi határában felépült egy teljesen önálló, kisméretű erőd a lőpormalom (*barutháne*) védelmére.¹³ A lőporgyártás miatt katonai objektummá vált malomépületet négy saroktornyos erődítés védte, melyet Arszlán budai pasa (1565–1566) kezdett építeni, majd Szokollu Musztafa pasa (1566–1578) fejezett be (22. kép).

22. kép. A budai lőpormalom ábrázolása Ludwig Rohbock metszetén, 19. század közepe

23. kép. A pécsi Jakováli Haszan pasa dzsámi, 17. század első fele

A katonai jellegű építkezések mellett jelentős számú épület készült a hódítók kultúrájának, vallásának és intézményrendszerének kapcsán is. Nagyon fontosnak tekintették, hogy egy-egy település meghódítása utáni első pénteki napon már sor kerülhessen a pénteki ima elvégzésére. Ezért a középkori Magyar Királyságtól elfoglalt városokban néhány nap alatt kellett kialakítani a dzsámikat. A korábbi balkáni gyakorlat alapján keresztény templomokat „varázsolták” át villámgyorsan: a bútorokat kihordták, a szentképeket lemeszelték, a szobrokat elfalazták vagy elvitték és egy fülkét (*mihrábot*) mélyítették a déli falba.¹⁴ Ezek éppen a sietség miatt általában nagyon egyszerű, csúcsíves záródású kis fülkék voltak, példa erre a pesti belvárosi templomban fennmaradt fülke. A hódítás későbbi szakaszaiban – de több esetben még a 16. században is – a jelentősebb pasák és bégek a városokban, erődítményekben új dzsámikat és mecseteket építtettek,¹⁵ immár az oszmán stílus szerint. A dzsámik egy része négyzet alaprajzú volt és kupola fedte. Minden nagyobb településen állhattak ilyenek, legszebb példáikat ma Pécsett tekinthetjük meg. Az oldalfalakat festés díszítette, ahogyan azt a pécsi Jakováli Haszan pasa dzsámiban látjuk (23–24. kép). A bejárat előtt rendszerint előcsarnok kapott helyet, melyet akár kupolák vagy teknőboltozatok is fedhettek. Ezek az épületrészek azonban elpusztultak, a pécsi Jakováli Haszan pasa dzsámi előcsarnokának is csak az alapozását ismerjük.

24. kép. A Jakováli Haszán pasa dzsámi belső tere

25. kép. Az esztergomi Uzicseli Hadzsi Ibrahim dzsámi (17. század eleje) restaurált mihrábja

Készültek azonban téglalap alaprajzú mecsetek vagy dzsámik is, amelyeket fából készült síkfödém fedett. Ilyen épületek maradtak fenn Szigetvárott és Esztergomban. Ezekben az új építésű dzsámikban már sokkal díszesebb imafülkék készültek. Restaurálható állapotban maradt ránk az esztergomi dzsámi imafülkéje (*mihrábja*) és annak festett díszítése. Az egyszerű, de mindenképp érdekes díszítőelemek között ott találjuk a jellegzetes oszmán motívumokat: a tulipánt, a gránátalmát is (25. kép). Mindkét alaprajzi forma esetében ott állt a dzsámi mellett a jellegzetes oszmán típusú, ceruza formájú minaret. Mindent összevetve az új építésű mecsetek és dzsámik már egyértelműen az oszmán építészeti stílus szerint épültek. Az épületek díszítése, az egyes építészeti elemek mindmind nagy műgonddal készültek.

A hódítók berendezkedése nyomán fontossá vált az ide kötődő, s általában itt elhunyt, kiemelkedően fontos emberek kultusza. Ebben nagy szerepet játszottak a „búcsújáró helyek” (*zijáretgáh*), amelyek a legtöbb esetben egy-egy síremléket jelentettek. Legelsőként talán éppen a Budán máig is álló Gül baba türbe¹⁶ készülhetett el (26. kép),

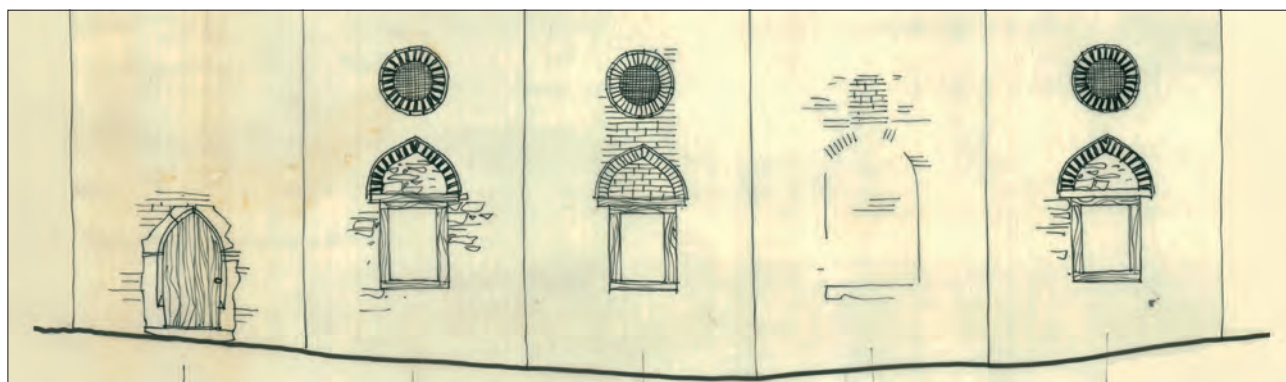
amelyet alig néhány évvel Buda elfoglalása után építtetett a harmadik budai beglerbég, Jahjapasazáde Mehmed pasa (1543–1548). A türbe nem magányosan állt, hanem a közeli derviskolostorhoz tartozott, e kolostor első vezetőjének síremléke. Gül baba minden bizonnyal az 1541-es hadjáratban érkezett Budára, s bár a legenda szerint Buda elfoglalásakor halt meg, valószínűbb, hogy pár évet még élt Budán és tevékeny szerepet játszott a derviskolostor megszervezésében. Síremléke a kor oszmán stílusának megfelelően egy kis nyolcszögletű kőépület, amelyet téglakupola fed. Gül baba tisztelete az évtizedek alatt folyamatosan terebélyesedett, s a 17. században már Buda védőszentjeként tekintettek rá. Kultusza elterjedt és fennmaradt a Balkánon is, a mai napig érkeznek zarándokok a sírjához. Kevésbé ismert, de máig áll Idrisz baba pécsi síremléke is (27. kép).¹⁷ Sok más türbe mellett¹⁸ a pusztulás sorsára jutott Szülejmán szultán Szigetvár mellett épült síremléke, amelybe a vár alatt elhunyt uralkodó szívét temették el.¹⁹ Szülejmán testét Isztambulba szállították, ottani síremléke a Szülejmánije komplexum része. Szigetvári türbéjének és a türbe melletti dzsáminak

és derviskolostornak az alapfalai a közelmúltban kerültek felszínre.²⁰ A türbe körül létesült épület-együttesről és az erősségről fennmaradt egy korabeli alaprajz, egy vázlat Esterházy Pál 1664. évi *Mars Hungaricus*ában. Szintén elpusztult Szokollu Musztafa budai pasa türbéje, melyről tudjuk, hogy Budán állt, és Mimár Szinán épületei között tartják nyilván. A pasa családi kapcsolatainak – a nagyvezír volt a nagybátyja – erejét mutatja, hogy a birodalom főépítészé tervezte a síremlékét. Ennek jelentőségét tovább növeli, hogy a Szinán által tervezett negyvenöt türbe közül csak öt található Isztambulon kívül, ezek egyike a budai.²¹

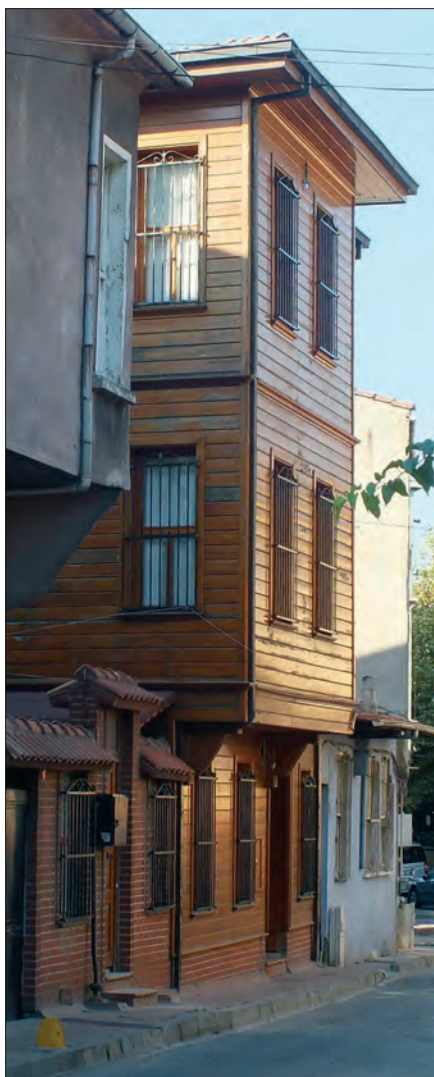
Az oszmánok lakóházainak alig maradt nyoma, többnyire csak a régészet és az írott források szolgáltatnak róluk információt. Budán sok utazó járt a török hódoltság idején is, közülük nagyon tanulságos Hans Dernschwam, kereskedő és diplomata²² 16. századi leírása a városról. Tapasztalata azért különösen fontos, mert a hódítás előtt is járt Budán, látta a várost akkor is, amikor még királyi székhelyként működött, majd néhány évtized elteltével újra

26. kép. Gül baba síremléke Budán, 1543-1548

27. kép. A pécsi Idrisz baba türbe (16. század vége) külső homlokzatának falsikjai
Ferenczy Károly 1961. évi helyreállítási tervén (részlet)

28. kép. Favázas épület
a mai Isztambulban

megfordult az akkor már oszmán tartományi központban. Szembeöt-
lő volt számára a változás: az egykor ragyogó királyi város leromlott,
ütött-kopott településsé változott. Dernschwam bedesztázott abla-
kokról, sárból rakott falakról tudósít. Közel száz év elmúltával a török
világutazó, Evlia cselebi²³ viszont gyönyörű városról számol be. Kinek
van igaza? Valójában mindkettejüknek. Dernschwam és Evlia Budája
egy és ugyanaz, még jellegében is, csak más kultúra szemüvegén ke-
resztül nézve. Dernschwam nyugati normákhoz és építészeti elvekhez
szokott szemének roppant lepusztult képet mutatott a város, ahol
a szép reneszánsz és gótikus homlokzatokat befalazott ablakok csúfi-
tották el, a házakhoz vályogtéglából toldottak hozzáépítéseket. Más-
felől nézve azonban a hódító oszmánság a maga igényeihez és építé-
szeti normáihoz próbálta közelíteni a középkori város képét. Az
oszmán házak utcai homlokzata kicsi és kevés ablakot hordoz, s mint
szó volt róla, jellemzően a belső udvarok felé néznek a tornácok, az
ablakok. Ezért falazták be a középkori budai házak utcai frontján az
ablakokat. A kézművesek általában ugyanott laktak, ahol a műhelyük
volt. Az utca felé nyitott műhelyeket úgy alakították ki, hogy a há-
zakhoz az utcafronton hozzátoldottak egy kis épületrészt. Ennek
eredményeképpen Budán is megjelentek a keleti városok szűk utcái.
A toldaléképületeket is oszmán szokás szerint készítették: kőalapra
fagerendákat állítottak, ez adta a falak tartószerkezetét, a gerendák
közéit pedig vályogtéglával töltötték ki. Ezzel a technikával készültek
az újonnan épülő lakóházak, sőt még a budai pasák palotája is.²⁴ Amit
Dernschwam a városban látott, az nem a szegénység, hanem egy gyö-
keresen eltérő építkezési mód lenyomata, s ugyanezért volt mindez
otthonos és szép Evlia cselebi szemében (28. kép).

A magyarországi oszmán építészetnek említésre méltó, érdekes
emléke a szolnoki Tisza-híd. Míg a palánkvárak nagy mennyiségű
faanyag teljesen elkorhadhat az évszázadok során, a török fahíd több
tucat faoszlopa megőrződött. Az egyik aszályos évben olyan ala-

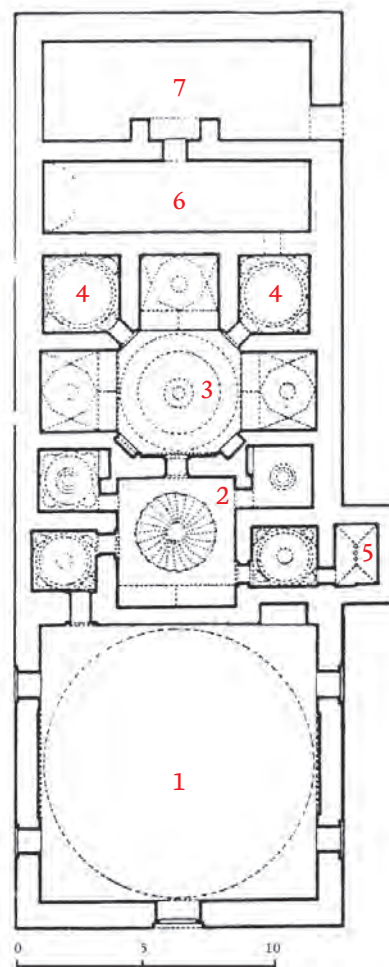
csony volt a Tisza vízszintje, hogy a cölöpök kiálltak a vízből. A természettudományos vizsgálatok elvég-
zését követően a kutatás egyértelműen a török kori híddal azonosította ezt a szerkezetet.²⁵ A török hídépít-
észetnek sajátos emlékegyüttese a Dráva medrében található: a Drávatamásinál létesített rövid életű
pontonhíd (ún. rönkhajókból épült híd) maradványait a víz alatti régészeti kutatások dokumentálták.²⁶

V. A TÖRÖK FÜRDŐK ÁLTALÁNOS JELLEMZŐI

Az oszmán fürdőépítészet a korábbi iszlám birodalmak fürdőépítészetében gyökerezik, amely a római hagyományokra vezethető vissza. A római fürdőház nem minden tekintetben felelt meg az iszlám kultúra és vallás igényeinek, így az épületek rendszere átalakult. A muszlimok számára fontos volt, hogy folyóvízben fürödjének, ezért a hajdani medencék lassan eltűnedeztek a fürdőkéből, s szerepüket a falak mellett elhelyezett csorgókutak vették át. Az iszlám korai épületeiben – például a 8. század elején épült sivatagi palotában, Kuszejr Amrában (Jordánia) álló fürdőben – még medencéket találunk, sőt a falakat freskók borították. A szeldzsukok a 11-13. században alakították ki jellegzetes építészeti stílusukat,²⁷ amelyben már megfigyelhetők a későbbi oszmán fürdőépítészetre is jellemző alaprajzi elrendezések. Ezért ezeket az épületeket a török fürdők közvetlen előképeinek tekinthetjük.

A török fürdők felépítése

Az oszmán fürdőknek három fő része van: az előcsarnok (*dzsámekán* vagy *sojunmalik*), a langyos helyiség(ek) (*iliklik*) és a forró helyiség (*harara* vagy *szidzsaklik*) (29. kép). A fürdők legnagyobb terme általában az előcsarnok volt, egy nagy, négyzetes tér, ahol a vendégek átöltözhatték. A terem közepén díszkút, a falak mentén padka kapott helyet. Az előcsarnokból kisebb, négyzetes vagy téglalap alaprajzú termek nyíltak, a langyos helyiségek. Falaik mellett szintén padka húzódtott csorgókutakkal. E helyiségek melegen tartását a gőzfürdőkben padlófűtéssel oldották meg. Mivel viszonylag távol helyezkedtek el a fűtőháztól, a hőmérséklet nem emelkedett túlságosan magasra. A fürdő legbelső tere a forró helyiség, amely közvetlenül szomszédos

29. kép. Gőzfürdő alaprajza, Emir szultán fürdő, Bursa, 1426.
1. Előcsarnok. 2. Langyos helyiség. 3. Forró helyiség. 4. Különfürdők. 5. Illemhely. 6. Vízartály. 7. Fűtőház

a fűtőházzal és a víztartállyal, ezért roppant meleg volt. A langyos helyiség(ek)nél általában nagyobb mére-
tüek, alaprajzuk kötött formákat követ. A terem közepén emelkedett a sok esetben nyolcszögletű „köldökkő”
(*göbek tasi*), vagy itt mélyült a medence, a falak mentén pedig padka húzódott, amelyre csorgókutakat állí-
tottak. A vízvezetékhez a falakon csapokat illesztettek, alattuk kis márvány mosdómedencékkel (*kurna*).

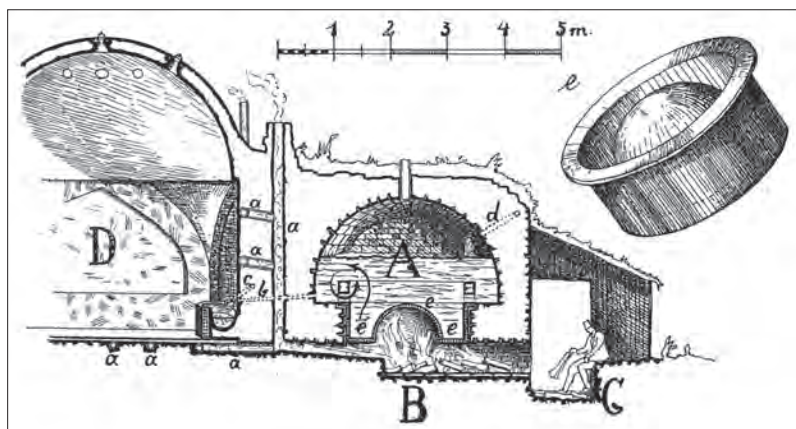
A felsorolt helyiségek a legkisebb fürdőkben is megtalálhatók. A nagyobb fürdők az egyes termek mé-
retében különböztek, továbbá több langyos helyiséget találunk bennük és a forró helyiségek mellett külön-
fürdőket (*halvet*) is. A vendégek számára fenntartott termekhez kapcsolódott a vízkezelést és a fűtést szol-
gáló helyiség, ahol nagyméretű, falazott víztartályok, fűtőház és tűzifatároló kapott helyet. Mindegyik
fürdőben működött illemhely is, rendszerint a langyos helyiségek közelében.

Gőzfürdők - termálfürdők

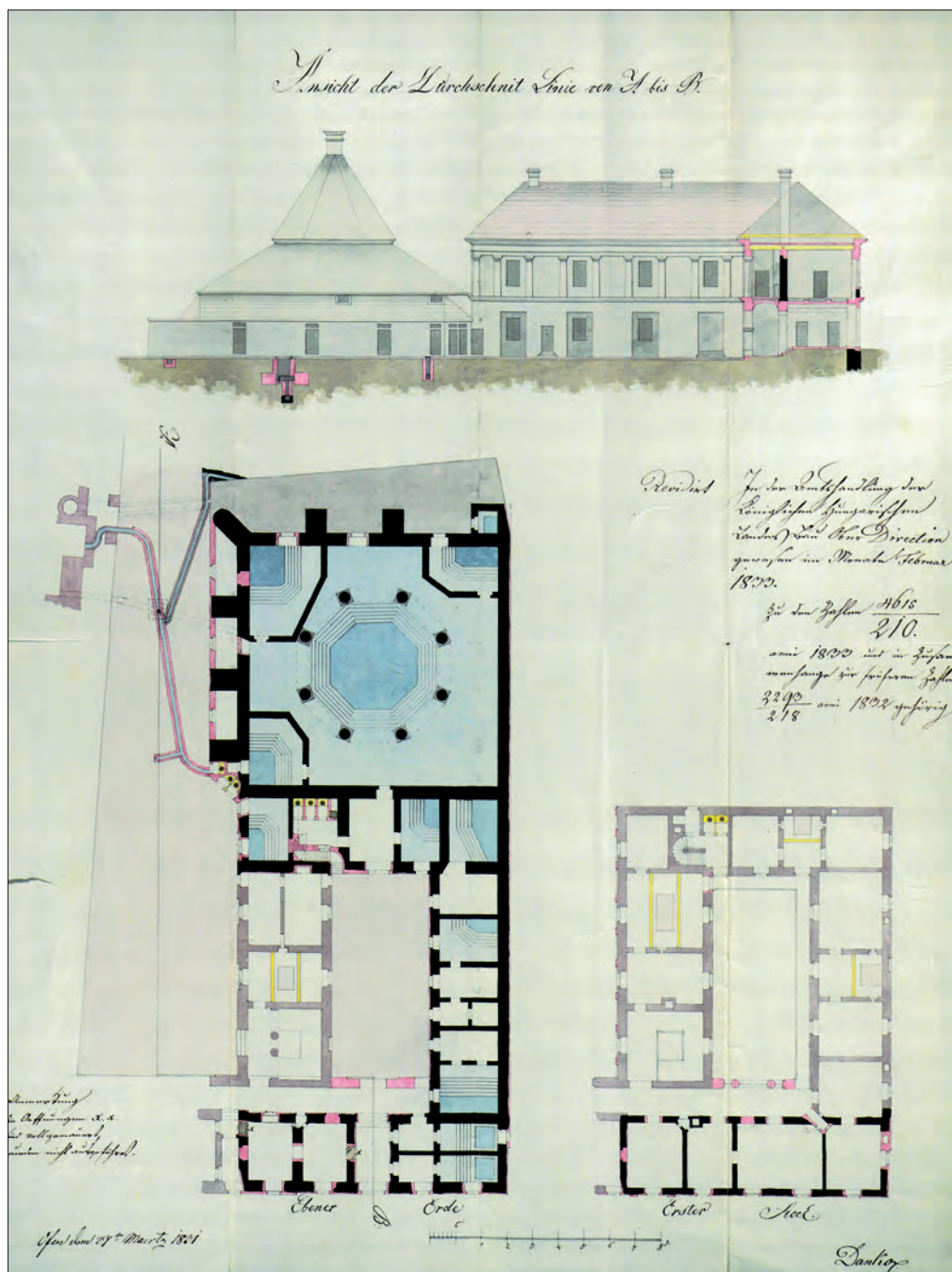
Az oszmán gőzfürdők általában folyók, patakok vagy kutak vizét hasznosították. A vizet az említett nagy-
méretű, fürdőhelyiségek mellé épített tartályba gyűjtötték és az alatta kialakított fűtőházban rakott tűzzel
melegítették fel. A meleg levegőt a fürdőhelyiségek alatti padlófűtésrendszerbe vezették, amely felfűtötte
az épületet. A meleg vizet és a külön tartályban tárolt hideg vizet a falakba épített kerámia vízvezetékcsö-
vekkel vezették a csorgókutakhoz. Ezeket a gőzfürdöket arab eredetű szóval *hamamnak* nevezik (30. kép).

Az oszmánok a termálvizes forrásokat is felhasználták. Ezek mellett a már ismertektől kissé el-
térő szerkezetű fürdők épültek, itt ugyanis nem volt szükség fűtőházra, hiszen a termálvíz enélkül is kellő
hőmérsékletű volt. A hőforrások további előnyökkel is jártak: nagy vízhozammal és gyógyhatással bírtak.
Ezek kiaknázására a termálfürdőkben medencéket is kialakítottak, leggyakrabban egyet, de olykor kettőt
vagy hármat is. A nagy felületű meleg víz biztosította az épület melegen tartását, így a padlófűtésrend-
szert is elhagyhatták. Ettől eltekintve

a hármas tagolás (előcsarnok - lan-
gyos helyiség - forró helyiség) itt is
megfigyelhető, és az épületek megje-
lenése is nagyon hasonló a gőzfürdő-
kéhez. A termálfürdő neve törökül
ilidzsa vagy *kaplidzsa* (31. kép).

30. kép. A gőzfürdők fűtőrendszerének
vázlata. A. Épített víztartály. B. Tűztér.
C. Fűtőhelyiség. D. Fürdőtér

31. kép. A Rudas fürdő alaprajza egy 1833-ban készült felmérésen (Dankó József-féle terv)

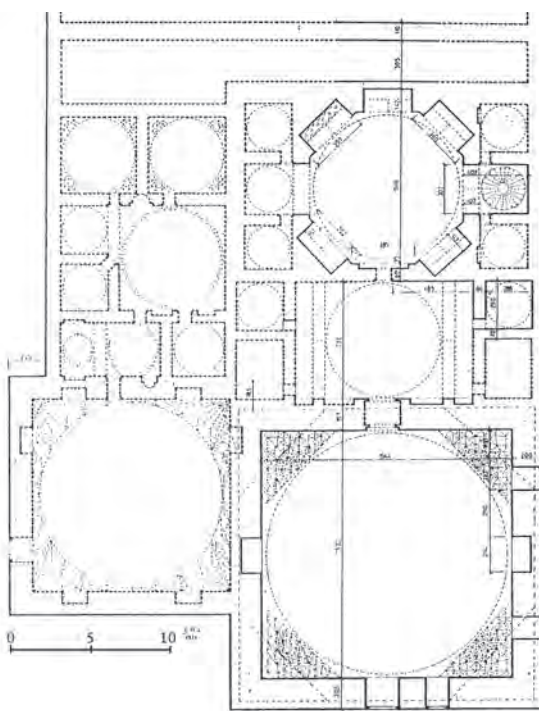
Mivel a termálforrások ritkák, lényegesen kevesebb termálfürdő épült birodalomszerte, mint gőzfürdő, bár a termálvízzel rendelkező városokban kifejezetten sok volt belőlük. A gőzfürdőket ugyanakkor a birodalom minden zugában megtaláljuk, még a kisebb településeken is.

Közfürdők - magánfürdők

A fürdők többsége viszonylag alacsony díjért mindenki számára nyitva állt. Alapítóik és tulajdonosaik jellemzően a szultán (az állam) és az oszmán elit tagjai vagy az általuk létrehozott kegyes alapítványok (*vakuf*) voltak. Ennek megfelelően a közfürdők többnyire nem magányosan álló épületek voltak, hanem valamely épületegyüttes (*küllije*) részei. Közeliükben piacot, dzsámít, karavánszerájt, kegyhelyet stb. találunk.

A palotákban, nyári és téli lakokban, kolostorokban is épültek fürdők, ezeket azonban csak az adott közösség tagjai használták. Ezek a magánfürdők kisebbek voltak a közfürdőknél, olykor csak két helyiségből, előcsarnokból és forró teremből álltak.

Ikerfürdők

A fürdőket egyazon időpontban vagy csak nők, vagy csak férfiak használhatták, ezért a napokat felosztották aszerint, hogy éppen melyik nem számára állt nyitva az épület. Létezett azonban megoldás arra is, hogy mindkét nem egy időben használhassa a fürdőt: ez esetben két nagyon hasonló épületet emeltek egymás mellé, de egymástól elválasztva (32. kép). Az ikerfürdő egyik felét egész nap a nők, másik felét a férfiak használhatták. Mindkét fürdőrésznek megvolt a maga előcsarnoka, langyos helyisége(i) és forró terme, de általában a férfi rész volt a nagyobb és díszesebb, és ez nyílt a forgalmasabb utcáról. A női rész többnyire szerényebb volt és egy mellékutcából lehetett megközelíteni. Az építetők nagyon kedvelték ezt a megoldást, talán azért is, mert a két elkülönített részt egyetlen vízkezelési rendszer szolgálta ki. Az összes fürdő egyharmada ebbe a típusba sorolható.

32. kép. Ikerfürdő alaprajza, amelyen jól látszik a két egymás mellé épített fürdő. Tahtakale fürdő, Isztambul, 15. század

A fürdők típusai építészeti elrendezésük alapján

Mint láhattuk, a fürdőkben szigorú rendben követik egymást a termek, amit egyrészt a műszaki igények, másrészt a szokások alakítottak ki. A fürdőépületek, melyek alaprajzi tekintetben nagyon hasonlóak, a leglátványosabban a forró termekben alkalmazott megoldások szerint különböznek. Ezért e megoldások alapján szokás csoportosítani az épületeket.²⁸ A török kutatás által alkalmazott típusokat a magyarországi tapasztalatok alapján ki kell egészítenünk, így összesen nyolc fajta fürdőalaprajzot tudunk elkülöníteni (33. kép).

A/ Kereszt alakú, négy *ejvános* elrendezésű forró terem a sarkokon különfürdők-

kel: A nagyméretű, négyzetes alaprajzú helyiség sarkaiban kisebb négyzet alakú helyiségeket (különfürdőket) alakítanak ki. A sarokhelyiségeket és a forró terem közepét kupolák, a sarokhelyiségek között pedig donga- vagy teknőboltozatok fedik. Létezik két-, három- és négyejvános változata is.

B/ Csillag alakú forró terem: A külső falsíkját tekintve négyzetes helyiség belsejében nyolcszögletű terem alakítanak ki, amelynek oldalait nagyméretű falfülkék foglalják el. A középső részt kupola fedi.

C/ Négyzet alakú forró helyiség, amely körül kis különfürdők sorakoznak: A négyzet alakú forró helyiség két vagy három oldalát kis - akár váltakozó méretű - négyzet alaprajzú különfürdők övezik. Mindegyik helyiséget kupola fedi. Ritkán használt, archaikus alaprajzi forma.

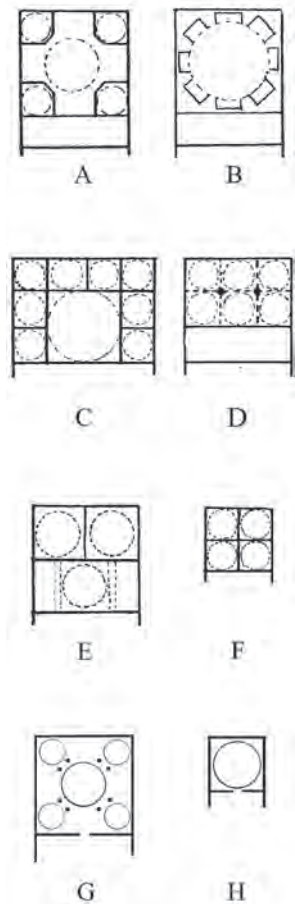
D/ Sokkupolás típus: A forró helyiséget boltívek tagolják azonos méretű egységekre, és az egyes térrészeket azonos méretű kupolák fedik.

E/ Középső kupolás típus, széles forró helyiséggel és iker-különfürdővel: A négyzet alaprajzú teret keresztben kettéosztják, az első helyiség a forró helyiség, amely hosszúknál téglalap alaprajzú, közepét kupola fedi, a két szélső térrészt pedig egyéb boltozat. A kupola alól nyílik az átjáró a forró helyiség mellett kialakított két kis terembe (különfürdőbe), amelyeket szintén kupola fed. A forró helyiség és a két kisterem alaprajza együtt négyzetet alkot.

F/ Egyforma méretű kupolákkal fedett típus: Általában kisebb fürdőknél figyelhető meg, hogy a langyos és a forró helyiség, valamint az egy vagy több különfürdő azonos méretű. Mindegyiket kupola fedi.

G/ Oszlopos típus: A forró helyiség közepe feletti kupolát oszlopok tartják, a kupola és az oldalfalak közötti térrészeket dongaboltozat fedi.

H/ Egykupolás típus: Többnyire négyzetes, ritkábban nyolcszög alaprajzú terem, amelyben egyéb alaprajzi tagolás nincs, és különfürdő sem csatlakozik hozzá. Ilyen a legtöbb kisméretű fürdő.

33. kép. A fürdők forró terme alapján elkészített tipológiai felosztás, alapja Semavi Eyice tipológiája

Nyitott fürdők - épített fürdők

Fürdőzni nem csak a fentebb bemutatott, szépen megépített fürdőépületekben lehetett. A Budáról szóló leírásokban például találkozunk a „nyitott” (*acsik*) és a „deszkás” (*tahtali*) fürdő kifejezéssel is.²⁹ Buda északi és déli termálforrásai közelében tavak terültek el, amelyekben szintén fürödtek. A 19. századi Isztambulból ismert megoldás, hogy a tengerbe benyúló móló végénél elrekesztettek egy vízfelületet, amelyet fürdőzésre használtak³⁰ (34. kép). Hasonló készülhetett a 16-17. században tavaink partján is a fürdőzők számára.

34. kép. Tengeri fürdő a 19. századi Isztambulban

A klasszikus kori oszmán fürdők megjelenése

A magyarországi fürdők döntő többsége a 16. században épült, nem sokkal a települések török kézre kerülése után. Ez az időszak az oszmán építészet klasszikus kora, legnagyobb építésze pedig a korábban már bemutatott Mimár Szinán. Ekkorra ugyan kialakultak az oszmán építészet jellegzetes vonásai, de minden valószínűség szerint Szinán személye is hozzájárult ahhoz, hogy az egyes épülettípusok hasonló képet mutatsanak.

A 16. századi fürdőknél is ezt tapasztaljuk. Az épületek alaprajza többnyire egyetlen téglalapba foglalható, amelynek egyik felét az előcsarnok hatalmas terme, másik felét a forró helyiség foglalja el, míg a közöttük megmaradt épületrészben a langyos helyiségek sorakoznak. A termeket egy tengelyre fűzték fel: a homlokzat közepén kapott helyet a bejárat, ezzel szemközt nyílt a langyos helyiségbe vezető ajtó, majd egyenesen továbbhaladva lehetett átjutni a forró terembe is. A forró helyiségek alaprajzi változatai közül a legkedveltebb a kereszt alaprajzú („A”), majd az iker-különfürdős („E”) kialakítás volt. Látványos változás

35. kép. A szkopjei Davut pasa fürdő kupolája, 1489-1497

36. kép. Az izniki Iszmáil bej fürdő díszített kupolája, 14. század

a korábbi korszakok fürdőihez képest (35–36. képek), hogy sokkal kevesebb gondot fordítanak az épület díszítésére, eltűntek a kupolák és a csegelek szinte teljes felületét beborító sztalaktitok. Csak a sarkokban találjuk meg ezeknek a függő cseppkőre emlékeztető, kőből, téglából vagy vakolatból készített plasztikus díszeknek a kisebb változatait. E viszonylag szigorú építészeti elvek közé éppen Szinán vitt egyedi vonásokat. Sok olyan apró részlet jellemzi az építészét, amelyek miatt a hozzá fűződő épületek kissé eltérnek az átlagostól. Hürrem szultán isztambuli gőzfürdőjének (37. kép) megkomponálása az ikerfürdő két részének egymás mögé helyezésével ritka megoldás. Az előcsarnok előtt oszlopos tér kialakítása, a mellékterek alakjának megváltoztatása – például Lüleburgazban Szokollu Mehmed pasa gőzfürdője, Isztambulban Atik válide szultán gőzfürdője –, oszlopos forró terem építése, az épületek külső oldalához mellékterek csatolása mind-mind Szinán ötlettárából való.³¹

37. kép. A Hürrem szultán fürdő Isztambulban, 16. század

VI. A TÖRÖK FÜRDŐK HASZNÁLATA

A korszak háztartásaiban nem volt fürdőszoba, ezért a török fürdők elsősorban tisztálkodásra szolgáltak. A termásvizek egészségügyi hatását ismerték, így azokat a gyógyulni vágyók is rendszeresen felkeresték. Mindezekon túl a fürdő a társadalmi élet fontos színtere volt, különösen a hölgyek számára. Ők szinte csak itt találkozhattak egymással férfi kíséret nélkül. Az előkelő hölgyek életében, akik szinte ki se mozdultak a házuk női részéből, a fürdőlátogatás különösen fontos eseménynek számított.

Hogyan használták a fürdőket a 16–17. században? A vendégek az előcsarnokban öltöztek át, a falak mellett húzódó padka alsó részében a cipőket, a fali fülkékben pedig a ruhákat tartották. A padkát gyékény vagy szőnyeg fedte, a vendégek ide ültek le beszélgetni, pihenni, itt kávéztak és akár pipázhattak is. Az igen meleg belső termekből az előcsarnokba jöttek ki lehűlni, majd később visszatértek a belső helyiségekbe. Valahol az ajtó mellett ült az a fürdőszolga, aki a belépődíjat szedte. Egyéb szolgáltatásokért, így a masszírozásért vagy a szőrtelenítésért külön kellett fizetni.

A hagyatéki leltárakban időnként felsorolják azokat a tárgyakat is, amelyeket a vendégek magukkal vittek a fürdőbe: ilyen a kis réztálka, amellyel a vizet magukra locsolták, a fürdőing és a fürdőkesztyű.³² Fürdőlepedőt helyben kaptak. A 16. századi miniatúrákon még nem, de a 18–19. századi ábrázolásokon már láthatók papucsok (38. kép). Az előcsarnok alá nem nyúlt be a fürdő többi részét felmelegítő padlófűtésrendszer. Hidegebb vidékeken télen rézből készült faszéntüzelésű fűtőeszközzel (*mangal*) fűtöttek, vagy kandallószerű, nyílt tűzrakóhelyet alakítottak ki a fal mellett.

Az átöltözött vendég a langyos részbe érkezett. A nagyobb fürdőkben több kisebb helyiséget találunk az előcsarnok és a forró helyiség között, amelyek kellemesen meleg hőmérsékletűek voltak. Itt történt egyrészt a tisztálkodás, másrészt a szőrtelenítés. A 16–17. században jellemzően a férfiak is szőrtelenítették az egész testüket (kivéve a fejüket). A műveletet a fürdőszolgák végezték. A falak melletti csorgókutakból hideg és meleg vizet lehetett

38. kép. Fürdőpapucs, 19. század vége - 20. század eleje

39. kép. Fürdőző nők egy 18. századi ábrázoláson

ereszteni. A víz a padlóra folyt, ahonnan a folyókák rendszere az illemhely felé vezette el a piszkos vizet.

A fürdők legbelső terme a forró terem, amelynek a használata alapjaiban eltér a gőz- és a termálfürdőkben. A termálfürdők forró termének közepén nagyméretű, gyógyvízzel teli medence kapott helyet, ezért ezeket a fürdőket gyógyhatásuk miatt is használták. A medencékben, a mai gyógyfürdőkhez hasonlóan, kúraszerűen üldögéltek a vendégek (39. kép). A miniatúrákon úszó emberek is feltűnnek,³³ bár erre igen korlátozottan voltak csak alkalmasak ezek a sekély, körülbelül egy méter mély medencék. A gőzfürdők forró termének közepét a köldökkő foglalta el, amely neve ellenére nem egy nagy kődarab, hanem épített emelvény volt. Ezen ülhetett vagy feketett a vendég, itt masszírozhatta magát a fürdőszolgákkal vagy mosakodhatott is. Mindkét típusú fürdőben padka húzódtott a falak mellett, melyen mosakodás céljára csorgókutak álltak. A vendégek leültek a padkára és a csorgókutak márványmedencéjébe vizet engedtek. A padlóra folyó vizet egy padló alatti csatornába vezették el. A falak mellett olykor nagyobb kötömböt találunk, amelyre idősebb vagy beteg emberek ülhetek le, akiknek a padka túl alacsony volt.

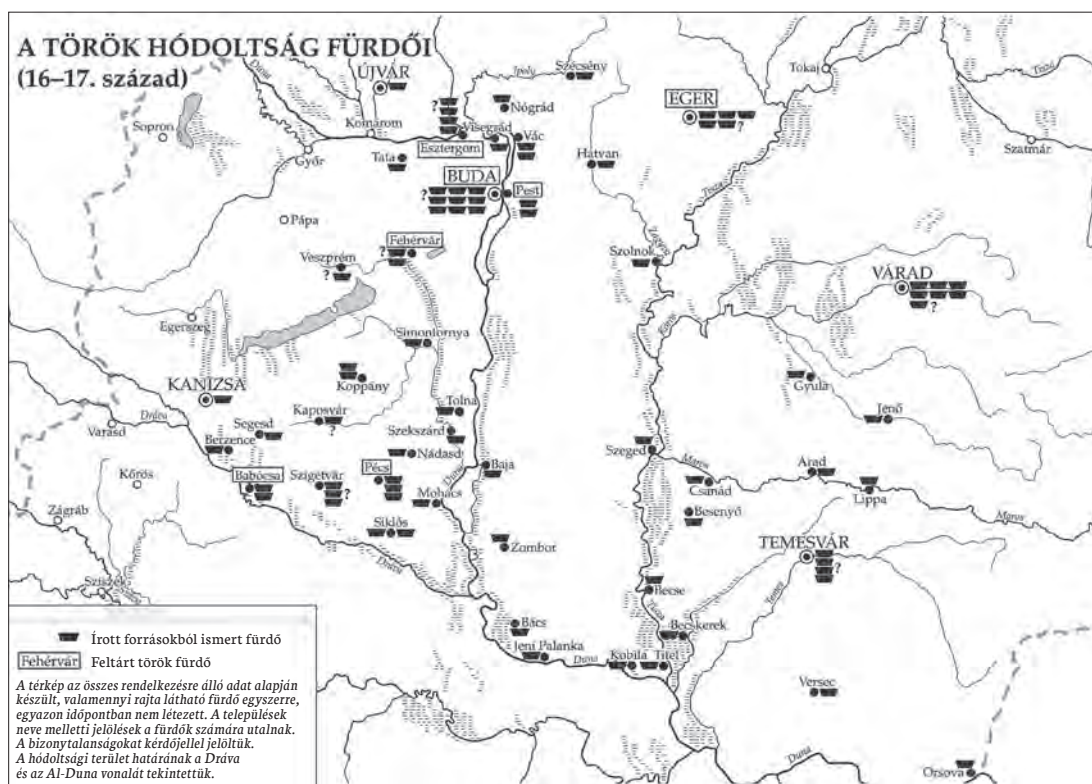
A forró teremből nyílt a különfürdő (vagy különfürdő). Ezekbe négy-öt ember, általában rokonok, barátok tudtak elvonulni fürödni. Ha a különfürdőt használták, akkor az ajtaja előtt leengedték a függönyt, jelezve ezzel, hogy a terem foglalt. Ezeknek a kis helyiségeknek a kialakítása megegyezett a többi vizes teremével: padka futott a falak mentén, rajta csorgókutakkal. A termálfürdők némelyikében a különfürdők is kaptak medencét.

A fürdőket naponta tisztították és rendszeresen karbantartották. Különösen nagy gondot fordítottak erre a termálfürdőkben, ahol a medencék vizét naponta cserélték.

VII. MAGYARORSZÁGI TÖRÖK FÜRDŐK

A mai Magyarország területén egykor legalább negyvenhat fürdő állt, ennyiről tudósítanak az írott források.³⁴ Tárgyi valóságukban azonban csak tizenhatnak a nyomai maradtak fenn máig, ezek részletes ismertetésére az egyes fürdőket bemutató fejezetben kerül sor. Vannak olyan épületek, amelyek szinte teljes egészében állnak, míg másoknak csak az alapfalai kerültek elő. Az írott forrásokból értesülünk alapítójukról, olykor elhelyezkedésükről, nevükről, az útleírások révén pedig szemléletes leírásokat is olvashatunk róluk. Mindezeket az ismereteket kiegészítik a fennmaradt térképek, alaprajzok.

Az írott források huszonkilenc erődített településen említenek fürdőt (40. kép). Településenként általában egy-egy ilyen létesítmény működött, néhány nagyobb városban azonban több is: Budán hét, Egerben,

40. kép.
Török fürdők
a hódoltságban

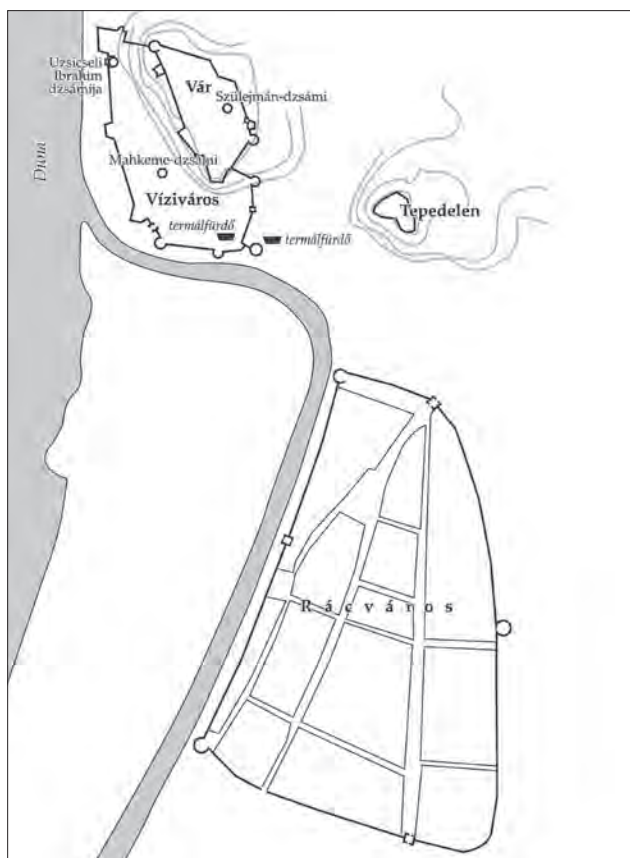
41. kép. Török fürdők Budán

Esztergomban, Székesfehérváron, Pesten, Pécsen két-három fürdőről tudunk. Budán hat közfürdő működött, ebből négy termálfürdő (a mai Császár, Király, Rác és Rudas fürdő), kettő pedig gőzfürdő (közülük az egyik, Tojgun pasáé, ikerfürdő) volt (41. kép). Mindezek mellett működött egy magánfürdő is a budai pasák Várhegyen álló palotájában. Az épített fürdőkön kívül az északi és déli forráscsoport természetes hévizes tavai mellett több nyitott fürdőt létesítettek, melyek azonban inkább a mai strandokhoz hasonlíthatnak. A fürdők pontos helyét elsősorban Nicolas Marcel de La Vigne 1686-ban készült térképéről³⁵ és több látképről ismerjük, korabeli elnevezésük pedig útleírásokban³⁶ és a város visszafoglalását követő összeírásokban is fennmaradt.³⁷

A fürdők közül elsőként a Várhegyen álló gőzfürdő készült el, ennek régészeti maradványait azonban nem ismerjük. Helyét az Űri utca és Országház utca közti telkek egyikén kereshetjük. Ezt követően Tojgun budai pasa építette fel dzsámiját és mellé fürdőjét a Vízvárosban az 1550-es évek elején. A négy budai termálfürdő Szokollu Musztafa pasához (1566-1578) köthető, aki a Rác fürdőt (török kori nevén Kis fürdő vagy

Tabáni fürdő) megvásárolta, a Rudas fürdőt (török kori neve: Zöld oszlopos fürdő), a Király fürdőt (török kori neve: Kakas kapu fürdője) és a Császár fürdőt (török kori neve: Veli bég fürdője) pedig maga építtette. A város hetedik fürdőjét, az egyetlen ismert magánfürdőt³⁸ a budai pasák palotájában találjuk, amelyet a tizenöt éves háború során alakítottak ki a Várhegyen. A hét fürdőből hatot régészeti feltárásokból is ismerünk, sőt a négy termálfürdő alapításától a mai napig használatban van.

Pécsen három fürdő épült, mindhárom gőzfürdő. Közülük kettő - Memi pasáé és Ferhád pasáé - ikerfürdő volt (42. kép). A fürdőket Joseph de Haüy felmérése nyomán egyértelműen lokalizálni tudjuk. A császári hadmérnök (aki egyébként Budán is dolgozott) a visszafoglaló harcok után, 1687-ben készítette térképét. Memi pasa fürdőjének maradványait a mai Szent Ferenc-templom mellett Gerő Győző tárta fel.³⁹ Ferhád pasa fürdőjéről fennmaradt egy részletes építészeti felmérés a 18. századból,⁴⁰ 1984-ben pedig régészeti kutatások

44. kép. Esztergomban feltárt török fürdők

45. kép. Pesten feltárt török fürdő

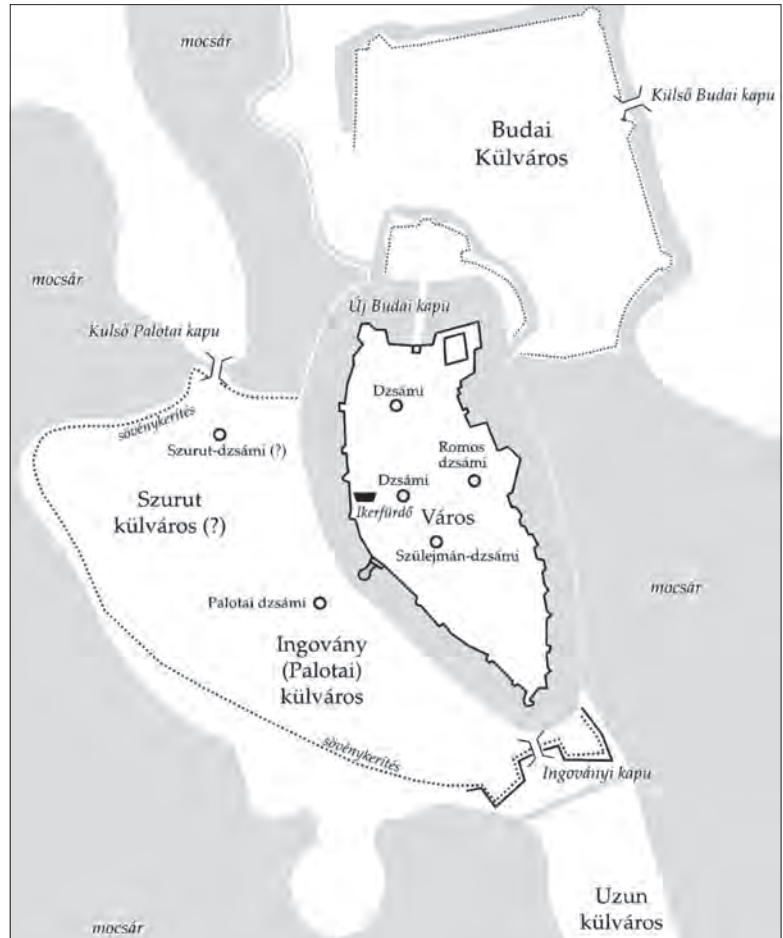
pincéjében bukkantak felszínre, előcsarnokának romjai pedig az utca alatt húzódnak. A fürdő jól azonosítható a 16. századi ábrázolásokon, az azonban máig nem egyértelmű, hogy melyik pasa fürdőjének maradványait sikerült feltárniuk a régészeknek.

Pesten két fürdő állt (45. kép), az egyiket a régészeti kutatások hozták felszínre még a 20. század elején. Ásatója akkor török korinak tartotta, azonban a közelben feltárt római kori erődítmény miatt később a fürdőt is római korinak nyilvánították. A 2006-ban megkezdett kutatások során bizonyosodott be, hogy minden kétséget kizáróan török kori fürdőről van szó: fűtő- és vízellátó rendszere, fűtőházának kőanyaga, a falmaradványok közötti rétegek és betöltések mind ezt erősítették meg.⁴³ A város másik fürdőjének romjai az Egyetemi Könyvtár építésekor kerültek elő. Az írott forrásokból értesülünk a fürdők alapítóiról: az egyik Güzeldzse Rüsttem pasa, a másik Szokollu Musztafa pasa volt.⁴⁴

Székesfehérváron a 16. században két fürdőt említenek, Rüsztém pasa és Szokollu Musztafa pasa fürdőjét.⁴⁵ 1664-ben Evlia cselebi már csak egy ikerfürdőről tesz említést,⁴⁶ melynek romjait az ásások napvilágra hozták a belvárosi Jókai utcában⁴⁷ (46. kép). A másik fürdő képét 1601-ben készült metszetek⁴⁸ őrizték meg, amelyeken fafödémes előcsarnokú épület látható kupolával fedett forró teremmel. Ez a fürdő a Palotai külvárosban állt egy dzsámi szomszédságában.

Az eddigiekben sorra vett nagyobb oszmán erődítésekén kívül érdekes emlékek kerültek felszínre Babócsán, ahol két fürdő maradványait is feltárták.

A fürdőalapítások időpontját vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy az adott település elfoglalása után néhány éven belül megkezdődtek az építkezések és néhány évtized leforgása alatt le is zárultak. A legintenzívebb időszak ebben a tekintetben az 1560–70-es évek, amikor csak Szokollu Musztafa pasa nyolc fürdőt építtetett (a hódoltság fürdőépületeinek több mint egytizedét).⁴⁹ Ennek fényében érdemes megvizsgálni a fürdők számát is. Sok vagy kevés épült a hódoltságban? Az Oszmán Birodalom területén a budaihoz hasonló méretű, 8–10 000 főnyi lakosságnak otthont adó városokban általában nyolc-tizenhárom fürdőt találunk.⁵⁰ Így Buda hét épített fürdője és számos szabadtéri fürdőhelye megfelel a birodalom átlagának. Hasonló módon a többi településen is hamar elkészült annyi fürdő, amennyi a város lakosságát el tudta látni. Változást a tizenöt éves háború (1591/93–1606) hozott, amikor egyrészt a harcok során több épület megsérült, másrészt a visszafoglalt településeken a gőzfürdők pusztulásnak indultak. Az újra oszmán kézre kerülő városokban, például Vácott, újabb fürdőt építettek, míg a 16. századi épület elenyészett.⁵¹

46. kép. Székesfehérváron feltárt török fürdő

A török fürdők társadalmi és gazdasági szerepe

Az oszmán szociális intézményrendszer kialakításában és fenntartásában jelentős szerepet játszott a magánkezdeményezés. Dzsámik, iskolák, szegénykonyhák, karavánszerájok, fürdők épültek, melyeket az alapítók többnyire egy-egy kegyes alapítványhoz (*vakuf*) csatoltak. Ezek meghatározott céllal jöttek létre, például egy-egy dzsámi fenntartására vagy iskolák működtetésére. A cél megvalósítása érdekében bevételkel rendelkező gazdasági egységeket – falvakat, boltokat, fürdőket stb. – rendeltek az alapítványokhoz, amelyeknek ezek jövedelméből kellett a megfogalmazott feladatokat teljesíteniük. Az alapítványok általában az alapító családjának kezelésében maradtak, így lehetőséget teremtettek a vagyon örökítésére is. A fürdők jelentős bevétellel rendelkeztek, amely általában az alapítványok összbevételének 10%-át tette ki.⁵²

Az alapítók között a szultánok mellett az oszmán elit tagjait találjuk, hozzájuk köthetőek a magyarországi hódoltsági területek fürdői is. A negyvenhat ismert fürdőből huszonháromat valamelyik budai pasa birtokolt, hatot bégek hoztak létre, kettőt az állam tartott fenn, kettőt Rüsztém pasa nagyvezír kezdeményezett, tizenháromnak pedig nem ismerjük az alapítóját. Egyértelmű tehát, hogy a fürdők építése elsősorban a hódoltsági elithez kapcsolódik, az állami/szultáni fürdők száma eltörpül ezek mellett. A legnagyobb építetők természetes módon a tartomány legvagyonosabb tagjai, a budai pasák közül kerültek ki. Közülük is kiemelkedik Szokollu Musztafa pasa, aki tizenkét évig volt a budai *vilájet* vezetője (1566–1578). Boszniából származott, és gyermekadó révén került a szultáni udvarba. Nagybátyja, Szokollu Mehmed pasa a nagyvezíri címet is elnyerte, az ő rangja és hatalma minden bizonnyal hozzájárult Musztafa pasa hosszú budai szerepléséhez. Őt követően családjuknak még további három tagját találjuk a tartomány élén: Ferhád pasát (1588–1590), Mehmedpasazáde vezír Haszan pasát (1593–1594), aki Szokollu Mehmed pasa nagyvezír fia volt,⁵³ valamint Lala Mehmed pasát (1599–1600, 1601–1602), Szokollu Mehmed pasa nagyvezír unokatestvéréét. A korszakban a Szokollu család volt a birodalom egyik legjelentősebb famíliája. Kászim budai pasa (1548–1551, 1557–1558) Pécssett fürdőt, dzsámit és kolostort is emelt, Tojgun budai pasa (1553–1556) pedig szintén építtetett fürdőt a dzsámija mellé.

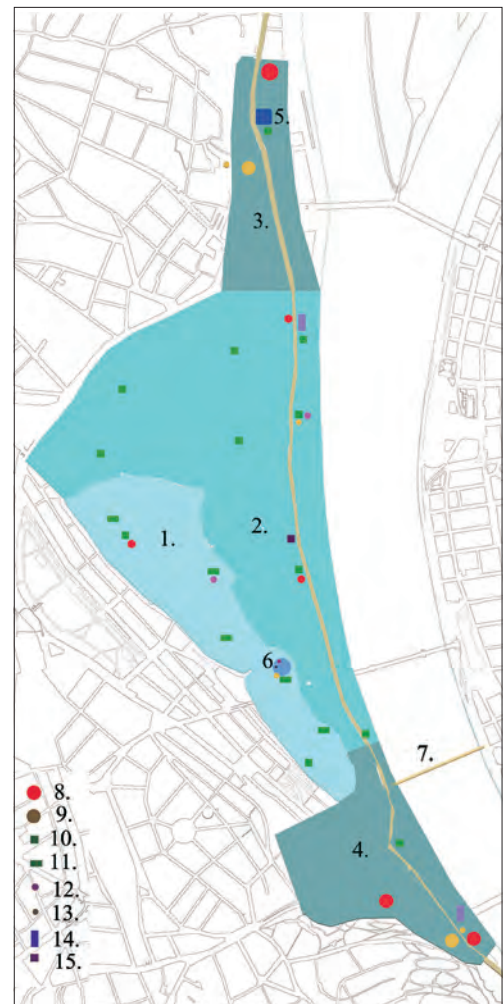
A nagy jövedelmű budai pasák mellett a tartományban tevékenykedő bégek is kivették részüket az építkezésekből: Iszkender szigetvári bég Babócsán építtetett fürdőt, Memi sah gázi és Ferhád pasa Pécssett.⁵⁴ A hódoltságban általánosan jellemző volt, hogy a tartományban hivatalos viselők vagy katonai feladatot ellátók valamilyen üzleti vállalkozást is folytattak.⁵⁵ Valószínűleg ilyen okokból alakított ki vagy birtokolt a pesti bíró (*kádi*) és a budai várkapitány (*dizdár*) fürdőt a természetes forrásoknál.⁵⁶

Szerencsés módon fennmaradt néhány alapítványi összeírás, amelyben az alapítók nemcsak az alapítványhoz tartozó épületeket és egyéb gazdasági javakat sorolják fel tételesen, hanem azok elhelyezkedését is igyekeztek pontosan megadni. Szokollu Musztafa pasa alapítványi összeírásában a következőket írja: „az említett termálfürdőm (itt: Rudas fürdő) közelében álló Hindi baba kolostorával szemben lévő karavánszerájomat ... alapítványomhoz csatolom”.⁵⁷ Ezekből az adatokból megismerjük a fürdők környezetét is.

Mivel a fürdők ebben a korszakban is törekedtek arra, hogy minél több látogatót fogadjanak, bizonyos szabályosságot lehet megfigyelni a tekintetben, hogy hol építették fel ezeket az épületeket. Voltak olyanok, amelyeket már működő piacok mellett emeltek, ezek bejárata többnyire a piacról nyílt. Azok, amelyeket egy városnegyed (*mahalle*) kiszolgálására terveztek, a negyed forgalmas helyén, dzsámik, mecsetek mellett álltak. És voltak olyanok, melyek egy épületegyüttes (*küllije*) részét képezték, és több épülettel együtt, közös tervezés nyomán épültek fel. Az összetartozó épületeket akár közös fal is övezhette.

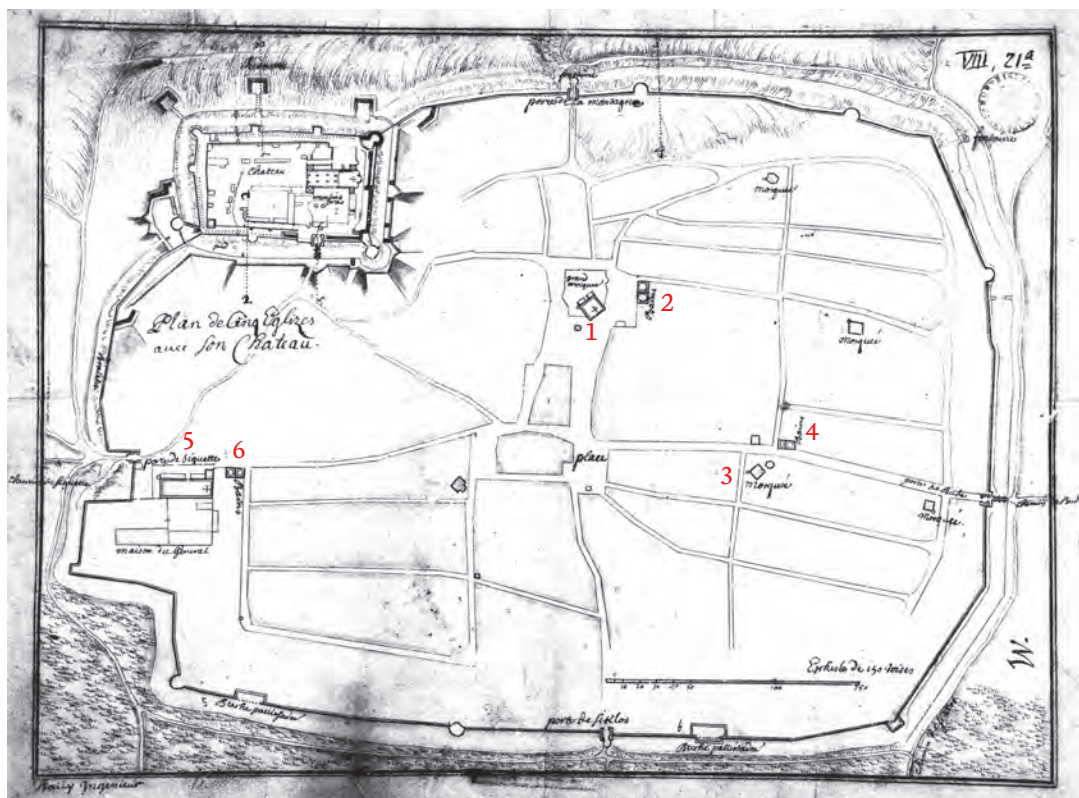
A magyarországi fürdők esetében is hasonló törekvés figyelhető meg. A budai fürdők közül négy a főút mellett épült, közelükben karavánszerájok, dzsámik, mecsetek álltak (47. kép). Az északi termálvizes forráscsoport vizét hasznosította a Császár fürdő, amely a főút mellett, az erődített városon kívül állt, azonban közelében helyezkedett el a lópormalom, Szokollu Musztafa pasa egyik mecsete, Miftah baba és Gül baba kolostora, valamint a kikötő is. Ugyanennek a forráscsoportnak a vizét használta a főút mellett, de az erődített városon belül a Kakas kapu közelében álló mai Király fürdő. Mellette Szokollu Musztafa karavánszerája és boltjai üzemeltek,⁵⁸ a pasa dzsámiját, iskoláját és türbóját magában foglaló épületegyüttes alig háromszáz méterre délre terült el. A Viziváros déli végében kapott helyet Tojgun pasa gőzfürdője, amelyet a pasa a dzsámija mellé építtetett fel. Az épületegyüttes a főút mellett állt, közelében egy piac működött. A várostól délre felszínre törő forrásokhoz két termálfürdő épült. A Rudas szintén a főút mellett helyezkedett el, s mint szó volt róla, közvetlen közelében volt Szokollu Musztafa pasa karavánszerája, az út túloldalán Hindi baba kolostora, a pasa mecsetje és boltjai.⁵⁹ A Rác fürdő egy újonnan kiépülő városnegyed szélére került, idővel azonban a házak fokozatosan körülölelték. Az Ördög-árok nevű patak partján, a patakon átvezető híd mellett boltok, műhelyek közelében állt.⁶⁰ Mindegyik említett esetben megfigyelhetjük, hogy a fürdőépület környezetében több

47. kép. Török épületek elhelyezkedése Budán.
 1. Várhegy. 2. Nagy külváros. 3. A Tabán külvárosa.
 4. A középkori Alhévíz területe. 5. Lópormalom. 6. Pasapalota.
 7. Híd. 8. Fürdő. 9. Kolostor. 10. Új építésű dzsámi.
 11. Keresztény templomból kialakított dzsámi. 12. Medresze.
 13. Türbe. 14. Karavánszeráj. 15. Áruraktár

olyan létesítmény volt, amelyek biztosították a kellő vendégkört. Szokollu Musztafa pasa és Tojgun pasa esetében jól látható, hogy a fürdőket egyéb épületeik közvetlen közelében emelték, minden bizonnyal egy tervezési folyamat részeként. A Rác fürdő azonban feltehetőleg az új városnegyed lakosainak kiszolgálására épült. Kimondottan jó és hatásos gyógyvize miatt igen közkedvelt lehetett, erre utal az épületen megfigyelhető többszöri bővítés is.

Pécsett mindhárom fürdő névadójának dzsámija mellett állt (48. kép). Kászim pasa fürdője a dzsámival szemben kapott helyet a főtéren, a város észak-déli tengelye mentén. A dzsámi mellett Mehmed bég *nisándzi* (kancellár) zarándokhelye állt, és közelében működött a város piaca is. Memi pasa fürdője szintén a pasa dzsámija mellett épült fel, a dzsámi mellett medresze és csorgókút is üzemelt. Ezt a komplexumot a Szigetvári kapu közelében találjuk. A város harmadik fürdőjéről, sőt a mellette álló dzsámiról Evlia cselebi megjegyzi, hogy közössége szerény, fürdője pedig a szegények fürdője. A két épület a kelet-nyugati városkapukat

48. kép. Pécs Joseph de Haüy térképén, 1687. 1. Kászim pasa dzsámija. 2. Kászim pasa fürdője. 3. Ferhád pasa dzsámija. 4. Ferhád pasa fürdője. 5. Memi pasa dzsámija. 6. Memi pasa fürdője

összekötő út két oldalán helyezkedett el a pasa által alapított kolostor közelében. Ferhád pasa fürdője minden bizonnyal a városnegyed ellátására jött létre, Kászim pasa fürdője talán a kiépülő városközpontozhoz kapcsolódott. Memi pasa egy középkori templomot alakított át dzsámivá, s mellette több intézményt hozott létre. Bár meglévő épületet használt fel, az egységes tervezés itt érhető leginkább tetten.

Pesten Szokollu Musztafa pasa szintén több intézményt létesített egy helyen: dzsámija mellett találjuk ikerfürdőjét, karavánszeráját és boltjait is. A dzsámít a pasa építtette, és bár a fürdőről ezt nem említi alapítványi összeírásában, a karavánszeráj jelenléte épületegyüttes kialakítására utal.

Eger egyetlen gőzfürdője, amelyiknek ismerjük a helyét, a várkaputól nem messze állt (49. kép). Közélemben dzsámi emelkedett,⁶¹ és a hagyomány szerint a fürdővel szemközti telken egy török iskola működött.⁶²

Esztergom fürdői mellett egyéb intézmények létesítéséről nem tudunk. Szokollu Musztafa pasa alapítványi összeírása a környező épületeket rendszerint megemlíti, Esztergom esetében azonban ilyen épületek nem

49. kép. Eger látképe, 1687. A piros nyíl a gőzfürdő helyét mutatja

szerepelnek a listán. Ez arra utal, hogy maga a pasa nagy valószínűséggel nem emeltetett ilyeneket. Rüsstem pasa nagyvezír mecsetet is építtetett a városban, helyét nem tudjuk, talán a fürdője közelében állhatott.⁶³

Mivel magyar területeken a hódítóknak nemcsak saját kultúrájukat kellett meghonosítaniuk, hanem vallásuk intézményeit is létre kellett hozniuk, a fürdők felépítése általában összekapcsolódott egy-egy dzsámi építésével. Az alapító új központot hozott létre a városban, amelyben vallási (dzsámik, mecsetek), szociális (szegénykonyhák, karavánszerájok) és oktatási intézmények (*mektebek*, medreszék) is helyet kaptak, és gyakran megjelentek a fürdők is. Ezeknek az épületegyütteseknek az volt a céljuk, hogy központi szerepet töltsenek be a város életében, így szinte mindig a települések főútjai mentén találjuk őket. Láttuk, hogy a fürdők többsége már a hódítás utáni első évtizedekben felépült, a vagyonosabb alapítók épületei ezért gyakran egy-egy *küllije* részét képezik. A kevés információ miatt nehéz megmondani, hogy a kisebb fürdők és a szultáni alapítások, amelyek kimondottan egy-egy városnegyed ellátására épültek, milyen arányban voltak jelen a hódoltságban. A nagyobb településeken (Buda, Pécs) az egységes tervezés alapján felépült épületegyüttesek domináltak. Míg az Oszmán Birodalom belső területein a 16. századi épületek között élesen elkülönülnek a *mahalle*-fürdők és a *küllije*-fürdők,⁶⁴ addig az újonnan megszervezett tartományokban ez a határ elmosódik. A hódoltságban kiépülő központokban helyi előzmény nélkül kellett létrehozni, megszervezni a hódítók által igényelt intézményeket, szociális létesítményeket. Ezekben a településeken korábban nem élt muszlim lakosság. Az oszmán fürdő tehát egyértelműen a hódító lakosság berendezkedésének egyik eleme volt.

A török fürdőépületek jellemzői

Az oszmán fürdők kialakítása szigorú rendet követett a 16. században. Ennek egyik oka a fürdők vizellató rendszerében keresendő, másrészt a klasszikus korszakra a fürdőépítészet is letisztult, jellegzetességei kialakultak. A szigorú alaprajzi formákhoz puritán belső társult: alig találunk az épületekben plasztikus díszeket, míg ezek a korábbi századokban igen gyakoriak voltak. A fürdők díszeit az egyes építészeti elemek közötti kisebb sikugrások adják, így az árnyékok tagolják az épületeket.

Magyarországon a török fürdők az elmúlt századokban szinte teljesen elpusztultak. A gőzfürdők csak régészeti módszerekkel kutathatók, mivel a visszafoglaló háborúk után az új lakosság az oszmán fürdők működési elvét nem ismerte, ezért nem is használta rendeltetésének megfelelően. A gőzfürdőket jól láthatóan nem tudták fürdőként hasznosítani. Előfordult, hogy salétromgyár vagy egyszerűen raktár lett belőlük, majd ahogy egyre öregedtek, elbontották őket. Időnként egy-egy oldalfalukat későbbi házakba foglalták bele, így az oszmán épületekből magas felmenő falak is fennmaradtak, mint például Székesfehérváron (50. kép) vagy Egerben (51. kép). Más esetekben viszont, mint Pesten vagy Budán, a 16–17. századi gőzfürdőket (*hamamokat*) teljesen lebontották.

50. kép. A székesfehérvári török kori fürdő maradványai

51. kép. Az egri Válide szultán fürdő romjai archív fotón

A termálfürdők (*ilidsák*) ennél jobb helyzetben voltak, hiszen eredetileg is volt bennük medence, és gyógyhatásuk is közismert volt. Ezért találunk köztük négy olyat, amelyet azóta is fürdőként használunk, szinte megszakítás nélkül. Ugyanakkor ezeknél az épületeknél is megfigyelhető az a jelenség, ami a török gőzfürdők esetében tapasztalható. Az épület rendszere ismeretlen, idegen volt, így a fürdőket a visszafoglaló háborúk után a keresztény kultúrkör fürdőzési szokásainak megfelelően átalakították. Az előcsarnokok sorsa mutatja, hogy e tér egyáltalán nem illeszkedett a 18. századi magyarországi fürdőkultúrához: eredeti közegükből kiszakítva nagyméretű, funkció nélküli teremnek, terméknek tűnhettek. Éppen ezért nagyon hamar osztófalakkal kisebb helyiségekre tagolták őket, amelyekben később medencéket létesítettek. Valamilyen oknál fogva a visszafoglalás után nagyon hamar eltűntek az előcsarnokok födémjei (lehet, hogy a Buda visszafoglalásakor tomboló tűzvészben leégtek). Emiatt a ma is álló termálfürdők esetében az előcsarnokoknak csak a külső falai és a padló részletei maradtak fenn, boltozatuk egyáltalán nem. Különös módon a második világháborúban is ezek a terek kaptak bombatalálatot, és nem a kupolákkal fedett forró helyiségek. Mindent összevetve az oszmán termálfürdők előcsarnokai pusztultak el a legnagyobb arányban, a langyos és forró helyiségek pedig kisebb-nagyobb változtatásokkal, de jellegüket tekintve oszmán kori formában állnak ma is.

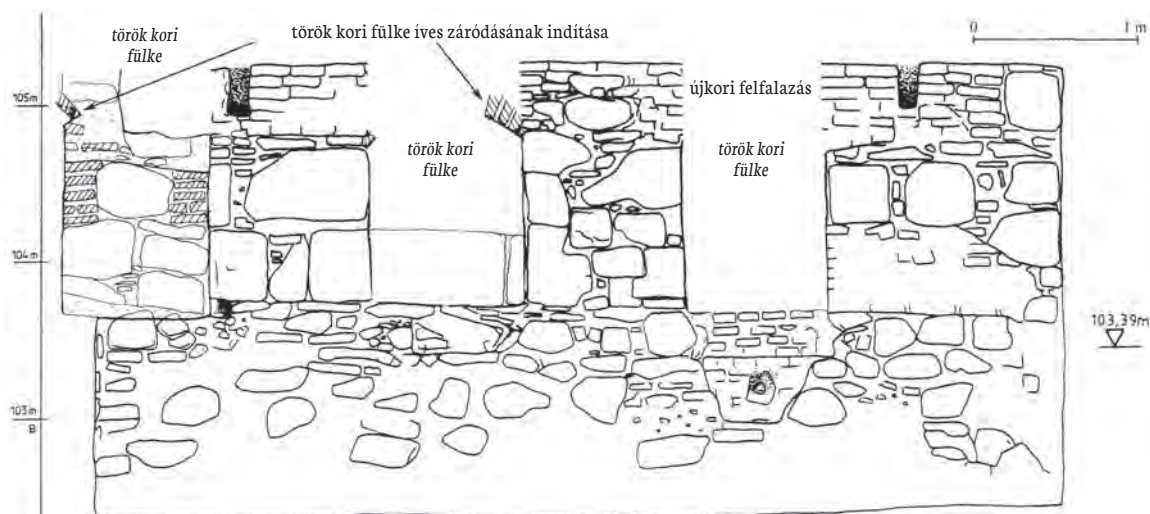
A ma is működő budai török fürdők eredete keleties megjelenésük miatt sosem ment feledésbe. Az épületek történeti kutatása része volt Buda és Pest török kori története feltárásának. Fekete Lajos *Buda és Pest a török korban* című munkájában (1944) az írott források alapján azonosította a fürdőket és határozta meg az elpusztult épületek helyét. Ekkortájt az építészeti felmérések követően elkészültek a kifejezetten az épületekre vonatkozó értékelések is.⁶⁵ Az épületek megismerésének a második világháború pusztításai utáni

helyreállítások adtak lendületet. Ekkor az építkezésekhez változó mélységű régészeti és műemléki kutatás kapcsolódott, melyeket a legtöbb esetben Gerő Győző vezetett. A 2000-es évek elején újabb lehetőség nyílt ezeknek az épületeknek a kutatására, ekkorra ugyanis annyira lepusztultak és elavultak a fürdők, hogy modernizációjuk és felújításuk nagy léptékű beavatkozást igényelt. Ennek keretében lehetett újra, immár modernebb eszközökkel vizsgálatokat végezni az épületeken, amelyben Lászay Judit művészettörténész volt a kutatótársam. Egyedül a Király fürdő e századi felújítása várat még magára.

Előcsarnok

Az előcsarnok általában a fürdő legnagyobb helyisége, hatalmas, négyzet alaprajzú terem, amely az utcafronton kapott helyet. Fedhette kupola vagy fafödém is. A magyarországi emléanyagban jobbra elpusztultak, esetleg alapfalaikat vagy felmérési rajzukat ismerjük. Ezekből úgy tűnik, hogy a fafödémes megoldás lehetett elterjedtebb, mivel a falak - vastagságuk alapján - nem bírták volna el egy kupola súlyát. A régészeti anyagból ismerjük a padló kialakítást és több esetben a felmenő falakat is. A padlót többnyire nagyméretű kőtáblákkal borították, a falak mellett húzódó padka alapozásához törtkövet használtak, és ezt is nagyméretű kőlapokkal burkolták. A padka szélessége változó volt, akár a két métert is megközelíthette. A cipők számára készült fülkék maradványát a pesti fürdőben és a pécsi Memi pasa fürdőben lehetett azonosítani.

A falakat ablakok és fülkék tagolták. Legépebben a budai Rác fürdőben maradt fenn a falfülkék rendszere, ahol egymás mellett hat helyezkedett el (52. kép). Átvészelte az idők viharait a fülkék boltozatának

52. kép. A budai Rác fürdőben feltárt török kori falfülkék rajza, 2009

indítása és a falakon és a fülkék belsejében az eredeti vakolat is. Az egri Válide szultán fürdő előcsarnokában falfülkék könyöklőjét tarták fel. Általában a falakat téglaporról színezett rózsaszín vagy vörös, esetleg fehér vakolat borította. A színek időbeli vagy a helyiségen belüli változásának rekonstruálására nem áll rendelkezésre elegendő vakolat a falakon. Az anyaghasználat maga nem idegen az oszmán építészettől, ugyanilyen vakolatot találunk a törökországi fürdőkben is.

Az előcsarnokok díszének a kút számított, amely többnyire a terem közepén kapott helyet. Ilyen kút alapozása került felszínre a pécsi Memi pasa fürdőben és az egri Válide szultán fürdőben. Pécsen a kút töredékei is napvilágot láttak, amelyek alapján Gerő Győző el tudta készíteni a kút rekonstrukcióját (53. kép). A kialakult modelltől azonban az előcsarnok esetében is eltérhettek, adott esetben a földrajzi adottságok miatt. Jó példa erre a budai Rác fürdő, amelynek előcsarnoka több szempontból is érdekes egyéni megoldásokat mutat. Nem szabályos négyzet alaprajzú, mert a Gellért-hegy és egy patak közé kellett az épületet beszorítani. Irányát és alakját pedig a fürdőnek vizet adó forrás sziklahasadéka határozta meg, melyet belefoglaltak az előcsarnokba. E tényezők számos eltérést okoztak az általánosan elterjedt alaprajzhoz képest: a fürdő helyiségeinek elrendezése, a bejárat helye és a forrásfoglalás feletti padka mind eltér a megszokottól. Még a kutat sem a terem közepén találjuk: a magyarországi emléanyagban egyedi módon a padka lépcsőjébe süllyesztve alakították ki (54. kép).

53. kép. A pécsi Memi pasa fürdő előcsarnokában feltárt és rekonstruált kút

54. kép. A Rác fürdő előcsarnokában felszínre került, lépcsőbe süllyesztett kút felülről fotózva

55. kép. A Rudas fürdő eredeti kő mosdómedencéje (*kurna*)

Langyos helyiségek

A következő teremsor a langyos helyiségekből áll, amelyek a magyarországi fürdőkben – a 16. századi épületekre jellemző módon – az előcsarnok és a forró helyiség két négyzetes tere közötti téglalap alaprajzú helyet töltötték ki. A kisebb fürdőkben, így a pécsi Memi pasa fürdőben, a budai Rác fürdőben vagy a székesfehérvári ikerfürdőben ezt a részt egyetlen helyiség alkotja, míg a nagyobb épületekben – például a Rudas és Császár fürdőben – több részre tagolták. Ezeket a tereket általában téglából készült dongaboltozat fedí, a Császár fürdőben azonban teknőboltozatot találunk. A boltozatokban felülvilágítókat – a boltozatba vágott kis ablakokat – helyeztek el, amelyeken keresztül a felgyült gőz is távozhatott. Érdekes megoldásként a Rác fürdőben az egyik rövidebb oldalon ablakot nyitottak, ennek megfelelően felülvilágítókat csak a boltozatnak az ablaktól távol eső részén alkalmaztak.

A langyos helyiségek már a vizes terek közé tartoznak, ahol a falak melletti padkára csorgókat helyeztek. A gőzfürdőkben a padlófűtésrendszer ide is átnyúlt. A csorgókat medencéjét (*kurna*) kb. 40 cm oldalhosszúságú kockákból formázták meg, amelyeknek a belsejét medenceszerűen kivájták, éleit pedig gyakran díszítették. Ezeknek a kőmosdóknak nem készült elvezetése, a víz a padlóra folyt (55. kép). A mosdók felett kis kőlapba illesztett csapot vagy csapot találunk, amelyekből vizet lehetett eresztani.

A falakba falfülkét mélyítették a fürdéshez használt eszközök elhelyezésére. A Rác fürdő langyos helyiségében egy átalakítás során kismedencét is építettek, minden bizonnyal a gyógyhatásáról elhíresült fürdő nagy vendégforgalma miatt.

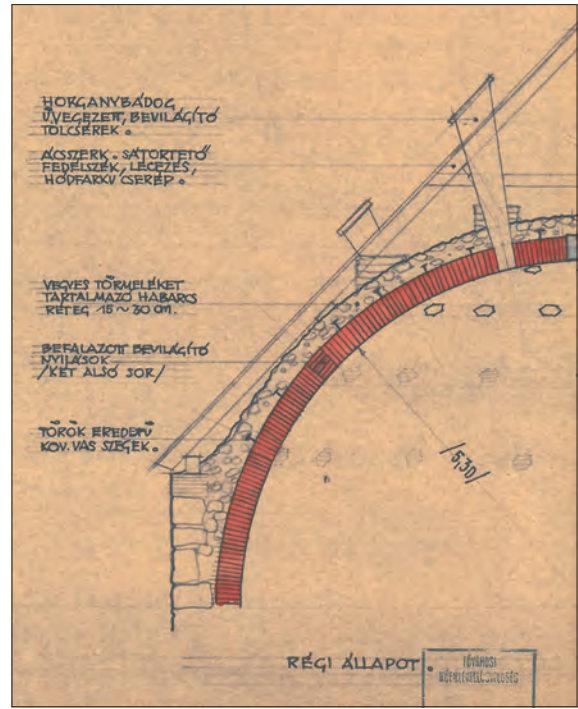
Illemhely

Többnyire a fürdő középső részére került az illemhely is, amely gyakran a langyos helyiségből nyílt. A falazott és kővel burkolt illemhely felé terelték a fürdő padlóján összefolyó vizeket, és az alatta kialakított csatornában vezették ki az épületből a szennyvizet. Nagyon jól megmaradt ez a csatorna a Rác fürdőben, ahol az épülettel egy tömbben található. Vélhetően csatorna alapozása bukkant felszínre a Rudas fürdőben, ahol azonban az épület egységes tömbjén kívül kapott helyet. Ugyanezt figyelhetjük meg az egi Válide szultán fürdő esetében is.

Forró helyiség

A fürdő legbelső és legmelegebb terme. A legtöbb információnk erről a részről van, hiszen máig működő török kori termálfürdőinknek ez a helyisége maradt fenn a legébben. A forró helyiséget minden esetben téglából készült kupola fedte (56. kép). A felgyűlő gőz elvezetésére és a fény bejuttatására kétféle módszert alkalmaztak: vagy kisméretű, többnyire koncentrikus körök mentén elhelyezett felülvilágítók törtek át a kupolát, vagy a kupola közepére egyetlen nagyméretű, kör alakú nyílás (*opeion*) került, melyhez a külső oldalon kis torony alakú felépítmény készült (57. kép). Felülvilágítók készültek a Császár, Rudas és Király fürdőben, míg a Rác fürdőben *opeion* feltetelezhetünk.

56. kép. A budai Király fürdő kupulájáról készült felmérés, 1962

57. kép. Az isztambuli II. Bajezid fürdőn látható *opeion*, 15. század vége – 16. század eleje

58. kép. A pécsi Memi pasa fürdőben rekonstruált köldökkő

A kővel burkolt padló és padkák mellett vakolt falakat találunk. Itt is téglaporról színezett rózsaszín vagy vörös, illetve fehér mészvakolatot használtak. A Császár fürdőben olyan nagy területen őrződött meg a 16–17. századi vakolat, hogy itt e három szín rendszere is tanulmányozható volt. (Részletesebben lásd a díszítéseket tárgyaló fejezetben.)

A falak mellett csorgóutak kaptak helyet, amelyek külső felületét a falakkal megegyező színűre vakolták. Jól megfigyelhető volt e megoldás a Rác fürdőben, ahol a padlón megőrződött a csorgóutak medencéinek lenyomata, a falon pedig az ezekre ráforduló vakolat. A padlón annak az ülőkének a lenyomata is fennmaradt, amelyen az idősek vagy betegek foglalhattak helyet.

A gőzfürdők forró helyiségének közepén a köldökkőnek nevezett, kővel burkolt, épített emelvény állt (58. kép). Ennek egy kis részlete felszínre került a pesti ikerfürdőben, a többi gőzfürdőnkben azonban csak az alatta kialakított padlófűtésrendszer utal rá. A köldökkő többnyire nyolcszög alaprajzú, és alatta a padlófűtésrendszer oszlopainak elrendezése is ezt az alakzatot követi. Innen tudjuk, hogy az egi Válide szultán és a pécsi Memi pasa fürdő köldökköve is nyolcszög alakú volt.

A termálfürdők forró helyiségének közepét medence foglalta el, amely a magyarországi emléanyagban minden esetben nyolcszög alakú és négy lépcsőfok mély. A nagy kőtömbökből készült lépcsők a medence teljes területén körbefutottak. A legfelső lépcső kissé a padló fölé emelkedett, s megakadályozta, hogy a padlóról a piszkos víz belefolyjon a medencébe (59. kép).

59. kép. A Király fürdő forró terme

Az oszmán építkezéseknél is bevett gyakorlat volt, hogy a környékről – akár más városokból is – elhordták a régi épületek kőanyagát. Így került felszínre a budai Rác fürdő padlókövei között két, a budavári királyi palotából származó reneszánsz faragvány (60. kép). Írott forrásainkból tudjuk, hogy Tojgun pasa építkezéseihez messziről, többek között Pécsről is fuvarozták a köveket.⁶⁶

60. kép. A Rác fürdő forró termének padlójából felszínre került reneszánsz vörösmárvány ív darabja feltárás közben

Különfürdők

61. kép. A Rác fürdő különfürdője feltárás közben

A legtöbb fürdő forró helyiségéhez kisebb, négyzet alaprajzú termek kapcsolódtak. Bizonyosan nem készült ilyen különfürdő a Rudas fürdőben, bár faszervezetes térosztás elképzelhető a nagyméretű kupolatérben. A többi fürdőnk esetében egyértelműen azonosíthatók ezek a helyiségek, amelyekben a falakat általában padka kíséerte, s ezekre csorgókat ültettek. Ismerünk két olyan különfürdőt is, amelyben medence épült: az egyik a Rác fürdőben, a másik a Császár fürdőben található. Ezek a medencék a terem formájához igazodva négyzet alakúak és jellemzően hasonlítanak a forró helyiség medencéjéhez. A Rác fürdő esetében az egyik sarokhoz illesztették, a másik két oldalára lépcsők kerültek. A helyiség oldalfalain a medence padlójaig lefutó vakolt réteget találtunk (61. kép).

Vízkezelési rendszer

A fürdők működtetése jelentős technikai háttérrel feltételezett, ezért a víz felfűtése, elvezetése és a csatornázás megoldása fontos része volt az épületek tervezésének.⁶⁷ A termál- és gőzfürdők vízkezelési rendszere jelentősen különbözik. Mindössze annyi azonosságot találunk, hogy a víztartályoktól a csorgókatig (és a medencéig) a falakba helyezett kerámia vízvezetékcsöveken keresztül juttatták el a vizet (62. kép). A csöveket gyakran kellett cserélni, így egymás mellett fehér anyagú mázas és vörös anyagú, néha mázatlan csövek is felszínre kerültek. A csövek számára a falakban nagyobb üreget hagytak és a vezetékek környékét téglákkal falazták ki, így könnyebben biztosítani tudták a megfelelő lejtést. A vizet ugyanis gravitációs úton, azaz a csövek lejtésével juttatták el a magasabban kiépített tartályokból a kutakhoz. A budai Rudas fürdőben azt is megfigyelhettük, hogy a csövek összeillesztésekor textilt tekertek a csövek köré tömítésként, amelynek vízköből képződött lenyomata megőrződött a langyos helyiség falába helyezett vízvezetékcsöveken. Ugyanitt annak is nyoma maradt, hogy a medence feltöltésére külön vízvezetékcső-rendszert építettek a falba, amelynek csövei nagyobb átmérőjűek voltak, és a csövek csak a medencéhez vezettek. A többi fürdőben a medence feltöltésére szolgáló vízvezeték mára elpusztult, így azokról nem lehet pontos képet alkotni. A padlóra kifolyó vizet a padló és padka találkozásánál folyókák vezették el az illemhely felé, ahol lebukott a csatornába.

A víz az épített tartályokból jutott a falban futó csövekbe. A tartályok elhelyezésében jelentős különbség figyelhető meg a termál- és a gőzfürdők között. A gőzfürdőkben a víztartályoknak szigorúan meghatározott helye volt: a forró helyiségek után, azok teljes szélességében helyezték el őket. Hátérbb már csak a fűtőház volt. A tartály szinte akkora volt, mint egy hatalmas helyiség. Padlója alatt égett a tűz, a tűzhely kerek nyílását rézüst fedte, e fölött helyezkedett el a víztömeg (ld. 30. kép). A tűz által felmelegített levegőt egyrészt a tartály, másrészt az épület - a forró és a langyos helyiségek - alá vezették. A forró és langyos termek padlóját alacsony téglaszlopok tartották (63. kép), ezek között áramlott a forró levegő, amelyet azután a falakba mélyített függőleges vezetékeken át eresztettek ki az épületből. Ezeket a téglaszlopocskákat találta meg Gerő Győző a pécsi Memi pasa, az egi Válide szultán és a székesfehérvári ikerfürdő esetében. Még szerencsésebb a pesti ikerfürdő esete, ahol a padló is fennmaradt, és alatta a *hypocaustum* (padlófűtésrendszer) kis oszlopai is épek.

A forró vizes tartály mellett helyet kapott egy hideg vizes tartály is. Mindkettő vizét a falakban, a már említett vízvezetékcsöveken keresztül vezették a csorgókutakhoz. Emiatt a gőzfürdőkben mindig két vízvezeték haladt egymás alatt, és a csorgókutaknál is két csapot találunk, egy hideg és egy meleg vizeset.

Mivel a termálfürdőkben nem kellett a vizet felmelegíteni, nem volt szükség fűtőházra. A tartály elhelyezését a hőforrás helye határozta meg. Maga a tartály kettős funkciót töltött be: egyrészt forrásfoglalásként működött, másrészt tárolóként, mivel a víz szintjét is meg kellett emelni ahhoz, hogy gravitációs úton el tudják juttatni a fürdőbe. Emiatt akár több egymáshoz csatlakozó tartály is készülhetett a fürdő körül. A Rác fürdőben a forrás egy tizenkét méter hosszú sziklahasadékból tör felszínre, amely az épület előcsarnoka alatt helyezkedik el. A sziklaperemet felmagasították és körülötte kiépítettek egy gyűjtőmedencét. A forrás felett a szokásosnál jóval magasabbra került a padka padlószintje, így a vízszintet fel tudták emelni annyira, hogy az a belső termek vízvezetékcsöveinek magassága fölé kerüljön. A Császár fürdőben egy másik érdekes megoldást alkalmaztak. Egyrészt hideg és meleg vizű forrást is használtak, így a többi budai termálfürdőtől eltérően itt két vízvezetékcső fut a falakban. A felhasznált forrásokat nem ismerjük. Annyit tudunk, hogy a fürdő déli oldala mellett van egy kút, amelynek a környezetét a török korban alakították ki. Vizét elvezették, de lehet, hogy hasznosítás nélkül. Ugyanitt a fürdő falához kívülről két kis tartályt

62. kép. A Rudas fürdő falában feltárt török kori kerámia vízvezetékcsövek

építettek, amelybe vízvezetékcsövek vezetnek, azonban ezek kiindulópontját sem ismerjük. A termálfürdők padlója alatt nincs padlófűtés, az épületet a nagy mennyiségű termálvíz fűtötte fel.

Az előcsarnokok szökőkútját külön kis gyűjtőmedence látta el vízzel. Ezt magasan kellett elhelyezni az előcsarnok közelében, hogy a megfelelő nyomást biztosítani tudják. Az egri Válide szultán fürdőben fennmaradt a kutat ellátó vízvezeték, amelyet a helyiség egyik sarkából a padló alatt vittek el a kútig.

A fürdőkben használt vizet ki is kellett juttatni az épületből. A gőzfürdőkben viszonylag kevés vizet használtak. Ez két csatornán keresztül távozott az épületből: az egyik az előcsarnok kútjának a vizét vezette el a legrövidebb úton, a másik, kővel falazott csatorna az illemhelynél lépett ki az épületből, és minden más szennyvizet is elszállított. A termálfürdőkben is ilyenek készültek, de minden medence vizét külön csatorna vitte az épületen kívülre. A forró terem padlóján csordogáló vizet a Rác fürdőben a medence leürítését végző csatornához terelték, a langyos helyiség és az előcsarnok padlóján folyó vizet pedig az illemhely felé. A Rudas fürdőben a forró helyiség padlóján is az illemhely felé lejtettek a folyókák, és arra vezették el a padlóra kerülő vizet is.

63. kép. Az izniki I. Murad fürdőben (14. század) felszínre került oszlopok, melyek a padlófűtésrendszerhez tartoztak

Díszítés

A díszítés legjobban a mai is álló budai termálfürdőkben vizsgálható. Sok értékes részlet maradt fenn az egri Válide szultán és a székesfehérvári ikerfürdőben is, ahol boltozatindításig álló falrészletek láthatók.

A 16. századi fürdőkre a díszítés csekély mértéke jellemző. Az oszmán építészetben általános sztalaktitdíszek kis felületen jelentek meg. A Rudas fürdőben a forró helyiség sarkaiban kőből készített míves, visszametszett sztalaktitdísz látható (64–65. kép). Ennél sokkal egyszerűbb a Császár fürdő boltozatos részeinél használt változat, melyet egyszerűen kockákból formáztak meg (66. kép). A Császár fürdő érdekessége ugyanakkor, hogy síkból kiugró és bemélyedő díszeket egyaránt készítettek, főként téglából. Azokban a teremben, ahonnan a különfürdők nyíltak, a síkból kiugró, míg a többiben bemélyedő sztalaktitokat találunk. Itt egyedül a forró terem pillérjeinek a fejezetén készültek visszametszett díszek, amelyek a Rudas fürdőben látható elemekkel rokoníthatók. A Császár fürdőétől kissé eltérő, egyszerű, téglából készített sztalaktitdísz láthatunk a székesfehérvári fürdőben.

Az ajtóknál is alkalmaztak plasztikus díszeket, a csúcsíves ajtónyílást például lépcsős dísz zárta (67. kép). A budai Rudas, Rác és Császár fürdő feltárásakor kerültek felszínre ilyen megoldások. A Császár fürdőben a különfürdőbe vezető ajtók feletti lépcsős dísz összekombinálták a sztalaktitokkal. Erre azonban csak az ajtónyílások egyik oldalán volt lehetőség, s ilyenkor az ajtó káváját visszaléptették a falsíktól. A másik

64. kép. A Rudas fürdő
forró termének sarkaiban látható
sztalaktitdíszek környezete feltárás közben

65. kép. A Rudas fürdő forró termének
sarkaiban látható sztalaktitdíszek
helyreállítás után

66. kép. A Császár fürdő forró termének egyik sztalaktidíszje

oldalon ma csak a csúcsív látszik. A török korban azonban az ajtóknak ez az oldala is díszesebb volt. A Császár fürdőben megfigyeltük, hogy ezen az oldalon a csúcsívet besimított vakolat követte, ami kiemelte az ajtó ívét. Elképzelhető, hogy a többi épület esetében is készítettek ilyet, de ennek nyoma mára nem maradt fenn.

Az épületek díszítését szolgálták az egyes építészeti elemek találkozásánál a néhány centiméteres síkugrások, amelyeket az árnyékok még hangsúlyosabbá tettek. A kupolák indításánál, a csegelek íve mentén és a nagy falfülkék számarhátíves záródásánál alkalmazták ezt a díszítési módot.

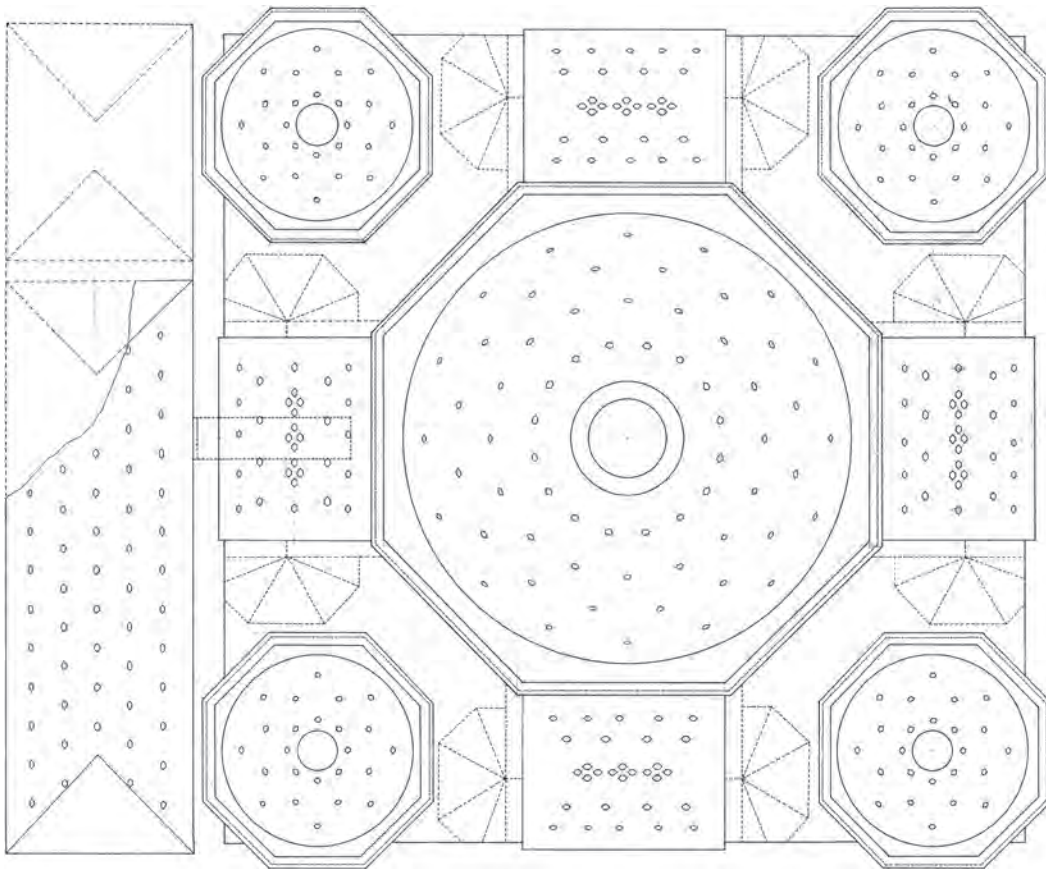
A vakolt falak színe sem volt egyhangú. Alapvetően a közkedvelt vörös márvány színét utánozták, a vakolatot pedig olyan keménységűre simították, hogy szinte vízlepergetővé vált. A Császár fürdőben fennmaradt vakolt felület nagysága alkalmas volt színrekonstrukció készítésére. A rózsaszín vakolat egyrészt alapvakolat volt, melyre más színű vakolat vagy esetleg festés is kerülhetett, másrészt ez fedte a boltozatokat. Az oldalfalak vörösek voltak. A Császár fürdő fennállásának egyik periódusában az oldalfalak alsó része vörös, felette pedig a falak és a boltozatok fehér színt kaptak. Az esztergomi kis fürdőben (Mattyasovszky fürdő) érdekes dologra bukkantak a kutatók: a vakolatba karcolva hajóábrázolást tártak fel, amely azonban inkább falfirka lehetett, semmint tudatos díszítő szándék eredménye. Az épületek külső falfelületét is vakolták. Kisebb vakolatdarabok a Császár fürdő és Rác fürdő homlokzatán kerültek napvilágra.

67. kép. Ajtó körüli lépcsős díszek a Császár fürdő forró termében

A fürdőkben fontos szerepük volt a falfülkéknek, melyek nem egyszer hármassával jelennek meg. A Rác fürdő langyos helyiségének északnyugati felén, a forró terem felé vezető ajtó mindkét oldalán egy-egy fülke található. A forró helyiségben, szintén az északnyugati oldalon, eredetileg három falfülke készült, de ezek egyikét később ajtóvá bővítették. Ezek a fülkék dekoratív díszei a különböző helyiségeknek.

Világítás

A fürdők világítását a boltozatokon elhelyezett felülvilágítók és ablakok szolgáltatták (68. kép). A magyarországi emléksanyagban a boltozati nyílások a budai termálfürdőkön vizsgálhatók. Ezeknél az épületeknél többnyire hatszögletű felülvilágítókat találunk, kivéve a Császár fürdőt, ahol kör alakúakat. E nyílásokat

68. kép. A Császár fürdő boltozatainak felmérési rajza, 1974

69. kép. A Rác fürdő mellett feltárt ablakrács restaurálás után

kívülről harang alakú üveg fedte,⁶⁸ ennek azonban mára régészeti nyoma sem maradt. A felépítményről a Rác fürdő forró termének kerek boltozati ablakával (*opeion*) kapcsolatban sincs információnk. Itt nincsenek a kupolán felülvilágítók, de a kupola közepén nagyméretű befalazott nyílás figyelhető meg. Ybl Miklós építész, aki az 1860-as évektől kezdve foglalkozott az épület felújításával és bővítésével, alakította ezt ki, amint az az 1890-ben készített felújítási tervein jól látszik. Gerő Győző azonban az 1960-as években végzett újabb felújításkor befalaztatta, mert nem tartotta török kori részletnek. De a gőznek valahogyan el kellett távoznia a kupolából, így mindenképp lennie kellett egy kisebb nyílásnak a kupola közepén, amelynek a nyomai azonban a 19. század végi átépítéskor eltűntek.

Az épületeket a boltozati nyílások mellett ablakok is tagolták, amelyek bármelyik helyiségbe kerülhettek, ha az épület környezete ezt lehetővé tette. A Rác fürdőnél, ahol a forró és langyos helyiségek mellett a hegy felőli oldalon árok húzódott, bátran nyithattak ablakokat, hiszen senki sem láthatott be. Ezzel szemben a Rudas fürdő langyos helyiségében biztosan nem készült ablak, talán a főút közelsége miatt. A Császár fürdő forró termén és különfürdőin is nyíltak ablakok. Az ablakokat

üvegezték, ennek bizonyítékai a Rác fürdő előbb említett árkából származó ólomkeretek és üvegszemtöredékek. Ugyanitt egy kidobott ablakrács is napvilágot látott (69. kép).

A fürdőket azonban nemcsak nappali világosság mellett, hanem este is használták. Ilyenkor mécseseket vagy gyertyákat gyújtottak.⁶⁹ Elhelyezésükre mécsesstartó konzolok vagy kis falfülkék szolgáltak.⁷⁰ Ezeknek egyértelműen azonosítható maradványai a magyarországi emlékanyagban nem kerültek elő.

Alaprajzi változatosság

Végül tekintsük át a magyarországi fürdők forró helyiségeinek alaprajzi megoldásait. Korábban bemutattuk azt a nyolc csoportot, amelybe az oszmán fürdőépületek a forró termük alaprajza alapján besorolhatók (ld. 33. kép). Az Oszmán Birodalom több száz fürdőjét számba véve azt tapasztaljuk, hogy a legkedveltebb

alaprajzi megoldás a kereszt („A”), ezt követi a középső kupolás („E”), az egyforma méretű kupolás („F”), a csillag alakú („B”), a négyzet alakú („C”), a sokkupolás („D”), az egykupolás („H”), végül az oszlopos („G”) forró teremmel rendelkező fürdő. Magasan kiemelkedik a kereszt alaprajzú típus, lényegesen kevesebb fürdő sorolható a többi csoportba, és szinte elenyésző az oszlopos típusba tartozó épületek száma. Ezzel szemben a feltárt magyarországi fürdők alaprajzai között közel azonos számban fordulnak elő a különböző típusok, gyakoriság szempontjából az egykupolás („H”), csillag alakú („B”), középső kupolás („E”), kereszt alakú („A”) oszlopos („G”) sorrendet állíthatjuk fel. A négyzet alakú („C”), a sokkupolás („D”) és az egyforma méretű kupolás („F”) változat teljesen hiányzik.

A kutatott magyarországi fürdők kis száma ellenére egészen egyedi megoldásokkal is találkozunk. A budai Császár fürdő a birodalmi szinten legkedveltebb kereszt alaprajzú típust képviseli, de sok, a megszokottól eltérő részlettel. Az első mindjárt az épület mérete, ami sokkal nagyobb, mint az átlagos oszmán fürdők esetében. Másrészt a különfürdők nem a központi kupolatérből nyílnak. Az *ejvánok* elrendezése is érdekes, mert nem egyszerűen négy nagyméretű *ejván* nyílik a kupolatér felől, hanem valójában 2×4 , mivel az oldalsó tereket is úgy alakították ki, mintha két *ejvánt* egymással szembefordítottak volna. Más, pontosan ilyen megoldással épült fürdőt nem ismerünk az Oszmán Birodalom területén. Szintén egyedi a Rudas fürdő, amely első ránézésre hatalmas méretével is magával ragadja a látogatót. Az oszlopokon nyugvó kupola pedig olyannyira ritka alaprajzi megoldás, hogy az egész birodalomban alig találunk néhány hasonlót. Különösen érdekes, hogy a két isztambuli fürdő, amelyik alaprajzi tekintetben párhuzamba állítható a Rudassal – Szülejmán szultán gőzfürdője és Szokollu Mehmed pasa fürdője Azapkapiban – Mimar Szinán alkotása. Szokollu Mehmed pasa nagyvezír a budai Szokollu Musztafa nagybátyja volt, így talán nem véletlen, hogy a szóban forgó két fürdő azonos nevet viselt: *Jesil direkli hamam*, azaz „Zöld oszlopos fürdő”.

Szintén isztambuli párhuzamokat találunk a pesti ikerfürdőre. Itt nem a forró terem alaprajzi megoldása a ritka, hanem a két fürdő rész egymáshoz viszonyított elhelyezkedése. Az ikerfürdők női és férfi részét általában úgy helyezik egymás mellé, hogy az azonos funkciójú terek érintkezzenek. Így a teljes épület megközelítőleg négyzet alaprajzot mutat. Ezzel szemben a pesti fürdőben a forró termeknél kapcsolódik a két épületrész, az előcsarnokok pedig a fürdő egymással ellentétes két végén kaptak helyet. Az épület így hosszú téglalapot alkot. Ilyet látunk például az isztambuli Hászeki Hürrem gőzfürdője esetében.

A székesfehérvári ikerfürdő egyik felének forró terme két alaprajzi típus kombinációját mutatja. A csillag alakú („B”) alaprajzi típust nem nyolc-, hanem hatszögű változatban építették meg, amelyhez két különfürdőt csatoltak oly módon, ahogyan az a középső kupolás („E”) típusnál jellemző. Ezt a megoldást itt minden bizonnyal a kis méret indokolta, mert nagyobb épületeknél a hatszögű forró teremhez is inkább három különfürdőt kapcsolnak.⁷¹

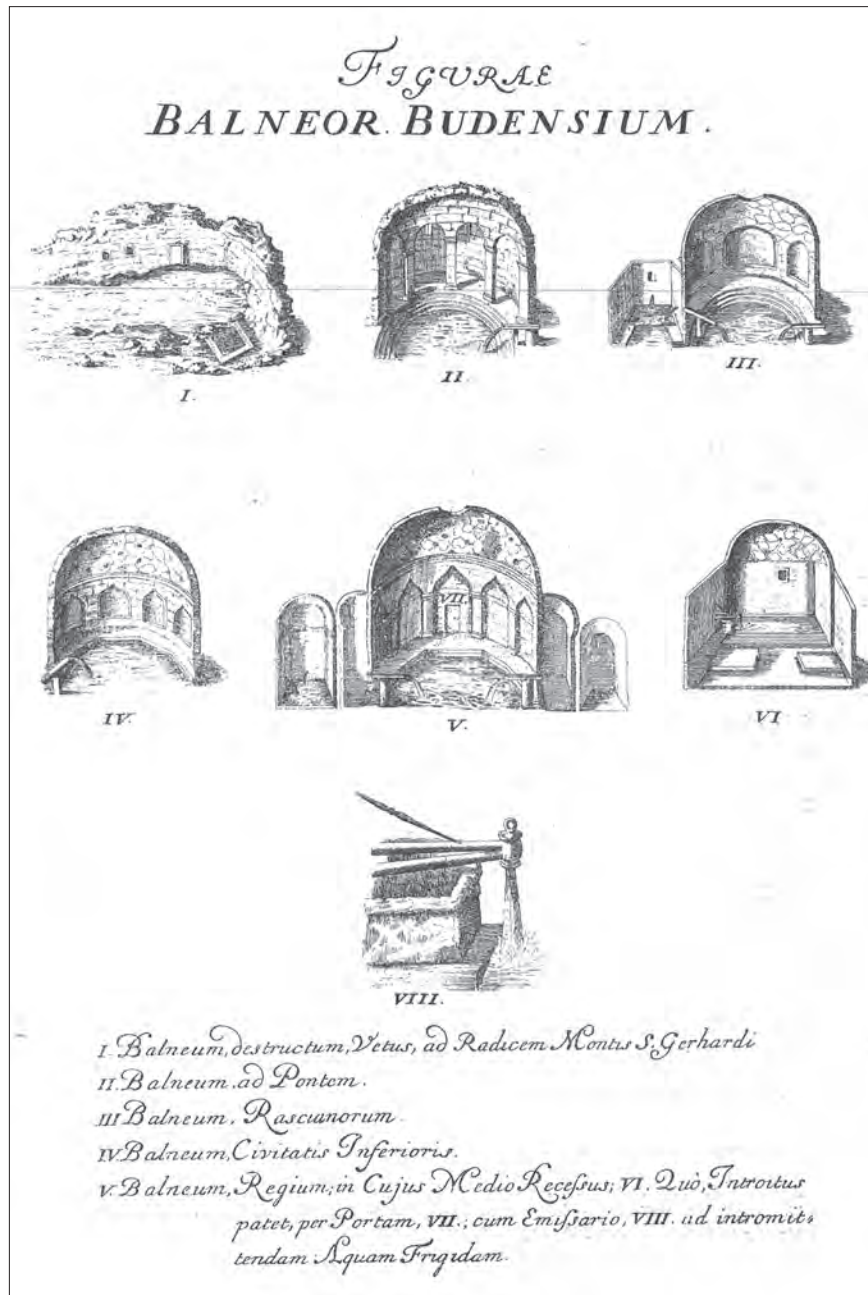
A pécsi Memi pasa fürdő alaprajza újragondolást igényel. Ebben az esetben egy ikerfürdő egyik fele került feltárássra, ahol az előcsarnoktól a víztartályig láthatóvá vált az épület alapja. A langyos és forró helyiségekben a padló elpusztult, de jó állapotban kerültek felszínre a padlófűtésrendszer oszlopai, amelyek

a padló feletti szerkezetekre is utalnak. A köldökkő alatt mindig annak formáját követő, sűrűbben elhelyezkedő oszlopokat találunk, azért, hogy az épített emelvény súlyát elbírják. Bár a helyiségek közötti falak alatt is pilléres megoldást alkalmaztak, teherhordó szerepük miatt ezek jellege eltér a padlót tartó oszlopokétól. A Memi pasa fürdő forró helyiségében azt látjuk, hogy a köldökkő helyét jelző oszlopok nem középen helyezkednek el, hanem a langyos helyiség irányában eltolva, a forró helyiség négyzet alakját pedig fal osztja ketté. Emiatt a jelenlegi műemléki rekonstrukcióval ellentétben inkább középső kupolás („E”) típusozható alaprajzot valószínűsíthetünk.

Az ikerfürdők aránya megközelítőleg egyezik az Oszmán Birodalomban megfigyelhetővel, azaz a Magyarországon feltárt fürdőknek is a harmada tartozik ebbe a csoportba. A pécsi Memi pasa fürdő, a Ferhád pasa fürdő és a székesfehérvári ikerfürdő alaprajzát ismerjük annyira, hogy ennek alapján a férfi és a női rész azonosítható. A Memi pasa fürdőnek bizonyosan csak a feltárt része nyílhatott a főutcáról, tehát ez volt a fürdő férfi része. A Ferhád pasa fürdő esetében szintén az út nyújt támpontot. A 20. század első évtizedeiben már Szőnyi Ottó⁷² régész, művészettörténész is megkísérelte megállapítani, hogy melyik része lehetett a női, s melyik a férfi fürdő. Joseph de Haüy rajzán látható, hogy a fürdő előcsarnokai előtt az út a kapuhoz vezetett. A fürdő sarkon épült, a mellékutca a nyugati épületrész mellett húzódott, s ennek innen bejárata is nyílhatott. Emellett egy 18. századi felmérési rajzból az is kiderül, hogy a keleti épületrész kissé nagyobb a másikinál. Ezek alapján inkább a nyugati lehetett a női, és a keleti a férfi szárny. Szőnyi Ottó épp ellenkező álláspontra jutott amiatt, hogy a nyugati rész alaprajza összetettebb a másikinál. A törökországi ikerfürdők vizsgálatának azonban az a tanulsága, hogy alapvetően a méret és az elhelyezkedés számít, az alaprajzi típus háttérbe szorul az ikerfürdők férfi és női részének elkülönítésénél.

A magyarországi fürdők helye az oszmán építészetben

Az alábbiakban arra a kérdésre keresünk választ, hogy a hódoltsági fürdőépületek mennyire átlagosak, vannak-e helyi jellegzetességeik, illetve mely régiókkal mutathatók ki kapcsolataik. Azt már láttuk, hogy a budai fürdők száma (hét) jól illik az Oszmán Birodalomban megfigyelhető tendenciába, hasonlóképpen a kisebb települések két-három fürdője is. A magyarországi fürdőépületek közül méretét tekintve kiemelkedik két budai fürdő, a Rudas és a Császár. Eredeti méretük megközelítőleg 20 × 45 méter lehetett. Az Oszmán Birodalomban is ritkák az ilyen óriási fürdők, csak az igazán nagyok, mint II. Bajezid szultán isztambuli ikerfürdője (34 × 48 méter) vagy a burszai *Jeni Kaplıdza* („Új fürdő”, 31 × 47 méter) méretei hasonlíthatók a nagy budai termálfürdőkéhez. A kisebb budai fürdők 15 × 35 méter körüliek voltak, a pécsi Ferhád pasa fürdő kb. 26 × 21 méter. A fentiek alapján a magyarországi fürdőépületek többsége az átlagos, a két budai pedig a kimondottan nagy fürdők közé sorolható (70. kép).

70. kép. A budai fürdőkről készített vázlatos rajzok Luigi Ferdinando Marsigli gyűjteményéből, 17. század vége

Az oszmán fürdőépületek között sok ikerfürdőt találunk, a fürdők harmada ide sorolható. Budán a hat közfürdő közül csak az egyik ikerfürdő. Azonban az Oszmán Birodalomban a termálfürdők között – és a budaiak többnyire ilyenek – egyáltalán nem jellemző ez az épülettípus. Bursza tizenegy ismert termálfürdője közül is mindössze kettő ikerfürdő. Ennek magyarázatát talán a nagy vízigényben vagy a bonyolult vízellátórendszerben kereshetjük. A budai helyzet tehát jól illeszkedik a birodalmi átlagba: egyrészt a termálfürdők mind egyedi kialakításúak, másrészt a város két nyilvános gőzfürdője közül az egyik ikerfürdő volt. A többi településen nem minden esetben tudjuk, hogy az adott fürdő ikerfürdő volt-e, ezért az ikerfürdők arányát országos szinten nem lehet vizsgálni. Annyi bizonyos, hogy a feltárt fürdők között is több ikerfürdőt találunk, így az arányuk biztosan nem lehetett elhanyagolható.

A legelterjedtebb fürdőtípusba – a négy *ejvános*, sarok-különfürdős csoportba – tartozik a Császárfürdő és az egri gőzfürdő. Az egri fürdő⁷³ az e típusra általánosan jellemző jegyeket mutatja, míg a Császárfürdő egyedi megoldásaival tűnik ki. A Császárfürdő három ponton tér el a hasonló fürdőtől: egyrészt a forró térből nyíló *ejvánok* téglalap alaprajzú tere újabb két *ejvánt* foglal magába. Másrészt a sarok-különfürdők nem a forró terem központi része felől nyílnak, hanem az *ejvánokból*. Ez az elrendezés a csillag alaprajzhoz hasonlatosan

a középen elhelyezkedő medence körül nagyméretű falfülkék elhelyezésére adott lehetőséget. A legérdekesebb az, hogy ez a két elem önmagában is nagyon ritkán fordul elő. Az épület két alaprajzi megoldása archaizáló, inkább a 15. században elterjedt elemeket mutat: ilyen egyrészt a különfürdők közötti tér téglalap alakja, másrészt az oldalsó terekből nyíló különfürdők bejáratának a helye. A Császárfürdő jellegzetessége az *ejvánok* további alakítása, díszítése, mely rendkívül ritka megoldás (71. kép). Ennek alapján elmondhatjuk, hogy a Császárfürdő forró termének elrendezése klasszikus típust követ, de egyedi megoldásokkal. Hasonló játékosság⁷⁴ nem ismeretlen az Oszmán Birodalom fürdőépítészetében. Talán nem véletlen, hogy éppen Szokollu Mehmed pasa egyik edirnei fürdőjében találjuk közeli párhuzamát, amelyet Mimár Szinán épített.⁷⁵

71. kép. A helyreállított Császárfürdő egyik *ejványa*

A budai Rác fürdő és Király fürdő, valamint a székesfehérvári fürdő csillag alakú forró terme nem tartozik a nagyon népszerű alaprajzi megoldások közé, bár ez az elrendezés éppen a 16. században viszonylag kedvelt volt. Ekkor azonban az esetek többségében már egyetlen különfürdőt sem találunk az épületekben. Inkább a kisebb fürdőknél választották ezt az alaprajzi formát, mint például a Rác fürdő első periódusában. A Király fürdőnél látható jellegzetes megoldás – ahol hármas tagolású térrész csatlakozik a forró teremhez – úgy jött létre, hogy egy középső *ejvánból* kétoldalt egy-egy különfürdőt nyitottak. A térsor az egyik nagy falfülkéből átalakított *ejván*mal csatlakozik a forró teremhez. Ez a megoldás a 15. században volt igen elterjedt, és nem tűnt el a 16. században sem. Mindez megerősíti azt a régészeti megfigyelést, hogy a Rác fürdő különfürdője később épült a fürdőhöz, hiszen azzal nem alkot egységes alaprajzi koncepciót. Ugyanakkor a Király fürdőben megvalósult elrendezés jellegzetes megoldás, amelynek alkalmazása Szokollu Musztafa pasa személyére vezethető vissza, aki anyagilag megengedhette magának a nagyméretű fürdő felépítését. A Rác fürdőnél inkább a kisméretű fürdők között egyre gyakoribb csillag alaprajz egyik hazai példájával van dolgunk. Érdekes formavilágú a székesfehérvári fürdő, ahol a hatszögű forró teremhez két iker-különfürdő (*halvet*) csatlakozik. A hatszögű forma nem ismeretlen a 16. században sem, bár inkább a 15. századi épületek között tűnik fel.

A Rudas fürdő oszlopos belső tagolása a legritkább építészeti megoldások közé tartozik, alig néhány épületet sorolhatunk ide. Elrendezésük szerint két csoportba oszthatjuk őket: az egyik esetben egy téglalap alaprajzú térben sorba rendezték oszlopokat, amelyek általában azonos méretű kupolákat tartanak (ld. Hászeki Hürrem isztambuli gőzfürdőjénél⁷⁶). A másik esetben sokszög alakba rendezett oszlopok egy központi kupolát hordoznak, a kupola és az oldalfalak közötti teret pedig másféle boltozatok fedik. Ez utóbbi megoldás az oszmán fürdőépítészet legkorábbi időszakáig, a 14. században Burszában épült *Eszki Kaplidzsáig* („Régi fürdő”) megy vissza. Ennek az épületnek nemcsak a forró, hanem a langyos termében is nyolc-nyolc oszlopot találunk, amelyek egy-egy kupolát tartanak. Sokkal érdekesebb azonban két, korábban már említett isztambuli fürdő. Az egyiket Szülejmán szultán, a másikat nagyvezíre, Szokollu Mehmed pasa építtette. A két hasonló kialakítású épületet Mimár Szinánhoz köthetjük. Szokollu Mehmed pasa Azapkapiban álló fürdőjének érdekessége, hogy neve, mint szó volt róla, megegyezik a Rudas fürdő török kori elnevezésével: mindkettőt *Jesil direkli hamamnak*, azaz „Zöld oszlopos fürdő”-nek hívják. További hasonlóság, hogy ugyanúgy aszimmetrikusan elrendezett langyos helyiségeket találunk bennük, mint a budai Rudas fürdőben. A budai fürdő azonban sokkal nagyobb isztambuli társainál.⁷⁷

A budai fürdőkben a három fő rész (előcsarnok, langyos és forró helyiségek) szigorú térbeli rendben követi egymást. Ezt a szabályosságot láthatjuk a legtöbb esetben a korszak szultáni építtetésű fürdőiben és Mimár Szinán épületeiben is. A nagy építész munkáin azonban jól látszik, hogy lazítani próbált e szigorúságon, épületein mindig valamilyen egyedi vagy ritkán használt megoldást is találunk.⁷⁸ A budai fürdőkben is megjelennek az ehhez az iskolához kapcsolható építészeti elemek, egyrészt az oszlopos Rudas fürdő, másrészt a Császár fürdő egyedi forró termének kialakításában. Bár Szinán életrajzai sehol sem említenek

Budára szánt fürdőt, azt tudjuk, hogy Szokollu Musztafa pasa számára Budán is tervezett egy türbét és egy dzsámit.⁷⁹ Mindezek alapján, ha nem is Szinánnak magának, de mindenképpen az ő hatásának tulajdoníthatjuk a fent említett két fürdő sajátos építészeti elemeit. A Rudas, a Király és a Császár fürdő egymás után épült fel Musztafa pasa megrendelésére. Az épületek jellege, anyaghasználata és időbeli szoros egymásutánisága arra utal, hogy egyazon építész és mesteremberei építették meg őket. Gülru Necipoğlu kutatásai nyomán⁸⁰ ismert, hogy a jelentősebb városokban főépítészek tevékenykedtek, akik kapcsolatban álltak a birodalom főépítészével, ebben a korban Mimár Szinánnal (72. kép). A budai főépítészre éppen 1572-ből írott adatunk van a budavári Szülejmán szultán dzsámijára (a középkori Nagyboldogasszony-templom dzsámivá alakított épülete, a mai Mátyás-templom) felújításának költségvetésében. Mivel ekkortájt készültek el Szokollu Musztafa pasa fürdői is, nagy valószínűséggel ezeket is a budai főépítészhez köthetjük. A pasa – és főépítésze – minden bizonnyal konzultált a birodalmi főépítésszel, de az is elképzelhető, hogy egyenesen a szultáni műhelyből kapták a budai épületek „terveit”.

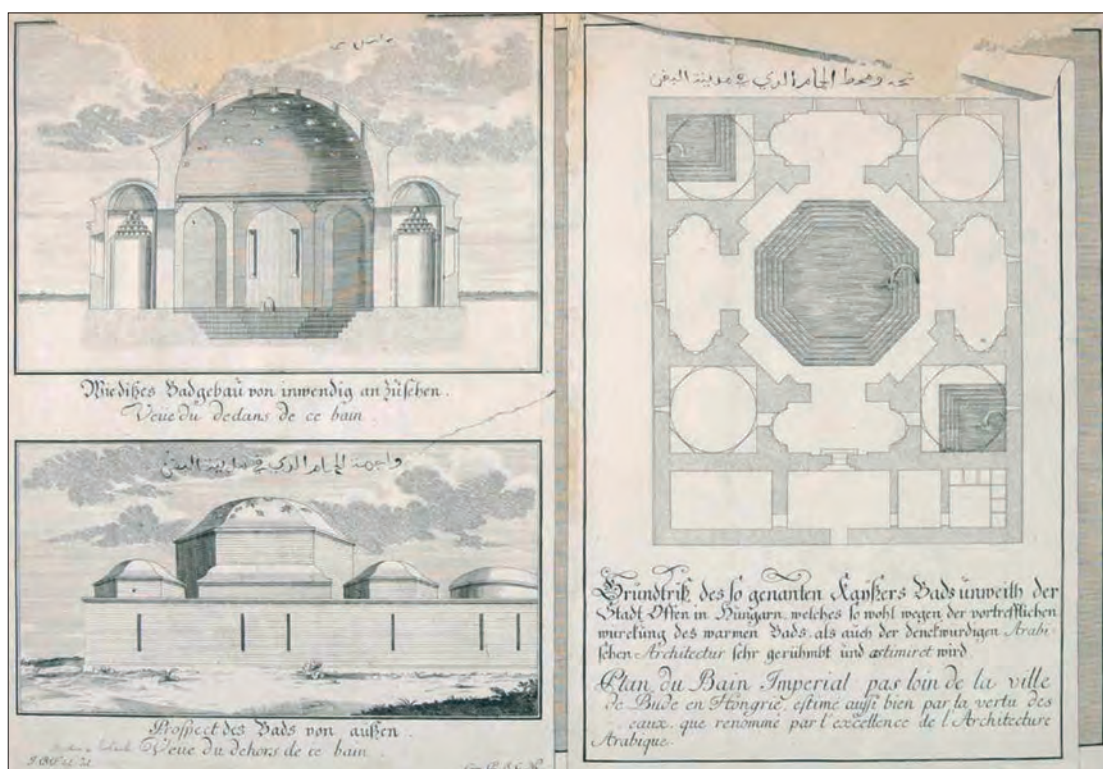
A fentiek fényében nem véletlen, hogy a hódoltságban tisztán klasszikus oszmán stílusú fürdőépületek jelentek meg. Ezeket következetes alaprajzi rendszer jellemzi: a nagyméretű előcsarnokhoz téglalap alakú tér csatlakozik, melyet néhány kisebb langyos helyiségre osztottak, majd a forró helyiség következett, esetleg néhány különfürdő. Az épületeket visszafogottan díszítették, a nyílások-fülkék hármass elrendezése, az ajtók körüli mezők kialakítása, a falsíkok váltogatása és kevés sztalaktitdísz alkalmazása jellemző. A kőmosdókra és a csapok hátlapjaira is csak szerény ornamentika került. Szokollu Musztafa építetői szerepe nyomán olyan fürdők is épültek a hódoltságban, amelyek a birodalom egészét nézve is egyedi, sőt bátran kijelenthetjük, kiemelkedő alkotások.

72. kép. Mimár Szinán arcképe, 16. század

VIII. A FÜRDŐK KUTATÁSÁNAK TÖRTÉNETE

A török fürdők tudományos kutatása több irányból kiinduló folyamat volt, építészek, történészek, régészek, művészettörténészek foglalkoztak a témával. A tudományos igényű munkálatok hosszabb ideig egymással párhuzamosan haladtak, majd a 20. század közepén összeértek a szálak, és azóta az egyes tudományágak összefonódva próbálják tisztázni ezeknek az épületeknek a szerkezetét, építészeti megoldásait, jelentőségét, valamint történetüket. A modern kutatásokat a komplex szemlélet és a különböző tudományágak együttműködése jellemzi, jelen esetben is több mint négyszáz éves, olykor ma is álló, máskor meg teljesen elpusztult épületekkel kell dolgozni.

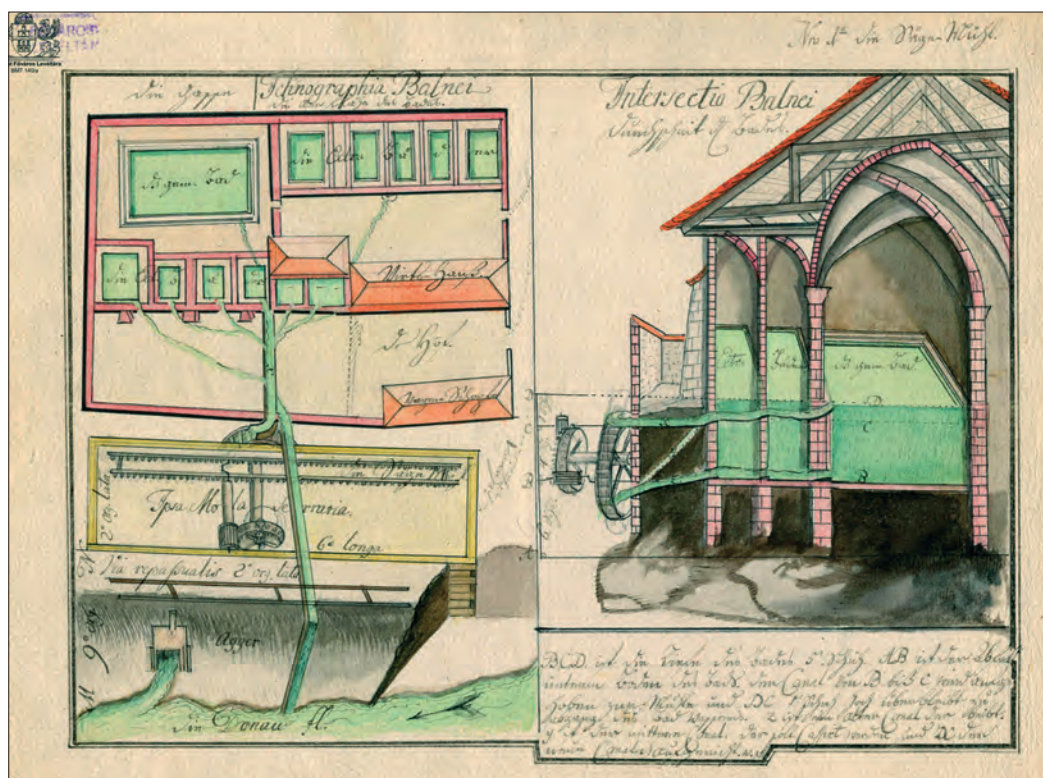

73. kép. Fischer von Erlach rajza a Császár fürdőről, 18. század eleje

A budai termálfürdők török eredete sose ment feledésbe, törökös formájú épületrészeik pedig már nagyon korán felkeltették az építészek figyelmét. A 18. század elején Johann Bernhard Fischer von Erlach osztrák udvari építész készítette el a Császár fürdő felmérési rajzát (73. kép),⁸¹ éppen az épület keleties jellege miatt. A 18-19. században több fürdőépület felmérését elvégezték, többnyire az épületek hasznosításához, átépítéséhez kapcsolódóan (74-75. kép). Így maradt ránk a pécsi Ferhád pasa fürdőről és a budai termálfürdőről nagyon részletes építészeti tervanyag.

Ugyanekkor a történészek is érdeklődtek a téma iránt. 1837-ben Linzbauer Ferencz a budai fürdőkre vonatkozó középkori és török kori forrásokat gyűjtötte össze.⁸² Linzbauer orvosként elsősorban a melegvízes fürdők orvostörténeti vonatkozásait kutatta, de ezek nyomán külön összeállítást is készített a török emlékekről. A 19. század végén Károlyi Árpád megkísérelte a török kori írott forrásokban felbukkanó fürdőket és a mai épületeket azonosítani.⁸³

A 20. században megélénkült a tudományos érdeklődés, és a szakemberek között általánosan elfogadottá vált az a nézet, hogy ezek az épületek is a védendő hazai műemlékek közé tartoznak. Így az építészek

74. kép. A Rudas fürdő mellett a 18. században felépült fűrészmalom terve, 1712

felmérték a törökös épületeket is (1917-ben Foerk Ernő, a jeles építész és templomépítő vezetésével),⁸⁴ majd Molnár József kísérletet tett az álló fürdőépületek oszmán kori részének meghatározására.⁸⁵ Az ő munkájukkal párhuzamosan a kitűnő oszmanista, Fekete Lajos az oszmán kori Buda épületeinek azonosításával foglalkozott.⁸⁶ Az írott adatokat, a fennmaradt képi ábrázolásokat és az ismert épületeket együtt elemezte, és meghatározta a török kori elnevezések mögött álló épületeket. Ekkor még kaotikusnak nevezte a fürdőkre vonatkozó forrásanyagot, hiszen sokkal több fürdőnévről tudunk, mint ahány épületet ismerünk valójában.

Ugyancsak ebben az időszakban kerültek felszínre az első elbontott török gőzfürdők egyes részletei is: Pesten a piarista gimnázium építése közben (1914) és Pécssett csatornázási munkálatok során (1927). Mindkét eset azt mutatta, hogy látványos romok rejtőznek a földben a modern városi épületek alatt, és ezek nem csupán a magyar középkor emlékei lehetnek, hanem a hódoltság korának épületei is. A magyarországi régészet e korai periódusában a török fürdők első régészeti vizsgálata ugyancsak megtörtént, Szőnyi Ottó a pécsi fürdő elemzésekor kitűnő 18. századi építészeti felmérésre támaszkodhatott.

Mindezen eredmények nyomán tudatosodott a korszak kutatóiban, építészeiben, hogy a fürdőépületek értéket képviselnek. Ennek köszönhetjük, hogy az 1930-as években, amikor a budai Tabán házainak elbontására sor került, a Rác fürdőt érintetlenül hagyták. A budai termálfürdők keleties jellege és hosszú múltja értékévé vált.

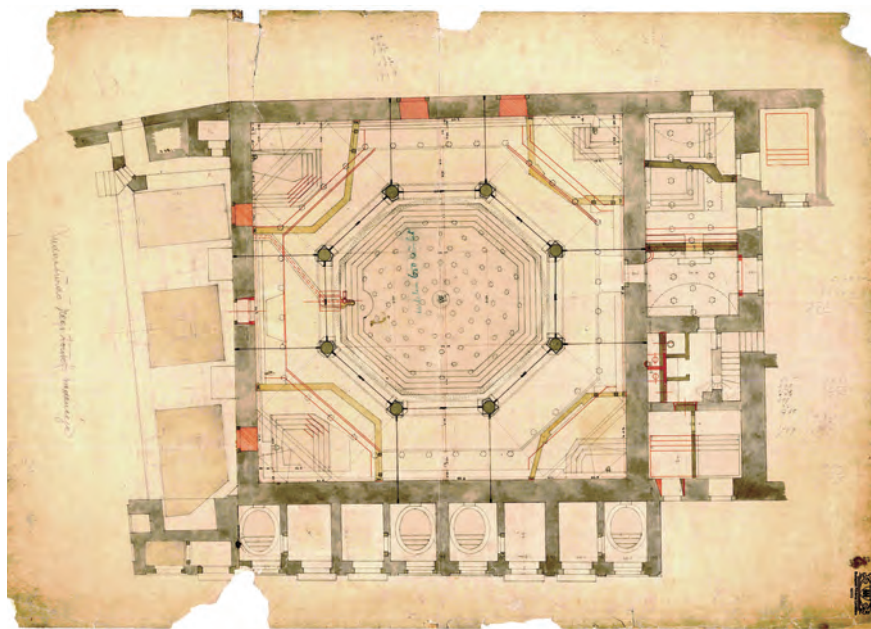
A második világháború pusztításai nyomán a sérült fürdőépületek helyreállításakor Gerő Győző turkológus-régésznek nyílt lehetősége az épületek feltárására. Őt tekinthetjük a modern értelemben vett oszmán régészet hazai megalapítójának, aki ugyanolyan otthonosan mozgott az épületrégészet módszertanában, mint a hódoltság kori anyagi kultúra kutatásában vagy a korabeli történeti források megismerésében. Nagy felületeken először a Király fürdőben dolgozhatott (1955),⁸⁷ munkáival párhuzamosan pedig az épület műemléki felmérésére és kutatására is sor került. Nagy szerencsével ugyanebben az évben régészeti módszerekkel megtalálta és feltárta a budai pasák fürdőjét is a Várban. Pár év múlva, 1958-ban pedig az egri fürdőt találta meg és kezdte meg ennek az épületnek sok éven át tartó feltárását. Munkássága révén került felszínre a pécsi Memi pasa fürdő és a budai Tojgun pasa fürdő is. Szakértőként segítette a székesfehérvári és esztergomi kollégák, Siklósi Gyula és Horváth István munkáját, akik szintén fürdőépületeket tártak fel régészeti módszerekkel. Mindezek nyomán a 20. század második felében török fürdők egész sora került felszínre. Először Molnár József mutatta be ezeket egy kisebb népszerűsítő munkában,⁸⁸ majd Gerő Győző a hazai oszmán építészeti összefoglaló könyvében külön is elemezte őket.⁸⁹

A 21. század elején, a működő fürdők újabb modernizációja, valamint a megszokasodó építkezések miatt újra kutathatóvá váltak a működő fürdők és a visszatemetett fürdőromok. Budán személyesen vezethettem ezeket a feltárásokat, míg a pesti oldalon munkatársként közreműködhettem bennük. Ezek a legújabb régészeti vizsgálatok alapozták meg ennek a könyvnek a megjelenését is. A régészeti feltárások mellett a történeti kutatások is új lendületet vettek: Sudár Balázs⁹⁰ a hódoltsági fürdőkre vonatkozó oszmán kori írott adatokat gyűjtötte össze.

A 19. század óta egy kiemelten fontos kérdéssel kellett minden korszakban megküzdeni: mi legyen a feltárt épületekkel? A működő épületek esetében ez a kérdés pedig úgy módosult, hogy miként tudja az építész és a beruházó hasznosítani a régészeti feltárások eredményeit? Mennyire adódik lehetőség a török kori épület rendszerének, jellegének rekonstrukciójára? Erre a budai termálfürdők esetében más és más válasz született.

A föld alól felszínre bukkanó romok esetében a bemutatás és visszatemetés dilemmája került előtérbe. Az épületek sorsa ugyanis változó. A viszonylag időtállóan helyreállított pécsi példa mellett az évtizedeken át csak pusztuló, de mára végre rendezett körülmények között látogatható egri fürdő a jó megoldások közé sorolható. Ellenben riasztó a sorsa a fehérvári fürdő romjának, amely folyamatosan fogy és omlik. Sajnos a pesti fürdőt a 21. század elején inkább visszatakarta, mint hogy bemutatása mellett döntöttek volna.

A kötet következő részében egyenként megismerheti az olvasó ezeknek a magyarországi épületeknek a történetét és modern kori sorsukat. A változatos, néhány esetben pompás építészeti megoldásokat magukban foglaló török fürdők leírásakor a régészeti kutatások eszközeivel, a feltárások során készült dokumentáció segítségével azt is megjelenítjük, ami ma már nem látható, vagy időközben elpusztult. Így segítséget nyújtunk ahhoz is, hogy a ma is fürdőként használt épületek látogatói maguk is felfedezhessék a török kori részleteket, építészeti megoldásokat. A hazai török fürdők mai állapotukban, feltárt régészeti részleteikben tehát egyszerre mutatják a birodalom építészetét, az ezt kutató tudományágak munkáját és az évszázadok óta élő fürdőkultúra elemeit.

75. kép. A Rudas fürdőről készült 19. századi átalakítási terv

IX. A MAGYARORSZÁGI TÖRÖK FÜRDŐK ÉPÍTÉSZETI EMLÉKEI

Ma is működő török fürdőink

Rudas fürdő, Buda

Budapest I., Döbrentei tér 9.

A magyarországi török fürdők legimpozánsabb emléke a Rudas fürdő (76. kép). Forró termének oszlopos szerkezete és hatalmas mérete miatt már a török korban is különlegesnek számított (77. kép). A török kori fürdő megmaradt forró és langyos termét 18. és 19. századi épületrészek ölelik körül. Ma is a budapesti fürdők egyik legismertebbike.

76. kép. A Rudas fürdő Budán

77. kép. A helyreállított Rudas fürdő forró termének nyolc oszlopát ábrázoló panorámakép

<i>Alapító:</i>	Szokollu Musztafa pasa
<i>Alapítás éve:</i>	1571/1572
<i>Török kori elnevezése:</i>	<i>Jesil direkli ilidzsa</i> („Zöld oszlopos fürdő”)
<i>Típusa:</i>	termálfürdő
<i>Alaprajzi típusa:</i>	oszlopos forró terem („G” típus), (78. kép)
<i>A feltárás vezetője:</i>	Garády Sándor, Papp Adrienn
<i>Feltárás éve:</i>	1937 (Garády Sándor), 2004–2005 (Papp Adrienn)
<i>Publikációk:</i>	LÁSZAY-PAPP 2005; LÁSZAY-PAPP 2006; LÁSZAY-PAPP 2009, 291–297; PAPP-GRYNAEUS 2011.

TÖRTÉNETE

A fürdőt a török korban *Jesil direkli ilidzsának* („Zöld oszlopos fürdő”) nevezték.⁹¹ Elsőként Franciscus Omichius említi⁹² 1572-ben; a Gellérthegy alatti fürdőként utal rá, s leírja, hogy a pasa (Szokollu Musztafa) boltoztatta. Szokollu Musztafa pasa alapítványának összeírásában maga is említi, hogy ő építtette a fürdőt. Az építkezés pontos dátumát a fürdőben feltárt facölöpök dendrokronológia elemzése alapján 1571/1572-re tehetjük.⁹³

A fürdőt olyan területen emelték, amely a középkorban is be volt építve, így a története a helyén álló középkori épületek elbontásával kezdődött.⁹⁴ Az új fürdőt a főút és a Duna közé építették, bejárata észak felől nyílt. Kutatása során csupán egyetlen török kori építési periódusra derült fény: az épület meglehetősen nagy méretei miatt bővítésre nem volt szükség, de a török kori karbantartás nyomai felfedezhetőek voltak.⁹⁵

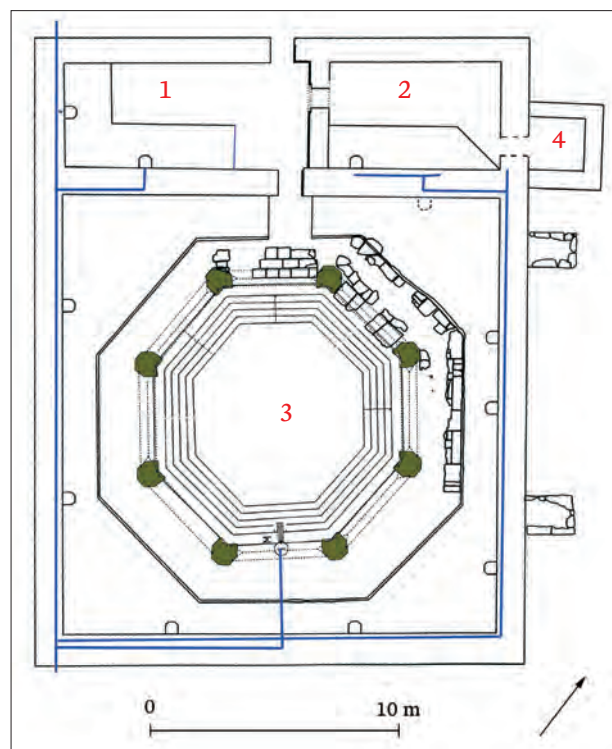
A leírások szerint a visszafoglaló háborúk során a fürdő nem sérült meg,⁹⁶ de előcsarnokát egy 1712-es rajzon⁹⁷ udvarszerűen ábrázolják. Sőt arról is olvashatunk, hogy a fürdő udvarán lévő helyiségeket már 1699-ben beboltoltatták.⁹⁸ Mindez arra utal, hogy a harcok során mégis károsodott az épület: beomolhatt az előcsarnok födeme, amely így udvarrá alakult át, és a falai mellé később különféle helyiségeket építettek. Ezt az állapotot tükrözik ifj. Dankó József építész tervlapjai 1833-ban (ld. 31. kép).⁹⁹

A fürdő 1696-ban a főváros tulajdonába került, amely azóta is birtokolja. Átalakításával, felújításával kapcsolatosan több tervpályázat, bizottsági ülési jegyzőkönyv őriz adatokat az épület történetéről.¹⁰⁰

A fürdőről az első részletes rajz a szomszédos malomépülethez kapcsolódóan készült 1712-ben (ld. 74. kép).¹⁰¹ A visszafoglaló háborúk óta eltelt kevesebb, mint harminc év alatt jelentősen fejlesztették az intézményt, új medencéket alakítottak az egykori előcsarnok területén és a forró teremben. Az igen lepusztult fürdő felújítására 1794–1795-ben került sor, de ennek mértéke és jellege nem ismert.¹⁰²

Jobban követhetőek a 19. századi változások, mivel ebből az évszázadból már több tervsorozattal rendelkezünk. A török kori előcsarnok területe egészen az 1880-as bővítésig udvarként funkcionált, keleti falát azonban még 1831-ben egy építkezés során elbontották. Ugyanekkor építették be a fürdőt déli és keleti oldalról támasztó támpillérek közeit. A 19. század közepére a kupolatér oszlopai közötti vonóvasak teljesen elroncsolódtak, Alt Rudolf 1860-ban készült metszetén már hiányoznak.

Az 1880-as években készült el a fürdő első nagyobb bővítése Ybl Miklós tervei alapján, amely azonban az oszmán kori részeket nem érintette jelentősen. Első lépésben a török kori előcsarnok területe módosult, a kor igényeinek megfelelően modernizálták. Egyidejűleg a török kori langyos helyiséget is átformálták.¹⁰³

78. kép. A Rudas fürdő alaprajza (az előcsarnok elpusztult).
1-2. Langyos helyiségek. 3. Forró helyiség. 4. Illemhely

79. kép. A Rudas fürdő képe a második világháborúban elszenvedett sérülés után

Ekkor szélesítették ki a kupolatérbe vezető ajtót, s alakították ki a dongaboltozatos térsor mai felosztását: az aszimmetrikus helyett szimmetrikus elrendezés jött létre, az új falba pedig másodlagosan elhelyeztek egy vélhetően török kori kőkeretet. A forró helyiségekben lévő, eltérő méretű és alakú sarokmedencéket egységesítették, az ablakokat pedig befalazták.¹⁰⁴

A 20. század elején az elavult kádfürdős épületrészek átalakítását tervezték, a nagy léptékű építkezés azonban az első világháború kitörése miatt elmaradt. A második világháború során leginkább a fürdő északi része sérült (79. kép), amelyet a háború utáni helyreállítás során el is bontottak. Ekkor tűnt el a fürdő török kori előcsarnoka. A fürdő máig megmaradt termál részét 2004–2005-ben tárta fel a kutatás (80. kép).

AZ ÉPÜLET LEÍRÁSA

A kutatásra¹⁰⁵ a Rudas fürdő termál részének felújításakor került sor. Az elkészített kiviteli tervekhez igazodva a kupulatérben nagy mélységekig végezhattünk feltárást, míg a dongás térben csak minimális szondázásra és az újkori burkolat alatt a felszín megtisztítására nyílt lehetőségünk. A fürdő a Dunával párhuzamosan, északnyugat-délkeleti irányban húzódott,¹⁰⁶ bejárata az északnyugati oldalon nyílt. Jelenleg két traktusa áll: az északabbra elhelyezkedő átmeneti helyiségek és tőlük délre a forró helyiség.

Előcsarnok

Mára teljesen elpusztult, egykori méretéről és elhelyezkedéséről a 19. századi építészeti felmérések tanúskodnak. Közel akkora volt, mint a forró terem, a bejárata észak felől nyílt. A tervekről leolvasható falvastagság megegyezik a régészeti kutatás által feltárt falcsonk vastagságával. Eszerint az épületnek 90 centiméteres falai voltak. Ezek egy közel 18 méter átmérőjű kupolát nem bírtak volna el, így vagy a forró teremhez hasonlóan kisebb kupola, vagy fafödém fedte az előcsarnokot. Északi falainak egyes részleteit Garády Sándor ásatásaiból ismerjük, aki még a második világháború előtt dolgozott a fürdőtől északra.

Langyos helyiségek

Az oszmán korban két langyos terem volt, a kisebb keleti helyiség lépcsős díszű ajtónyílása máig fennmaradt (81-82. kép). A nyugati termet ma téglafal osztja ketté. Ezeknek a helyiségeknek a padlója akkor ment tönkre, amikor az újkorban medencéket létesítettek itt, így az alaprajzi elrendezésről csak töredékes információink vannak. Annyi bizonyos, hogy a török korban nem voltak medencék a langyos helyiségekben, a falak mellett viszont padkák húzódtak. A falakban megmaradt vízvezetékcsövekből a padkák és a csorgóutak helyére lehetett következtetni. A nyugati termet két falfülke tagolta, amelyek egy későbbi átépítés eredményei.

80. kép. A Rudas fürdő forró termének medencéje alatt feltárt török kori cölöpök

81. kép. A Rudas fürdő két langyos terme közötti ajtó lépcsős díszé feltárás közben

82. kép. A Rudas fürdő két langyos terme közötti ajtó lépcsős díszé helyreállítás után

A helyiségeket dongaboltozat fedi, amelybe hatszögletű felülvilágítókat készítettek. A nyugati helyiségben biztosan nem volt ablak, a keleti homlokzati fal pedig nem maradt fenn, de valószínűleg ott sem volt ablak, mivel a külső oldalán helyezkedett el az illemhely.

Illemhely

A keleti langyos helyiségből nyílt az épület egységes tömbjén kívül. Északi oldalfala és az elvezető csatorna is felszínre került.

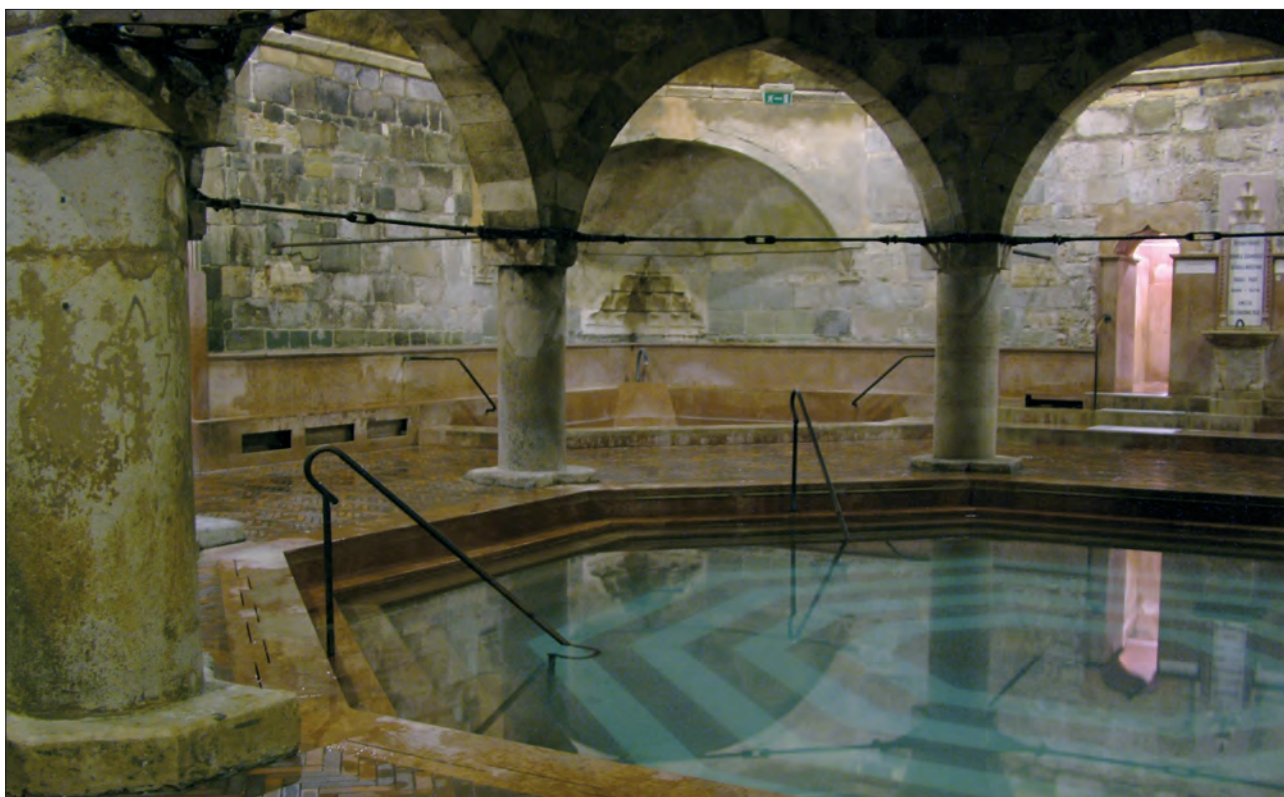
Forró helyiség

A hódoltsági oszmán építészet egyik legérdekesebb tere ez (83. kép). Nyolc oszlop tartja a középső kupolát, amelyet dongaboltozatok fognak körül. A sarkokban kialakított kolostorboltozatok alatt szatalaktitdíszek kaptak helyet. A falak mellett a nyolcszögletű medence oldalait követve padka húzódott. Az eredeti padló

egyes részletei felszínre kerültek, így annak egésze jól rekonstruálható. A sarkokban a török korban nem volt medence. A terem közepén mélyülő oszmán kori medence eredeti fehér mészkő lépcsői fennmaradtak, padlója a feltáráskor már hiányzott. Az egykori padló és a medenceszerkezet alá faoszlopokat vertek le, amelyek alkalmasak voltak dendrokronológia vizsgálatokra is. Ezek alapján pontosan lehetett keltezni a fürdő építését (ld. 80. kép).

A falakban jó állapotban maradtak meg a kerámia vízvezetékcsövek, amelyek rendszerébe az egyes csorgókutakhoz kövelemeket építettek a falon belül. A medence feltöltéséhez külön vízvezetékcső szolgált, amely sokkal vastagabb volt a falikutakat ellátó rendszernél.

A falakon kis felületen vakolatmaradányokat is megfigyelhettünk. A terem igazi érdekességei az oszlopok, amelyek közül azonban az egyik nem eredeti. Edward Brown angol orvos megjegyzése alapján nyilvánvaló,¹⁰⁷ hogy a forró helyiség oszlopai között már a török kor végén voltak vonóvasak, de nem egyértelmű, hogy ezeket már az építéskor vagy csak később alkalmazták.

83. kép. A Rudas fürdő belső tere ma

Császár fürdő, Buda

Budapest II., Árpád fejedelem útja 7.

A Császár fürdő szintén a méreteivel és alaprajzi elrendezésével vívta ki a török kori utazók csodálatát. Ma már csak a forró terme áll, az is alig észrevehető az újkori kórház épületei között (84. kép). Ez utóbbi építéskor, az 1970-es években bontották el a fürdő langyos helyiségének és előcsarnokának utolsó maradványait. Ekkor Gerő Győző dokumentálta a felszínre került török részleteket. Az épület belsejét és közvetlen környezetét régészeti feltárásból ismerjük.

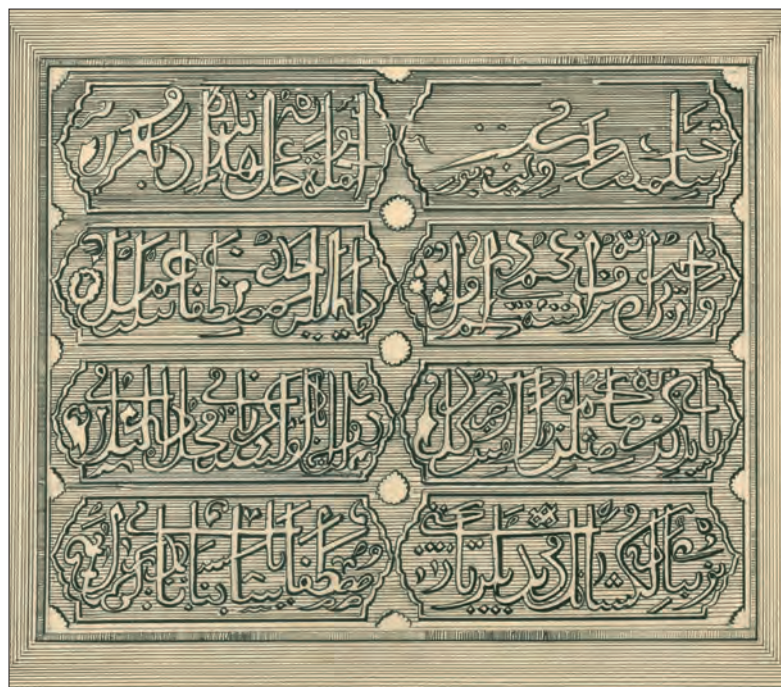

84. kép. Buda, a Császár fürdő kupolái

<i>Alapító:</i>	Szokollu Musztafa pasa
<i>Alapítás éve:</i>	1574
<i>Török kori elnevezése:</i>	<i>Veli bég ilidzsazi</i> („Veli bej fürdője”)
<i>Típusa:</i>	termálfürdő
<i>Alaprajzi típusa:</i>	kereszt alakú („A” típus) variációja (88. kép)
<i>Feltárás vezetője:</i>	Papp Adrienn
<i>Feltárás éve:</i>	2008–2009
<i>Publikációk:</i>	GERŐ 1980, 103–106; LÁSZAY-PAPP 2008; LÁSZAY-PAPP 2009, 302–309; PAPP-LÁSZAY 2009–2010; PAPP-GRYNAEUS 2011.

TÖRTÉNETE

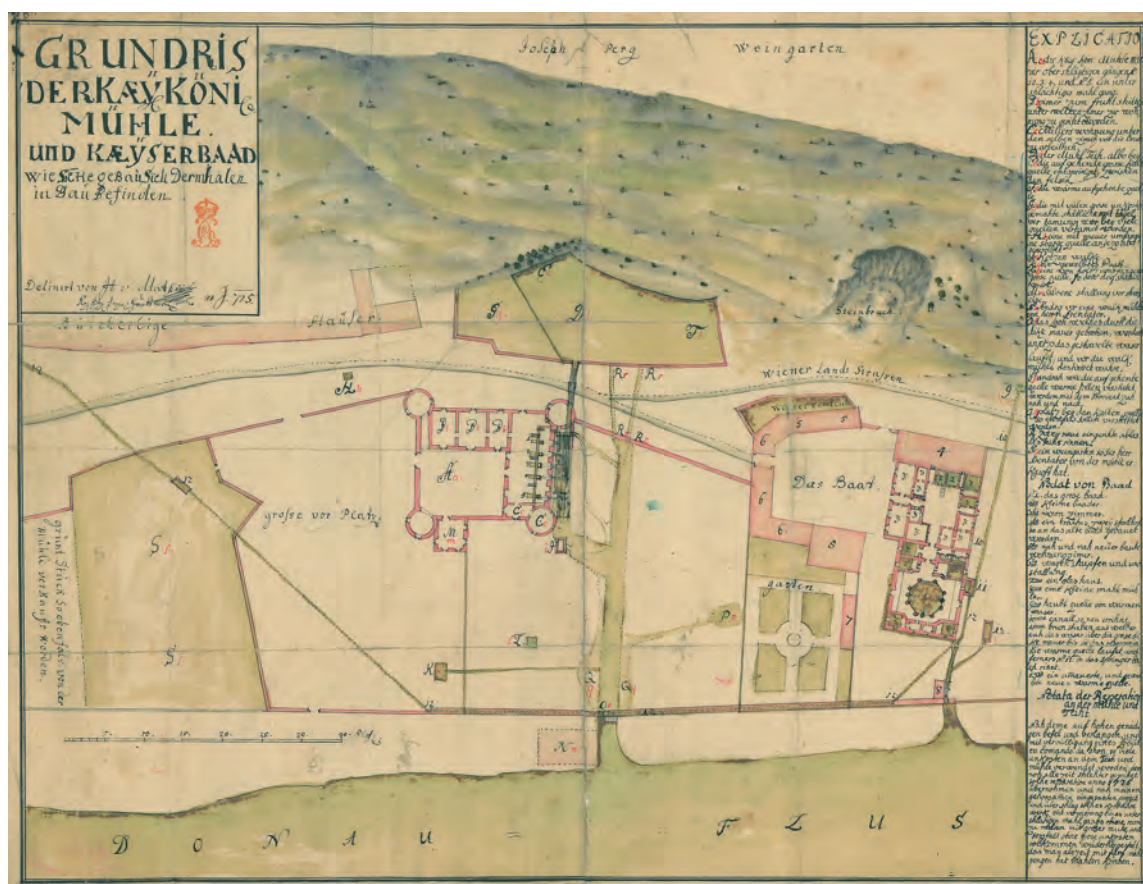
A fürdő azon kevés magyarországi török épület közé tartozik, amelynek építési felirata is fennmaradt (85. kép).¹⁰⁸ A fordulatos történetű, mára megsemmisült feliratnak ma egy levonata – átfestéssel készült grafikus másolata – áll a rendelkezésünkre, amelynek alapján a felirat szövegét Sudár Balázs rekonstruálta és elemezte. Ebben a feliratban az oszmán szokásoknak megfelelően elrejtették az épület építésének évszámát, amely egyezik a feltáráskor felszínre került facölöp dendrokronológiai elemzéséből¹⁰⁹ kapott dátummal: ezek alapján a fürdőt 1574-ben Szokollu Musztafa pasa építette. Éppen ezért kissé meglepő, hogy az intézményt az oszmán korban Veli bég fürdőjének nevezték – innen származik a mai elnevezés, a Veli bej fürdő is. A mai napig nincs megnyugtatóan tisztázva, hogy miért kapta vagy ragadt rá ez az elnevezés, és az sem, hogy milyen kapcsolat volt Veli bég és a Császár fürdő között. A fürdőnek csak kis hányada maradt fenn, amelyen egyetlen török kori építési periódus figyelhető meg. Ugyanakkor a karbantartásnak több jele is felszínre került. Szerencsére az újkorban nem távolították el teljesen a török kori vakolatot, így annak vizsgálatára viszonylag nagy felületen nyílt lehetőség.

85. kép. A Császár fürdő építési feliratáról Sztankovits Lipót készített rajzot, erről készült a metszet. Szokollu Musztafa pasa egykori táblája, 1574

A fürdő török kor utáni használatának egy érdekes bizonyítékára derült fény az északkeleti sarokhelyiségben, ahol a falakban a török kori vízvezetékcsőhöz egy helyen a 18. századra jellemző vízvezetékcsövet illesztettek. Ez arra utal, hogy a török kor után is a korábbi csöveket használták, s egy karbantartás során csak a hibás szakaszt javították.

A fürdő 18. századi történetéről keveset tudunk, újabb virágkorát és ehhez kapcsolódóan a nagyobb átépítések korszakát a 19. században élte. Lipszky János térképén¹¹⁰ még a 18. századi állapotokat örökítette meg. Ezen kissé furcsa a fürdő ábrázolása, mert a kupolatér helyén egy kör alakú termet láthatunk. Minden bizonnyal a belső kialakítás vezethetett ehhez a téves ábrázoláshoz. Ettől eltekintve a térkép hűen tükrözi, hogy az oszmán kori épülethez újabb bővítmények ekkor még nem csatlakoztak. Viszont az is világosan látszik, hogy az előcsarnok területe már udvarrá alakult: falai mentén fedett termek sorakoznak, de

86. kép. A Császár fürdő és környékének felmérési rajza a fürdő melletti négy saroktornyos lópormalommal 1725-ből

a közepe nyitott. Ezek szerint az egykori födém már beomlott, és a többi fürdőhöz hasonlóan udvarszerűen hasznosították ezt a teret (86. kép).

1802-ben Marczibányi István vásárolta meg a fürdőt és az irgalmas rendnek adományozta, ekkor kezdődött el a fürdő újkori kiépítése. A nagyszabású átépítés az 1840-es és az 1860-as években ment végbe, a fürdő területe jelentősen megnövekedett, de központi, oszmán kori magja alapvetően sértetlenül megmaradt. A nagy bontásokra a második világháború után, 1960–1980 között került sor.¹¹¹ A török kori előcsarnokot és az átmeneti helyiségeket sajnálatos módon az 1970-es években, az új kórházzárny építéskor elbontották. Az akkori helyreállítási munkákat Gerő Győző kutatásai kísérték.

AZ ÉPÜLET LEÍRÁSA

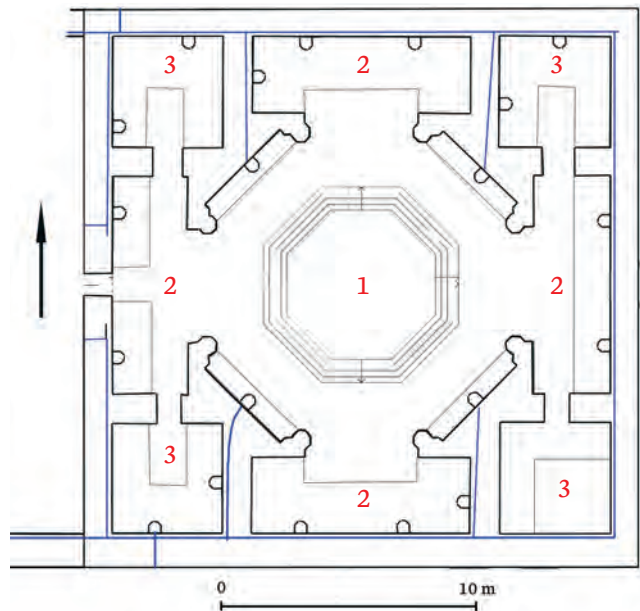
A fürdő kutatására az épület felújítása és közvetlen környezetének beépítése miatt került sor. A török korban a fürdő a Budára vezető főút és a Duna között helyezkedett el, déli oldalán egy tó terült el, melyet a hegy lábánál feltörő források tápláltak.

Előcsarnok

A 1970-es években végzett felújításkor bontották el. Dokumentáció nem készült a bontás során. Méretéről, elhelyezkedéséről a legtöbbet azok a 18. századi rajzok árulják el, amelyek az épületet és környezetét ábrázolták. Ezeken egy, a forró teremnél szélesebb előcsarnok látható. A falvastagságokat is jelölik a rajzokon, ezek alapján valószínűleg nem nagy kupolára, hanem inkább faszervezetű födémre következtethetünk. A fürdő bejárata már 1725-ben is délről, a lópormalom irányából nyílt. Ez kissé meglepő, mert a fürdő nyugati homlokzati fala előtt haladt el

87. kép. A Császár fürdő mára már elbontott langyos helyiségének boltozata, 1974

88. kép. A Császár fürdő alaprajza (az előcsarnokot és a langyos helyiséget elbontották).

1. Forró terem. 2. Ejvánok. 3. Különfürdők

az észak-déli főút, ahonnan szintén nyílhatott volna az épület. Mivel ezek a rajzok a visszafoglaló háborúk után néhány évtizeden belül, de a nagy léptékű átalakítások előtt készültek, többnyire a török kori állapotot mutatják, ezért hitelt adhatunk nekik. Az épület déli oldalán nyíló bejáratának régészeti módszerekkel történő vizsgálata hozzájárulhatna e kérdés tisztázásához.

Langyos helyiség

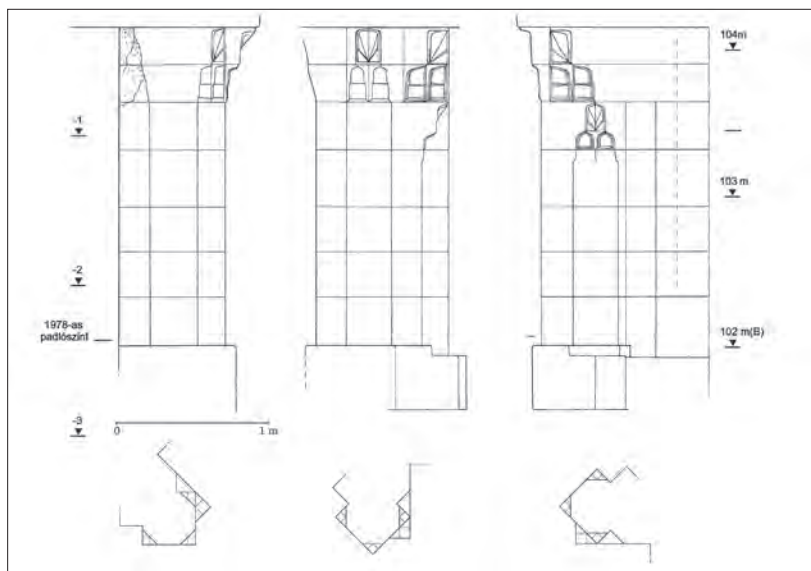
Két részre tagolódott és a forró terem teljes szélességében végighúzódott. A második világháborúban jelentősen megsérült, bontására az 1970-es években került sor, amikor még állt a délebbi rész teknőboltozatának közel 80%-a. A Gerő Győző vezette kutatások során felmérés készült a fürdő boltozatairól, amelyek ekkor kerültek napvilágra a barokk fedélszék alól (87. kép).

Forró helyiség

A fürdő legépebben megmaradt helyisége, közepén nyolcszögű medence kapott helyet (ld. 88. kép), amely felett kupola emelkedett. A sarkokban találjuk a különfürdőket, a közöttük lévő négyszögletű tereket pedig egyedi módon két egymás felé forduló *ejván* alkotja, melyeket kolostorboltozat zár, közöttük pedig dongaboltozat készült. A medence padlója és alsó kőszora eredeti állapotában megmaradt. A padlónak csak néhány köve és a falak mellett futó padka alapozása maradt fenn viszonylag kis felületen. Azokban az *ejvánok*ban

(a keleti és a nyugati oldalon), ahonnan a *halvetek* - különfürdők - bejárata nyílt, padka csak a terem szélső fala mentén húzódott, s a különfürdőkbe vezető ajtóhoz igazodott. Az északi és déli *ejvánok*ban az újkori bolygatás oly mértékű volt, hogy a padló alapozása is elpusztult. Itt csak feltételezhetjük, hogy a padka befordult a rövidebb falak mellé is.

A falakat vakolták: rózsaszín, vörös és fehér vakolatot dokumentáltunk.¹¹² A fürdő színezésének két periódusát lehetett elkülöníteni, az egyikben az oldalfalakat vörös, míg a boltozatokat rózsaszín vakolat fedte, később az oldalfalak alsó részét vörös, míg felső részét és a boltoza-

89. kép. Császár fürdő, a forró terem medencéje körüli pillérekről készült felmérési rajzok, 2007

90. kép. A Császár fürdő forró terme kutatás közben

tokat fehér színre vakolták. Mívesek a medence körüli nagy falfülkék oldalát alkotó pillérek fejezetei, ahol a visszametszett élek dominálnak (89–90. kép). Ezeknek a falfülkéknek a közepén csorgókutak helyezkedtek el. Írott források szerint oroszlán alakú kútból folyt a víz a medencébe, ennek azonban a régészeti feltárás nem bukkant a nyomára. Az *ejvánok* sarkait sztalaktitok díszítették (91. kép). Az északi és déli oldalsó terekben a síkba besüllyedő, a nyugati és keleti részen a síkból kiemelkedő díszeket készítettek. A bemélyedőket kőből, a kiemelkedőket téglából falazták, és valamennyit vakolták. Ezek a díszek egyszerű kockaalakzatokból épültek fel.

A boltozatokon koncentrikus körökben elhelyezett hatszögletű felülvilágítók készültek (a kupolán ma látható legalsó sor nem eredeti), míg a teknőboltozaton sorokban, de a dongaboltozatokon csoportokba rendezve helyezték el ezeket (ld. 68. kép).

Különfürdők

A forró terem négy sarkában építettek meg egy-egy kisméretű négyzetes helyiséget, amelyek különfürdőként működtek. Evlia cselebitől tudjuk, hogy az egyikben medence volt. Az újkori bolygatások miatt ennek nem maradt fenn nyoma, de a falakon látható vakolatnyomok alapján úgy gondoljuk, hogy a délkeleti *halvetben* lehetett ez a medence. A délnyugati teremben a feltárás során felszínre került az eredeti padló alapozása, a török kori feltöltési rétegek, valamint egy újkori medence is. Jelentős mértékben megbolygatták az északi oldalt is, ahol egykor padkák húzódtak a falak mentén, amelyekre csorgókutakat helyeztek. A kutak helyét a vízvezetékrendszerből tudjuk kikövetkeztetni.

A fürdő déli oldala mentén víztartályokat és vízvezetékcsöveket (92. kép), valamint egy forrásfoglalást tárt fel a kutatás. Ezeknek a teljes rendszere nem rekonstruálható, de annyi bizonyos, hogy a medencék feltöltéséhez és a csorgókutak üzemeltetéséhez több kisebb tartály adta a vizet. Különleges módon hideg és meleg vizű forrást is használtak, így kétféle hőmérsékletű vizet ereszhettek a csapokból.

91. kép. A Császár fürdő forró helyiségének déli oldalán található *ejván* kutatás közben

92. kép. A Császár fürdő déli oldala mentén feltárt török kori vízvezetékcsövek

Rác fürdő, Buda

Budapest I., Hadnagy u. 8-10.

A Rác fürdő a legépebben fennmaradt fürdőnk, még az előcsarnokának is nagy hányada áll (93. kép). A régészeti kutatás felszínre hozta az eredeti padlót és a falfülkéket. Sikertült azonosítani a fürdőt vízzel ellátó forrást is. Éppen ezért erről az épületről tudjuk elkészíteni a legteljesebb elvi rekonstrukciót. Az épület felújításakor fontos volt a 16. századi állapot megjelenítése, így a budapesti török fürdők közül itt érzékelhető legjobban az épület török kori jellege (94. kép).

93. kép. Buda, a Rác fürdő mai képe felülről. A főbejárat mögötti kupola mutatja a török fürdő helyét a modern épületkomplexumban

<i>Alapító:</i>	ismeretlen
<i>Alapítás éve:</i>	1562 körül
<i>Török kori elnevezése:</i>	<i>Debbágháne ilidzsaszi</i> („a Tabán fürdője”), <i>Kücsük ilidzsa</i> („Kis fürdő”)
<i>Típusa:</i>	termálfürdő
<i>Alaprajzi típusa:</i>	csillag alakú („B” típus), (95. kép)
<i>Feltárás vezetője:</i>	Gerő Győző (1958), Papp Adrienn (2005–2009)
<i>Feltárás éve:</i>	1958, 2005–2009
<i>Publikációk:</i>	GERŐ 1980, 96–98; MARÁZ–PAPP 2005; LÁSZAY–PAPP 2009.

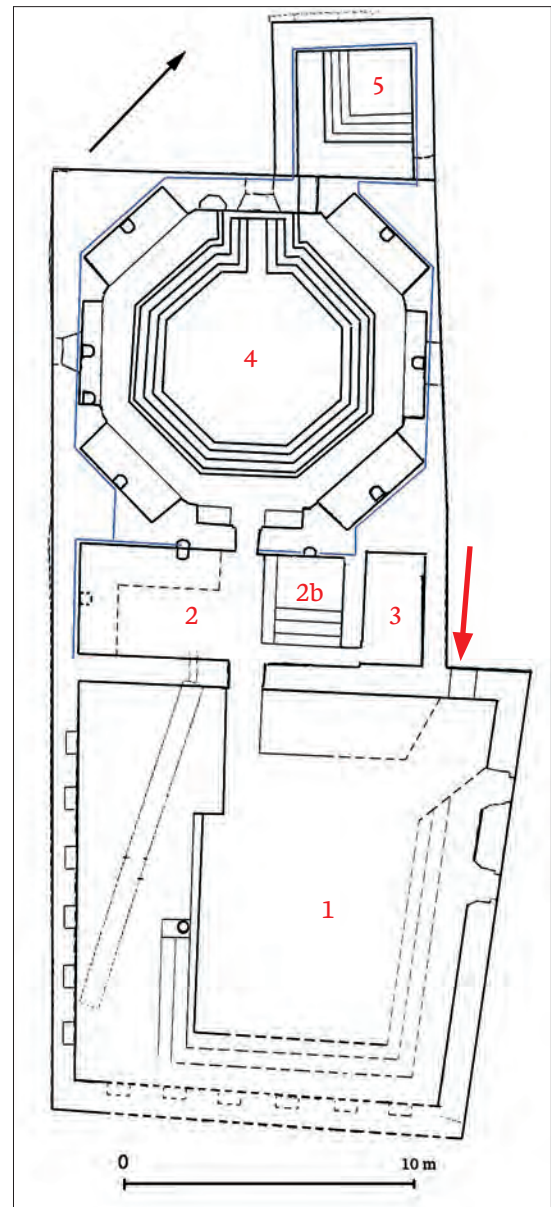
94. kép. A Rác fürdő forró terme helyreállítás után

TÖRTÉNETE

A fürdőt a török korban Kis fürdőnek¹¹³ vagy a Tabán fürdőjének¹¹⁴ nevezik. Első írott említése 1572-ből való, amikor az utazó Franciscus Omichius leírásában¹¹⁵ két fürdőt említ a Gellért-hegy lábánál, amelyeket a Rudas és a Rác fürdőkkel lehet azonosítani. Szokollu Musztafa pasa alapítványának jegyzékében¹¹⁶ leírja, hogy a bőrcserzők negyedében álló fürdőjét Mevláná Haszan efenditől, Pest egykori kádijától vette. A fürdő régészeti kutatása során a török kori épület falai alatt jó állapotú facölöpök kerültek felszínre, ezek dendrokronológiai elemzése alapján a fürdő építése 1562-re tehető.¹¹⁷ A fürdőt később Szokollu Musztafa budai pasa (1566–1578) vásárolta meg és alapítványához csatolta.

A kutatás során két oszmán kori építési periódust lehetett megállapítani. A második periódusban a fürdőhöz különfürdőt építettek, amelynek falai alatt jó állapotú facölöpök maradtak fenn. Ezek dendrokronológiai elemzése alapján 1588-ra tehető a bővítés. Ebben a teremben medencét is elhelyeztek. Nem datálható, de talán ugyanekkor került sor a langyos helyiség átalakítására is, amikor ide is medence került. Az oszmán kor folyamán az írott források a fürdő kitűnő vizéről emlékeznek meg, amely többféle betegségre jelenthetett gyógyulást.¹¹⁸ Az említett bővítéseket minden bizonnyal a fürdő látogatottsága indokolta.

Luigi Ferdinando Marsigli, olasz tudós és hadmérnök leírása¹¹⁹ szerint a fürdő épen maradt a visszafoglaló háborúk során. Ma már az előcsarnok kupolája, falrészletei, valamint a különfürdő kupolája és falrészletei hiányoznak. Az előcsarnok födeme vagy a háború során, vagy nem sokkal azt követően omolhatott be, de falai épen maradtak. De La Vigne térképe (1686) is csak a forró terem kupoláját ábrázolja, az előcsarnokét nem. A keresztény utazók leírásából kitűnik, hogy fürdőnek a medencés termet tekintették,¹²⁰ így lehet, hogy Marsigli megfogalmazását is úgy kell értenünk, hogy a medencés tér maradt épen.

95. kép. A Rác fürdő alaprajza.
1. Előcsarnok. 2. Langyos helyiség.
2b: Medence a langyos helyiségben.
3. Illemhely. 4. Forró helyiség. 5. Különfürdő.
A színes nyíl a bejáratot jelzi

96. kép. A Rác fürdő digitális rekonstrukciója

A fürdő körvonala a 19. század közepéig alig változott, az 1721-ben és az 1775-ben készült helyszínrajzon is a török kori épület látható.¹²¹ A felmérési vázlatokon a méreteket is megadták bécsi ölben, amit átszámolva a török kori épület helyszínén mérhető adatait kapjuk. Az épület belső tereinek átalakulása azonban már ekkor megkezdődött. Az előcsarnok egységes terét többfelé osztották, a fürdőtermekben megszüntették a fal mellett sorakozó csorgókutakat, de az épületet továbbra is fürdőként használták. A 19. század második felében több lépcsőben megvalósult bővítés során egy valóban nagyméretű fürdő épült ki, amelynek közepén helyezkedett el a török kori épület. Ennek minden helyisége állt 1890-ig, ekkor azonban az átalakítások során a különfürdőt elbontották. Az 1909-ben készült tervek szerint a fürdő török kori bejáratának kiszélesítését, a mellékhelyiség és a langyos helyiség közötti fal elbontását, a forró helyiségbe vezető ajtó kiszélesítését kívánták megvalósítani.¹²² A helyszíni kutatások megerősítették, hogy a terven látható átépítések valóban el is készültek.

Az 1930-as években, amikor a fürdő körüli városnegyed elbontották, felmerült a fürdőépület bontása is, amelytől azonban végül eltekintettek. A második világháborúban a fürdő jelentősen megsérült, és az 1960-as években végzett átalakításkor a 19. századi épületnek kb. az egyharmadából alakították ki a ma is működő fürdőt. Ehhez az egyharmad részhez tartozott a török kori épület is, amely viszonylag csekély sérüléseket szenvedett. Az átalakítás során az oszmán kori előcsarnok délkeleti része kívül került a működő fürdőépületen, falait ekkor visszabontották. De olyan változások is történtek az oszmán kori épületen, amelyek az alaprajzokon nem jelennek meg. Megemelték például a padlószintet – talán amiatt, hogy a Duna-part átrendeződésével összefüggésben megemelkedett a talajvíz szintje –, de mindenesetre a török kori részek padlóját nem pusztították el, hanem újabb rétegek kerültek rá. Emiatt szükségessé vált az ajtónyílások átalakítása és megemelése: minden török kori ajtó záródását elbontották. Egyedül a különfürdő bejárata marad érintetlen, ahogy az egy 1873-as alaprajzon is látható.¹²³ a bejáratot befalazták, a különfürdőt ezután másik irányból lehetett megközelíteni. Ebben az állapotban, egy 19. századi épületszárny bontásával kezdődött meg a kutatás és felújítás 2005-ben.

AZ ÉPÜLET LEÍRÁSA

A 2005–2009 között lezajlott ásatások során a fürdő teljes körű feltárására sor került: az épületben és környezetében jelentős felületeken folyt kutatás. A fürdő északnyugat-délkeleti irányban helyezkedik el az Ördög-árok nevű patak partja és a Gellért-hegy lába között. Az oszmán korban beépített területen, a börcserzők városnegyedében állt. Északkeleti oldalán ekkor egy tér volt, a patak felett pedig híd vezetett itt át. Maga a fürdő „fordítva” állt: a tér oldalán helyezkedett el a forró terme, míg az előcsarnokát a hegy lábába vágták be. A fürdőépület délnyugati oldala mentén árok húzódott (96. kép).

Előcsarnok

A fürdő előcsarnokának falai – változó magasságig visszabontva – szinte teljesen állnak, legjobban a délkeleti oldala sérült meg. A terem szabálytalan négyszög alakú, helyét a fürdőt vízzel ellátó forrás hasadéka jelzi. A természetes sziklahasadék közel 12 méter hosszú, falát felmagasították, hogy a vízszintet megemelve gravitációs úton tudják a vizet eljuttatni a fürdő többi részébe. Az így kialakított forrásfoglalást lefedték, és úgy kezelték, mint egy magasabb padkát, melyre lépcső vezet fel. Az előcsarnok másik három oldalfala mellett alacsonyabb, de az oszmán fürdőkre jellemző magasságú padka futott körbe. A lépcsőnek, a padlónak és a padkának egyes részei az eredeti helyükön kerültek felszínre. A délnyugati falban falfülkékre derült fény (ld. 52. kép). Valószínűleg a délkeleti falon is lehettek ilyenek, mert ezen az oldalon a török kori épület mögött a hegy lába emelkedett, ezért itt nem nyílhattak ablakok. A terem közepén nem állt kút, csak egy kis kerek kutacska működött, amelyet a délnyugati fal előtt húzódó lépcsőbe építettek bele.

97. kép. A Rác fürdő langyos terme: török kori falfülke és medence

Mivel az előcsarnok nem az épület melletti tér oldalára került, a bejáratot sem a szokványos helyen találjuk. Ezt általában az épület tengelyében volt szokás kialakítani, itt azonban az északnyugati fal sarkánál nyílt, ahol az előcsarnok oldalfala túlnyúlt a langyos helyiségen.

Langyos helyiség

Ez a helyiség kissé sérülten ugyan, de fennmaradt. A nyugati részén megépített újkori tározóban oszmán kori vízátvezetés maradványait tárta fel a kutatás. Itt a fürdő délkeleti és északnyugati fala a sziklapadra van alapozva, de a délnyugati nem. Ezért az oszmán korban tározóként nem működhetett, viszont egy csatorna mégis áthaladt rajta, amelynek további irányát nem ismerjük. Magát a helyiséget még a török korban átépítették, a csorgókutak és medencék számát megnövelték. Az első periódusban csak a helyiség délnyugati falán és az északkeleti fal keleti fülkéje alatt lehetett csorgókút. Később a helyiség keleti felében medencét létesítettek (97. kép), így itt a falikút megszűnt. Helyette a nyugati oldal fülkéjéhez is elvezették a vizet, és oda egy csorgókutat helyeztek.

A falak itt is vakoltak voltak: rózsaszín és vörös vakolat maradványai kerültek felszínre. A délnyugati oldalfalon ablak nyílt, ezért a dongaboltozatnak csak a keleti felén találunk felülvilágítókat.

Illemhely

A langyos helyiség északkeleti falának keleti végénél ajtó nyílt az illemhely felé. Az ajtó fennmaradt részleteiből (káva és záródás indítása) ki lehetett szerkeszteni az egykori csúcsíves záródású és lépcsős díszű ajtót. Az illemhelynek csak a nagyméretű csatornája maradt meg, amely a szennyvizet vezette el az épületből. A termet dongaboltozat fedi, amely felett a török kori habarcsréteg is megmaradt.

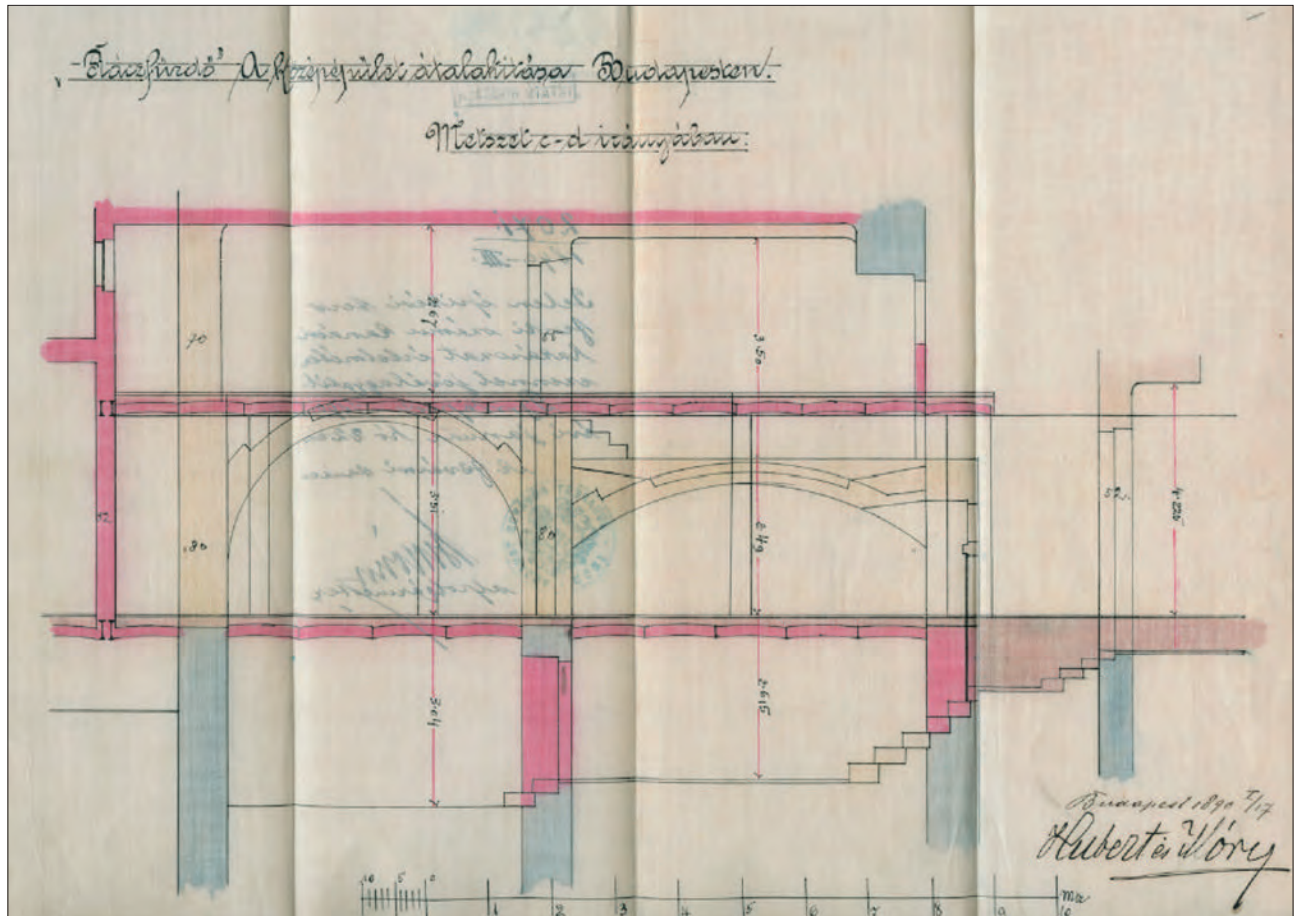
Forró helyiség

A forró helyiség egyedülállóan épen maradt fenn, még a burkolata is szinte teljesen sértetlenül került felszínre, csak két kis újkori medence helyén bontották fel. A falak melletti padkákon a vízkő kirajzolta az egykori csorgókutak medencéjének helyét, a falak vörös színű vakolata ezeken a kis mosdókon is folytatódott, azaz ezeket is levakolták.

A medence nyolcszög alakú, kissé kiálló pereme akadályozta meg, hogy a padlóról a piszkos víz a medencébe visszafolyjon. A bejáratnál szemközti falat három fülke díszítette, közülük a keletit a különfürdő megépítésekor ajtóvá alakították át. A fényt három ablak biztosította. A kupolán nem voltak felülvilágítók, hanem a közepén *opeion* lehetett, amelyet azonban a 19. században kibővítettek, így az eredeti méretét nem ismerjük. Kívül fennmaradt az oszmán kori párkány néhány darabja.

Különfürdő

A különfürdő kis négyzetes termében az oszmán korban kisméretű medence létesült. Ez a helyiség később épült a fürdőhöz, amire az idevezető ajtó alapján következtethetünk elsősorban, de a vízvezetékrendszer is hagyott árulkodó nyomokat. A termet kupola fedte, amelyet Ybl Miklós bontatott el, de szerencsére előtte elkészítette a bontásra kerülő szerkezetek felmérési rajzát (98. kép). A kupola szerkezeti illesztésének nyomai a forró terem északnyugati homlokzatán maradtak meg.

98. kép. A Rác fürdő átépítési terve 1890-ből, amely a különfürdő kupolájának bontását ábrázolja. Hubert és Mory munkája

Király fürdő, Buda

Budapest II., Fő u. 84.

A Király fürdő átlagos méretű fürdő. 21. századi felújítása még várat magára, de az 1950-es években végzett kutatás során már kiderült, hogy az egykori fürdő jelentős hányada fennmaradt, még előcsarnokának magasan álló falai is láthatóak (99. kép). Remélhető, hogy egy korszerű feltárás során még sok érdekfeszítő részlet kerül napvilágra.

99. kép. A Király fürdő Budán

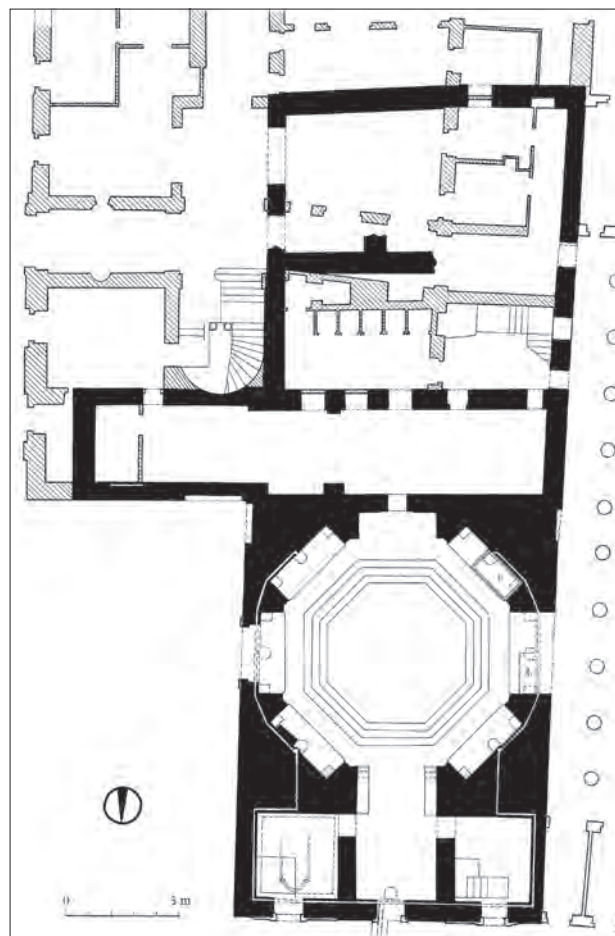
Alapító:	Szokollu Musztafa pasa
Alapítás éve:	1566-1574 között
Török kori elnevezése:	<i>Horosz kapi ilidzsaszi</i> („a Kakas kapu fürdője”)
Típusa:	termálfürdő
Alaprajzi típusa:	csillag alakú („B” típus), (100. kép)
Feltárás vezetője:	Gerő Győző
Feltárás éve:	1955
Publikációk:	GERŐ 1958; GERŐ 1963; GERŐ 1980, 90-96.

TÖRTÉNETE

A Király fürdőt a török korban a Kakas kapu fürdőjének¹²⁴ vagy a kapunál lévő fürdőnek (lásd Marsigli)¹²⁵ nevezték. Első említése Szokollu Musztafa alapítványi összeírásában olvasható, amely 1578 körül készült. 1572-ben Franciscus Omichius talán a Király fürdőre utal, amikor a következőket írja: „A harmadik fürdő, mely Óbuda irányában fekszik, hasonló módon épült.”¹²⁶ Mivel a Császár fürdő csak 1574-ben készült el, Omichius azt még nem láthatta, így a Király fürdő építésének időpontját 1566 és 1572 közé tehetjük.

A korábbi kutatás¹²⁷ során felmerült, hogy a környéken jelentős építkezéseket végző Arslán pasa kezdte el építtetni a Király fürdőt, és utóda, Szokollu Musztafa pasa csak befejezte azt. Azonban az újabb kutatások szerint egyértelműen Szokollu Musztafa pasa (1566-1578) emeltette ezt a fürdőt is.¹²⁸ Az épület legutolsó felújítását és az ehhez kapcsolódó kutatást 1954-1959-ben végezték el. Ekkor több oszmán kori építési periódust nem különítettek el,¹²⁹ de felújítások nyomait azonosították: a tetőfedés átalakítását és az ólomtető cseréptetőre cserélését a 17. századra datálták.¹³⁰

Edward Brown látogatásának évében, az 1669-es budai tűzvészben a fürdő leégett, de felújították és újra használták.¹³¹ A visszafoglaló háborúk során

100. kép. A Király fürdő felmérési alaprajza 1955-ből

101. kép. A Király fürdő kutatása 1955-ben

viszont épen maradt,¹³² bár nem lehetetlen, hogy az előcsarnok már ekkor megsérült. 1687. március 3-án már új tulajdonosa volt a fürdőnek. A 18. és a 19. században nagyobb átépítésein esett át, amikor is az adott kor igényeinek megfelelően felújították. A 18. században a török épület előcsarnokának területén és környezetében építkeztek, majd a 19. században nagyméretű klasszicista épületté bővítették.¹³³ A második világháborút az oszmán kori részek szerencsésen átvészelték, a kupolák is épen maradtak. Az 1955-ben a Gerő Győző által vezetett régészeti kutatások során azonosították a török kori épületrészeket és a kupolákat

102. kép. A Király fürdő az 1960-as években, a felújítás után

kiszabadították (101. kép). A felújítással nyerte el a fürdő mai megjelenését (102. kép). Azóta nagyobb léptékű felújításra vagy kutatásra nem került sor, de tervezik.

AZ ÉPÜLET LEÍRÁSA

A fürdő kutatását Gerő Győző végezte el 1955-ben, munkái az épület felújításához kapcsolódtak. A több periódusú épületen belül azonosította a török kori részeket, valamint a török épület egyes részleteit kis felületen megvizsgálta. A fürdő az észak-déli főút mellett állt, a város egyik kapuja, a Kakas kapu közelében. A fürdő érdekessége, hogy a termálvizet egy 700 méterrel északabbra feltörő forráscsoporttól vezették ideig. Ez az egyetlen termálfürdő, amely az oszmán korban az erődített városon belül helyezkedett el.

Előcsarnok

Gerő Győző megállapította, hogy a török kori előcsarnok falai változó magasságban, de megtalálhatóak a mai épületben. A fürdő nyugati fala a mai épület első emeletéig áll, magasan elhelyezett ablaka ma is látható (103. kép). A többi oldalon csak az alapfalak maradtak fenn. Eredeti padló vagy kútrészlet nem került felszínre.

Langyos helyiség

A langyos helyiség rekonstrukciója sok kérdést vet fel. A Gerő Győző által publikált alaprajzon egy hosszú helyiség látható, amely túlnyúlik a forró helyiség és az előcsarnok tömbjén. Ez eléggé különös megoldás és eltér a korszakban szokásos épületszerkezettől. Valószínűsíthető, hogy egykor több részre tagolódott, de nem tudjuk pontosan, hogyan.

103. kép. A Király fürdő felújítása során a török kori előcsarnokban előbukkant ablak

104. kép. A Király fürdő felújítása idején a török kori forró teremben felszínre került eredeti padló és falikút

105. kép. A Király fürdő forró termének mai képe

Forró helyiség

A kutatás során felszínre került az eredeti kőpadló, a ráültetett mosdómedencék és a csorgókutak előlapjai, valamint a medence eredeti kőlépcsője. Mindezek alapján leszűrhető, hogy a nagyméretű falfülkékbe padkákat emeltek kő mosdómedencékkel. A feltárt csorgókút jelentőségét az adja, hogy a mosdó maradványa és a csap előlapja eredeti helyén egyedül itt maradt meg (104–105. kép).

Különfürdők

A forró teremhez három helyiség csatlakozik, közülük a két szélső biztosan különfürdő volt. Ezeket azonban az újkorban épített kismedencék miatt nem lehetett kutatni. A középső teremben csorgókút működött. Gerő Győző feltételezte, hogy a fürdőt innen látták el vízzel.

Az 1954 és 1959 között végzett épületfejűjtás során a fürdő 18. századi fedélszékét elbontották, napvilágra hozva a török kori kupolákat.

Látogatható fürdőromok

Válide szultán fürdő, Eger

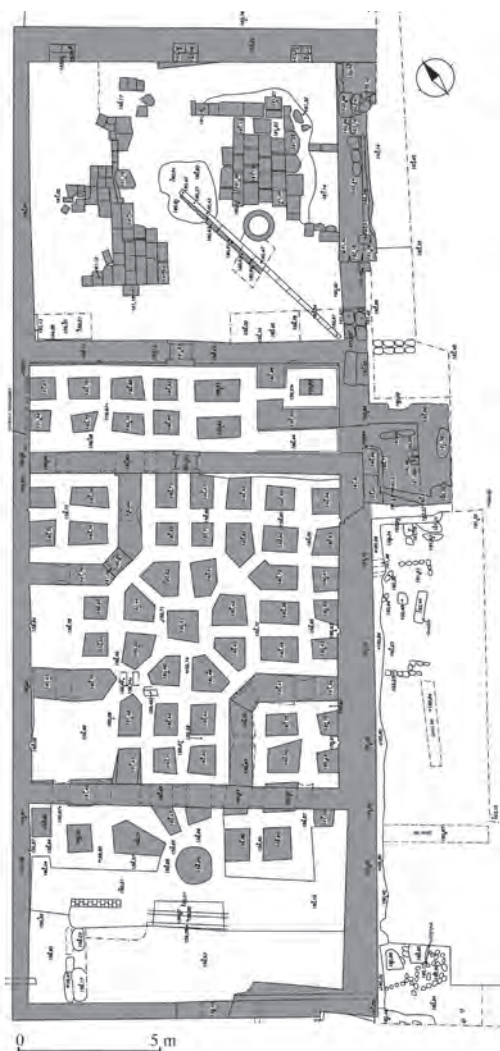
Eger, Tinódi Sebestyén tér 3. (Korábban Dózsa György tér 1., majd Dobó István utca 7.)

Az egeri vár kapuja alatt épült egykori Válide szultán fürdő romjai hosszú elhanyagolt állapot után ismét megtekinthetők (106. kép). A régészeti kutatások lezárulása után évtizedekig váratott magára a romok méltó bemutatása, s emiatt egyes épületrészek tovább pusztultak. A 2013-ban befejeződött helyreállításnak köszönhetően újra látogatható az épület maradványa, melynek egyik fele a boltozatokig felmagasodik, míg másik felét az újkori építkezések során a padló szintjéig elbontották. A teljes épület mérete, az egyes termek jellege azonban jól érzékelhető, amikor a falai között sétálunk.

106. kép. Eger, a Válide szultán fürdő romjai ma

<i>Alapító:</i>	ismeretlen
<i>Alapítás éve:</i>	1600 körül
<i>Török kori elnevezése:</i>	Válide szultán hamami („az anyaszultánnő fürdője”)
<i>Típusa:</i>	gőzfürdő
<i>Alaprajzi típusa:</i>	kereszt alakú („A” típus), (107. kép)
<i>Feltárás vezetője:</i>	Gerő Győző
<i>Feltárás éve:</i>	1958, 1962, 1984–1988
<i>Publikációk:</i>	GERŐ 1980, 106–109, GERŐ 1972, 276–280.

TÖRTÉNETE

A fürdő történetéről szinte semmit sem tudunk, pontos építési dátumát, elnevezésének eredetét nem ismerjük. Az épületet a város visszafoglalása után hasznosították, azonban a többi gőzfürdőhöz hasonlóan nem fürdőként működött tovább. Ennek ellenére még a 18. század közepi forrásokban is török fürdő néven jelenik meg. Utolsó termeinek elbontására 1856-ban került sor. A Gerő Győző vezette tervásatás során a fürdő teljes egészét sikerült feltárni.

LEÍRÁSA

Az északkelet–délnyugati irányban elnyúló fürdő a várkapu közelében állt. Északnyugati fala a boltozat magasságáig fennmaradt, míg a többi az alapfalig elpusztult. A falak rózsaszín és vörös vakolatának részletei kis felületen ma is láthatóak.

Előcsarnok

Az előcsarnok kőpadlózata és a falak mellett futó padka alapozása megmaradt, így jól kirajzolódik a közepén elhelyezkedő kút helye is. A kúthoz a terem déli sarkából érkezik a vízvezetékcső. A felmenő falakban falfülkék könyöklőjét azonosították. A fürdő bejárata nem az épület tengelyében, hanem a terem délkeleti sarkában helyezkedett el. A langyos helyiség felé vezető ajtó a délnyugati fal közepén nyílik.

107. kép. Eger, a Válide szultán fürdő alaprajza, 1989. évi felmérés

Langyos helyiségek

A téglalap alakú terem két részre oszlik: a keleti sarokban leválasztott kisebb helyiség mellett keskeny folyosó vezet az illemhelyig. A helyiség nagy részében csak a padlófűtésrendszer oszlopai maradtak fenn, egyedül a nyugati sarokban találjuk meg a török kori kőpadló maradványait. A falak rózsaszín vakolata nyomokban észlelhető. A délnyugati falban néhány vízvezetékcső megmaradt része látszik. A nagyobb helyiségben a fal melletti padkára állítva csorgókút üzemelt, és minden valószínűség szerint a kisebb helyiségben is lehetett ilyen, bár annak a falai annyira leromlottak, hogy a vízvezetékcsövek szintje már nem vizsgálható.

Illemhely

Az épület délkeleti oldalához kívülről csatlakozó, kisebb négyzetes helyiség. Funkcióját egyértelműen jelzi a nagyméretű csatorna, amely itt lép ki az épületből.

Forró helyiség

A fürdő egykori díszes kialakításáról csupán a nyugati fal magasan álló részei alapján alkothatunk képet. Sajnálatos módon a kutatást követő több évtizedes elhanyagolt állapot miatt a falak a feltárások óta tovább pusztultak. A terem beosztása a klasszikus rendszert követi: csaknem egyenlő részekre osztják a négy sarokban található különfürdők, amelyek bejárata a központi térből nyílik – ennél az alaprajzi típusnál ez a legáltalánosabb elrendezési mód. A terem közepén a köldökkövet csak a padlófűtésrendszer oszlopai rajzolják ki (108. kép), ezek alapján nyolcszögletű lehetett. A különfürdők között kialakított *ejvánok*ban falikutak működtek.

Különfürdők

A négy sarokban kaptak helyet és kupolák fedték őket, amelyek kis sarokboltozatok által tartott csegegyeken ültek. A falakat fülkék díszítették. A csorgókutak a főfalak mentén helyezkedtek el, mivel ezekben tudták elvezetni a vízvezetékcsöveket. Evlia cselebi hat *halvetet* számolt meg,¹³⁴ de nem tudjuk, hogyan jutott erre az eredményre, mert ha az

108. kép. A Válide szultán fürdő forró helyisége a feltárások idején (1980-as évek)

ejvánokat is ide vette, akkor hét vagy nyolc lett volna a számuk, ha pedig a langyos helyiség kisebb termét számolta ide, akkor öt.

Fűtőház

A falak által kirajzolt tér két részre oszlott. A padlófűtés oszlopai fölött helyezkedett el a víztartály, míg az ettől délre eső rész a tűzifa tárolására szolgált, és innen táplálták a tüzet a vízmelegítéshez.

Ikerfürdő (Güzeldze Rüsztlem pasa fürdője?), Székesfehérvár

Székesfehérvár, Jókai utca 2. (Török udvar)

Székesfehérvár belvárosában található török kori ikerfürdő romja sajnálatos példa arra, hogy a védőtető nélkül közterületen hagyott romok milyen könnyen pusztulnak. A leomlott kövek, téglák, a burjánzó növények lehangoló képet mutatnak (109. kép). A romok különös módon bukkannak elő a mellettük álló épület alól, amerre a fürdőépület még folytatódik. A terület hangulatos átjáróként szolgál, de épületélményben itt nemigen lehet részünk. A környezet rendezése megtörtént, de szükség lenne a maradványok további védelmére, mert folyamatos pusztulásuk így elkerülhetetlen. A megmaradt romok a nem szakemberek számára a jelen formájukban nem tudják már felidézni a török fürdőt.

109. kép. Székesfehérvár, az ikerfürdő maradványainak mai képe

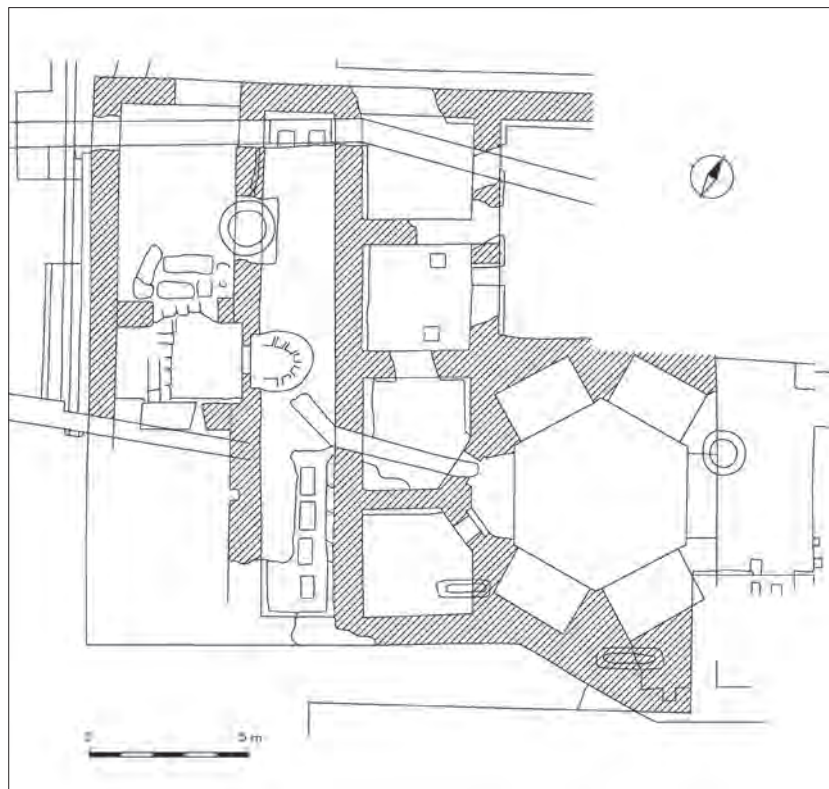
<i>Alapító:</i>	Güzeldzse Rüsztém vagy Szokollu Musztafa pasa
<i>Alapítás éve:</i>	1578 előtt
<i>Török kori elnevezése:</i>	ismeretlen
<i>Típusa:</i>	gőzfürdő, ikerfürdő
<i>Alaprajzi típusa:</i>	a férfi rész csillag alakú („B” típus), a női rész középső kupolás („E” típus), (110. kép)
<i>A feltárás vezetője:</i>	Gerő Győző, Siklósi Gyula
<i>Feltárás éve:</i>	1987–1988, 1991 (Siklósi Gyula)
<i>Publikációk:</i>	GERŐ 1980, 109–110; SIKLÓSI 1988; SIKLÓSI 1989a; SIKLÓSI 1989b; SIKLÓSI 1990; SIKLÓSI 2013.

LEÍRÁSA

A fürdő a városfal közelében, a főtér felé vezető út mellett állt. Forró termeit, különfürdőit és fűtőházát is ismerjük. Feltételezhetjük, hogy a nagyobb déli részt a férfiak, míg a kissé szerényebb északi részt a nők használták.

Férfi rész

A feltárás során egy hatszög alakú, nagy falfülkékkel tagolt terem rajzolódott ki. Ennél a típusnál gyakoribb, hogy nyolcszögben rendezik el a falfülkéket, de a székesfehérvári megoldás is számos oszmán fürdőnél megfigyelhető.¹³⁵ A helyiség érdekessége, hogy fennmaradt az egyik falfülke sztalaktitdíszje. Ez arra utal, hogy kolostorboltozattal fedték a fülkéket, és ezek tartották a központi kupolát. A nyugati fülkéből két egymás mellett álló különfürdő nyílik, amelyek nyugati falában eredeti vízvezetékcsövet tárt fel a kutatás (111. kép).

110. kép. Székesfehérvár, az ikerfürdő alaprajza

111. kép. A székesfehérvári ikerfürdő falában látható vízvezetékcsövek

Női rész

A női rész forró helyiségének csak egy része került felszínre, a helyiség szélessége valószínűleg meg egyezik a különfürdők szélességével. Két különfürdő csatlakozott a forró helyiséghez, csorgókútjaik az ásató régész feltételezése szerint a nyugati falon helyezkedtek el.

Fűtőház, víztartály

Feltárássra került az épület fűtőháza és víztartálya is, amely a férfi és női rész mentén, azok teljes szélességében húzódik. Láthatóak a víztartály alatt a padló-fűtésrendszer oszlopai és a padló részlete is.

A fürdő előcsarnokairól és langyos helyiségeiről szinte semmit sem tudunk. Siklósi Gyula rekonstrukciója szerint mindkét rész előcsarnoka az utcáig nyúlt, és a női rész előcsarnoka téglalap alaprajzú. Elképzelhető azonban az is, hogy a női rész előcsarnoka kissé hátrébb került. A női rész forró termének szélessége feltehetőleg éppen akkora volt, mint a különfürdők együttes szélessége. Az előcsarnokok több-

nyire négyzet alaprajzúak, és ebben a korban általában nem nyúlnak túl az épülettömbön. Ebben az esetben a női fürdő fala kb. 4 méterre állt az utcától. Téglalap alaprajzú vagy a fürdő épülettömbjéből kiszélesedő előcsarnok sincs kizárva. A kérdést csak további feltárások dönthetnék el megbízhatóan.

Memi pasa fürdő, Pécs

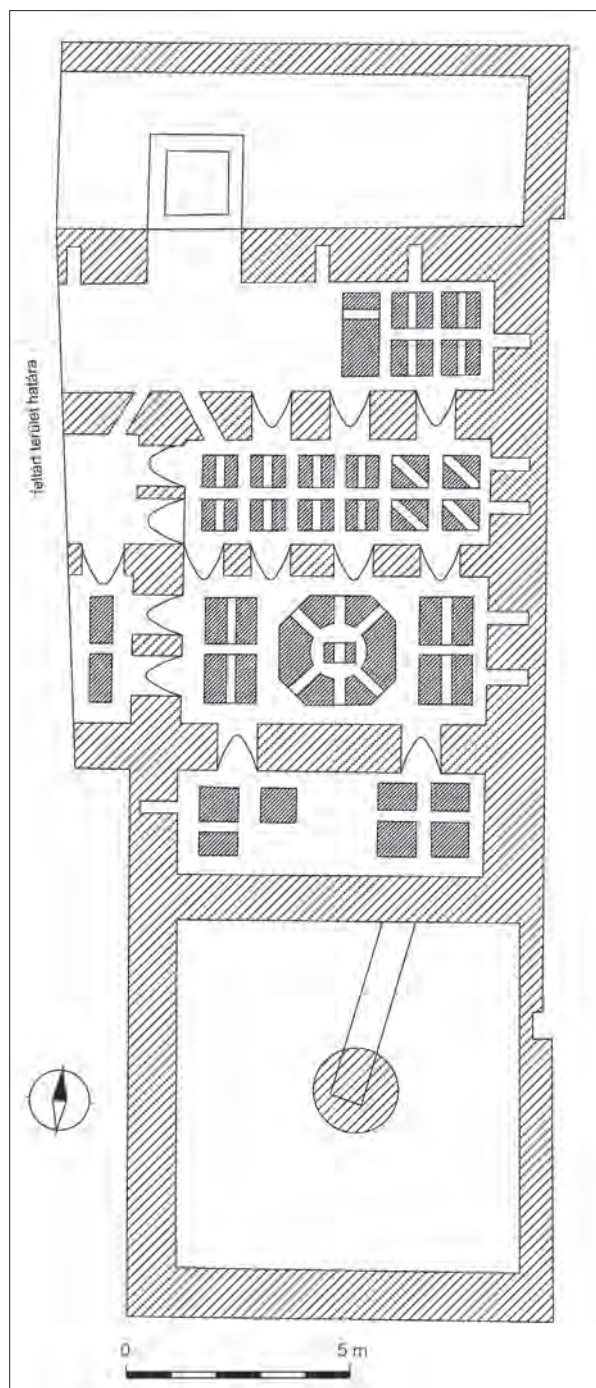
Pécs, Ferencesek utcája 64.

Pécs középkori nyugati városfala, a Szigeti kapu közelében, a középkori ferences templomból kialakított dzsámi mellett épült Memi pasa fürdője, mely a 19. század végén még állt. Esetében a székesfehérvárinál sokkal jobban sikerült a feltárt fürdőmaradványok állapotát megvédeni (112. kép). Ennek egyik oka az, hogy a feltárás során a falak igen romos állapotban kerültek napvilágra, ezért állagmegóvás céljából felfalazták őket. Az azóta eltelt évtizedek ezt a romot is megviselték, az egykor teljesen rekonstruált kútnak már csak egy része áll. De az épület méretei, termeinek jellege jól érzékelhető.

<i>Alapító:</i>	Memi pasa
<i>Alapítás éve:</i>	ismeretlen
<i>Török kori elnevezése:</i>	<i>Memi pasa hamami</i> („Memi pasa fürdője”)
<i>Típusa:</i>	gőzfürdő
<i>Alaprajzi típusa:</i>	a férfi rész középső kupolás („E” típus), a női rész típusa nem állapítható meg (113. kép)
<i>A feltárás vezetője:</i>	Gerő Győző
<i>A feltárás éve:</i>	1977
<i>Publikációk:</i>	GERŐ 1987.

112. kép. Pécs, a Memi pasa fürdő maradványai ma

LEÍRÁSA

Az ikerfürdőnek csak az egyik felét tárták fel, azonban ezt a részt teljes egészében. Felszínre került az előcsarnok, annak ép padlója és a helyiség közepén álló kút is. A további termekből csak a padlósínt fölé alig emelkedő falak és a padlófűtés rendszer oszlopai maradtak meg. Ez utóbbiak lehetőséget kínáltak az alaprajz tisztázására, ugyanis a köldökkő alatt mindig annak alakját követve helyezkednek el a lábak, aminek vélhetően statikai okai vannak. A leomlott válaszfalak is jól elkülönülnek a padlófűtés lábaitól. Mindez egy, a jelenlegi rekonstrukciótól eltérő alaprajzi elrendezést valószínűsít, mégpedig az iker-különfürdős („E”) típust. A feltárási rajzokon és fényképeken jól látható, hogy a négyzetes tér közepén válaszfal halad, melynek keleti oldalán kirajzolódik a köldökkő helye, ahol a padlófűtés oszlopaikat nyolcszög alakba rendezték. A különfürdők közötti válaszfal a közölt fényképeken és rajzokon nem azonosítható, de mivel a rajz és a fénykép nem teljesen fedi egymást, a fényképen középpontban látható oszlopok az elpusztult fal maradványai is lehetnek. Arra nincs egyértelmű magyarázat, hogy ezek a válaszfalak miért pusztultak el jobban, mint a többi fal: oszmán kori vagy újkori átalakítás következtében-e, vagy egyéb, nem ismert ok miatt.

A forró teremtől nyugatra a víztartály és a fűtőház falai is felszínre kerültek, és egyértelműen láthatók voltak annak a falnak a csonkjai, amelyik az ikerfürdő déli része felé haladt tovább.

113. kép. A Memi pasa fürdő alaprajza

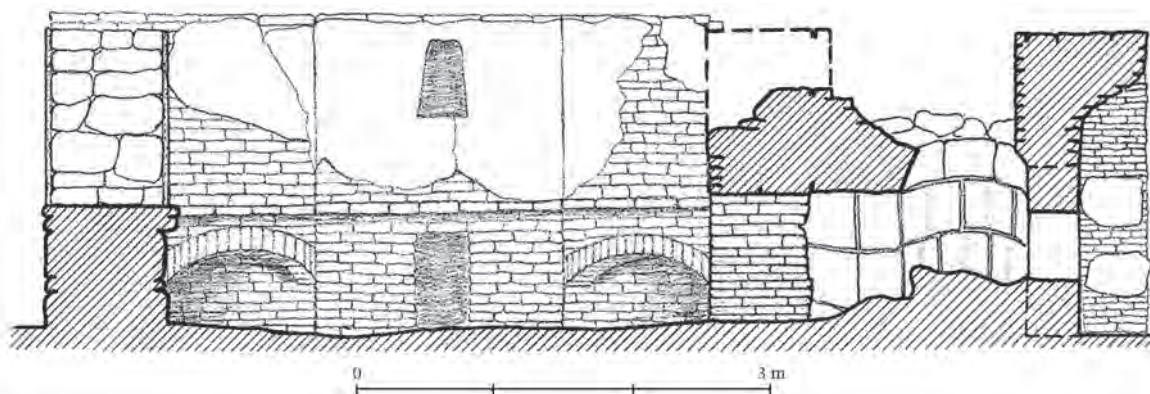
Korlátozottan látogatható fürdőromok

A pasapalota magánfürdője, Buda

Budapest I., Színház utca 5-9.

A budai pasák palotájának külön fürdője volt a budai várban. A volt Karmelita kolostor (később Várszínház) pincéjében található maradványokat (114-115. kép) a feltárásokat követően a szakemberek és a régészhallgatók sokáig látogathatták, de a nagyközönség számára nem állt nyitva. Kábelek és csövek között bujkálva lehetett megközelíteni a falakat, és a fűtőház nyílásain vagy a víztartályon átmászva lehetett a forró terembe jutni. A jövőben az épületet a miniszterelnöki hivatal veszi birtokba, így bemutatása várat magára. Érdeemes volna közkincsé tenni, hiszen a romok látványosak, és ez az egyetlen teljesen feltárt magánfürdő az országban. A jól lehatárolható, kis romterületen a fürdő minden helyisége, még a fűtőháza is látható.

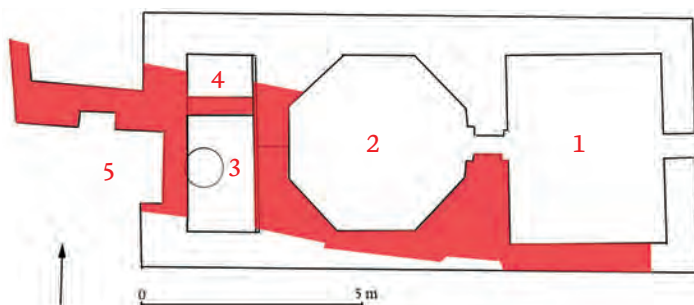
<i>Alapító:</i>	ismeretlen
<i>Alapítás éve:</i>	1600 körül
<i>Török kori elnevezése:</i>	ismeretlen
<i>Típusa:</i>	gőzfürdő
<i>Alaprajzi típusa:</i>	egykupolás („H” típus), (116. kép)
<i>A feltárás vezetője:</i>	Gerő Győző
<i>A feltárás éve:</i>	1955, 1966.
<i>Publikációk:</i>	GERŐ 1968; GERŐ 1980, 112-115; GERŐ 1999; PAPP 2013.

114. kép. Buda, a pasapalota magánfürdőjének 1955-ben készült felmérési rajza

115. kép. A budai pasapalota magánfürdője,
a forró terem maradványai, 1966

116. kép. Buda, a pasapalota magánfürdőjének rekonstruált alaprajza
(a piros szín a feltárt részeket jelöli).

1. Langyos terem. 2. Forró terem. 3. Melegvizes tartály.
4. Hidegvizes tartály. 5. Fűtőház

Nem tudjuk, hogy a fürdő pontosan mikor épült, ehhez a jelenleg rendelkezésre álló régészeti adatok sem adnak támpontot. Elképzelhető, hogy a palota kialakításakor készült ez is, de az sem kizárt, hogy csak az épület bővítése során jött létre. A visszafoglaló háborúk után, az új karmelita kolostor felépítésekor részlegesen elbontották, és a visszabontott falak között az új épület padlószintje alatt törmelékkel töltötték be. A terület így maradt egészen a második világháború utáni helyreállítási munkákig, amikor Gerő Győző ásatásai 1958 és 1968 között – a budai pasák palotájának kutatása keretében – a fürdő maradványait is felszínre hozták.

TÖRTÉNETE

A 16. századi budai pasák palotáját – vagy palotáit – egyáltalán nem ismerjük, így nem kizárt, hogy ehhez vagy ezekhez is tartozott magánfürdő. Valószínűsíti ezt egyrészt az az oszmán szokás, hogy a palotákhoz fürdőt is szokás volt csatolni, másrészt Reinhold Lubenau, a császári követség königsbergi származású tagja 1587-ben leírja, hogy a budai pasák palotájához kert és fürdő tartozott.¹³⁶ A bővebb írott források hiánya nem perdöntő, hiszen a pasák 17. századi magánfürdőjét is csak Evlia cselebi és Luigi Ferdinando Marsigli, tudós olasz hadmérnök¹³⁷ említi. Mindez arra utal, hogy a nyugati követek nem szereztek tudomást a pasák fürdőjéről a 17. században – így lehetett ez a 16. században is.

A pasa palotájáról a legrészletesebb leírást Evlia cselebi¹³⁸ készítette, a nyugati követek csak a fogadótermet látták, és ezt említik (117. kép). A palota kiépítésével függhet össze, hogy Kodzsa Múzsza pasa (1631–1634, 1637–1638, 1640–1644) a Dunából a Várba vezetette a vizet. Tudjuk, hogy az egyetlen csorgókút, amelyhez a Dunából vezették a vizet, a pasa palotája mellett állt.¹³⁹ Nem lehet véletlen az elhelyezkedése: a vízemelő szerkezet akár a palota egyéb részeit, például a fürdőt is elláthatta vízzel.

LEÍRÁSA

A fürdő a palota egyik különálló épülete volt, amely a palota magánjellelű részén kapott helyet. A nagy udvartól északra helyezkedett el, s egy kisebb udvarról nyílt. Az 1966-ban teljesen feltárt fürdőnek két helyisége volt, hozzájuk kapcsolódott a fűtőház.

Előcsarnok

A magánfürdők esetében előfordulhat, hogy az előcsarnok és a langyos helyiség funkcióját egyetlen terem tölti be. Itt is ezt látjuk: a fürdő egyik terme egy kis négyszögletű helyiség, amelyik alá nem húzódik be a padlófűtésrendszer. Fennmaradt falaiban vízvezetékcsövet nem találunk. Bejárata vélhetően kelet felől nyílt, mert az északi oldala nagyon közel esik a palota határához, déli oldalán pedig összefüggő falat tártak fel, amelyen bizonyosan nem volt ajtó.

Forró helyiség

Külső oldalán négyzet alakú, belső falsíkjai pedig nyolcszöget formáznak. Ismerjük a padlófűtésrendszer oszlopaikat, a falon azonosítható az egykori padló szintje. A falakat itt is rózsaszín vakolat fedte. Vízvezetékcsőre a nyugati falban bukkant a kutatás, ahol keresztben átvezették a vizet a szomszédos tartályból, és itt valószínűleg egy csorgókút is lehetett. A déli oldalon kutak nem voltak; az északi oldalt nem ismerjük, mert azt lebontották.

Az épület méreteiből adódóan falak melletti padka és köldökkő egyszerre nem fért el ebben a térben. A padlófűtés rendszerének oszlopai nem rajzolják ki a köldökkő helyét, a falon pedig egységes szinten jelenik meg az elbontott padló vonala. Emiatt a helyiség belső elrendezése nem egyértelmű.

Fűtőház

A fürdő nyugati oldala a víztartályokkal és a fűtőházzal zárul. Két tartály azonosítható, az egyik alatt fennmaradt a tüzelőhely és a tüzelőnyílás, amelyet rézedény fedett: ez tárolta a forró vizet. A másik tartály alatt ilyen nincsen, így valószínűleg az lehetett a hideg vizes tartály. A forró vizes tartály alatt a nyugati oldalról lehetett a tüzet megrakni. Külön érdekesség, hogy a fűtőházat övező falat is meg lehetett figyelni.

117. kép. A budai pasák palotája Domenico Fontanának az 1686. évi budai ostromot ábrázoló metszetén

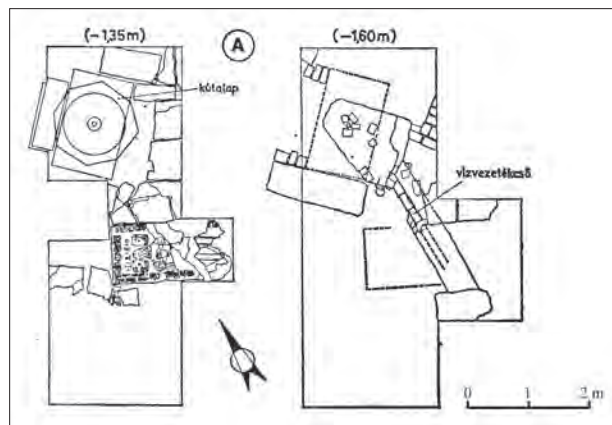
Termálfürdő (Szokollu Musztafa pasa fürdője?), Esztergom
Esztergom, Katona István utca (régiben Óvoda utca) 8.

A Szokollu Musztafa pasa fürdő az előbbiekhöz hasonlóan pincébe szorult rom, azonban azoknál lényegesen nagyobb épület, amely túlnyúlik a felette álló házon.

Alapító:	Szokollu Musztafa pasa vagy Rüsztlem pasa
Alapítás éve:	1578 előtt
Török kori elnevezése:	ismeretlen
Típusa:	termálfürdő
Alaprajzi típusa:	nem állapítható meg
Feltárás vezetője:	Horváth István
Feltárás éve:	1952, 1968–1971, 1991
Publikációk:	MRT 5, 123–124; SUDÁR 2003, 248.

TÖRTÉNETE

A kevés írott és képi forrás nem ad lehetőséget arra, hogy egyértelműen eldöntsük az alapító személyét. Mindössze annyit tudunk, hogy Rüsztlem pasa és Szokollu Musztafa pasa is alapított fürdőt a városban. A 16. század végi ábrázolásokon az egykori Óvoda utcában (ma Katona István utca) feltárt fürdőmaradványok helyén egy nagyobb fürdő képe látható.

118. kép. Az esztergomi 16. századi termálfürdő feltárt részlete

LEÍRÁSA

Az utcában csatornafektetéskor egy kút alapozása és alatta a hozzá vezető vízvezeték került elő, egy közeli házban pedig a török kori fürdő maradványai is napvilágot láttak. A kút így minden valószínűség szerint a fürdő előcsarnokának kútja lehetett. Az épület pincéjében egy nyolcszögletű, kőlap borítású kis medence bukkant felszínre (118. kép).

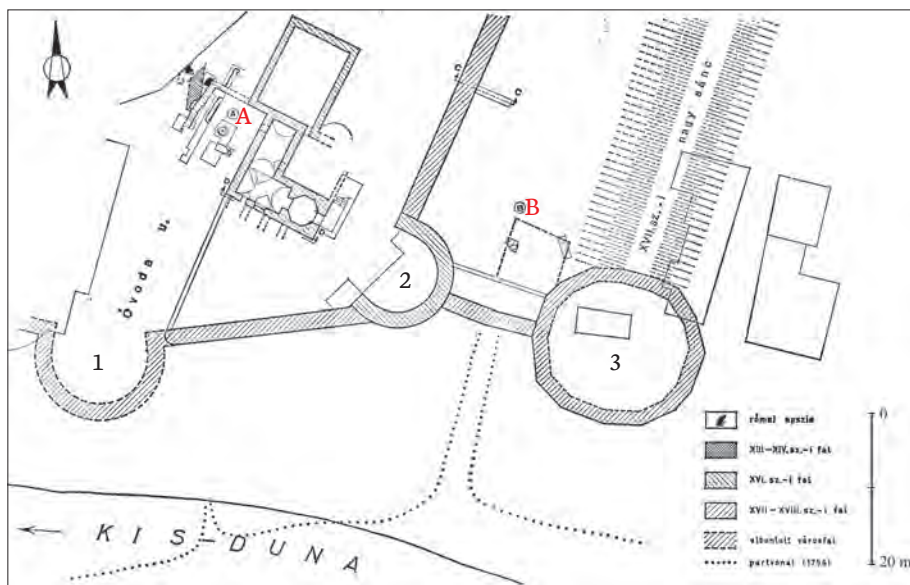
A városról 1595-ben készült felmérésen látható fürdő (119. kép) északkelet–dél nyugati tájolást sugall, míg a feltárt romok inkább egy délkelet–északnyugati fekvésű épülethez kapcsolódhatnak (120. kép „A”). Az ellentmondás feloldása még várat magára.

Termálfürdő, Esztergom

Esztergom, József Attila tér

Az esztergomi déli városfalon kívül, a Hévízi erődnél található ez a kis török fürdő (későbbi nevén Matyasovszky fürdő), melyet a 19. század közepén nagyarányú feltöltéssel teljesen eltemettek. Az új kutatások során az épület kiszabadult a hatalmas feltöltés alól, amelynek köszönhetően négyzetes termének még a kupolaíndítása is fennmaradt. Az épület helyreállítása látványos elemmel gazdagítaná a város régészeti-történeti emlékeit.

Alapító:	ismeretlen
Alapítás éve:	1605 után
Török kori elnevezése:	ismeretlen
Típusa:	termálfürdő
Alaprajzi típusa:	egykupolás („H” típus)
Feltárás vezetője:	Horváth István
Feltárás éve:	1969-ben tájékozódó kutatás, 2001-ben részleges feltárás
Publikációk:	MRT 5, 124–125; GERELYES 2011, 56.

120. kép. Esztergom, a Ferences rondella (1), a Hévíz fürdő tornya (2) és a Hévízi erőd (3). „A”: Musztafa pasa (?) fürdőjének maradványai. „B”: a kis termálfürdő helye

121. kép. Esztergom, a 17. századi termálfürdő feltárt részének belső falsíkja

LEÍRÁSA

A fürdőt a város második oszmán uralma (1605–1683) alatt építették „a Hévízfürdő tornya, Hévíz-erőd, a déli városfal és a külső nagy sánc közötti árokban, valószínűleg a Hévíz-erőddel együtt” (ld. 120. kép „B”). Evlia cselebi leírása szerint a szegények használták. A fürdőnek nem ismerjük a teljes alaprajzát, legjobb állapotban egy kis négyzetes, kupolával fedett terem maradt fenn, amelyben medence is helyet kapott. A terem falainak vakolata nagyrészt ma is látható (121. kép). A vakolatba egy hajórajzát karcolták. A helyiség azonosítása nem egyértelmű, lehet a forró terem, de lehet különfürdő is (122. kép).

122. kép. Esztergom, a 17. századi termálfürdő feltárt részének külső képe

Feltárt, de visszatakart fürdőromok

Ikerfürdő (Rüsztem pasa fürdője?), Pest

Budapest V., Piarista köz 1.

A Sapiencia Hittudományi Szerzetesi Főiskola (korábban Piarista Gimnázium, majd Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar) épületének területén található fürdőépület maradványait, pontosabban annak felét, a 20. század elején feltárták, majd visszatöltötték, kétséget hagyva az elkövetkező nemzedékek kutatóiban, hogy római vagy török fürdőről volt-e szó. Az épület újbóli feltárásakor megállapították, hogy a fürdő török kori, ám a romot ismét betemették, noha érdekes színfoltja lehetett volna a felújított piarista udvarnak (123. kép).

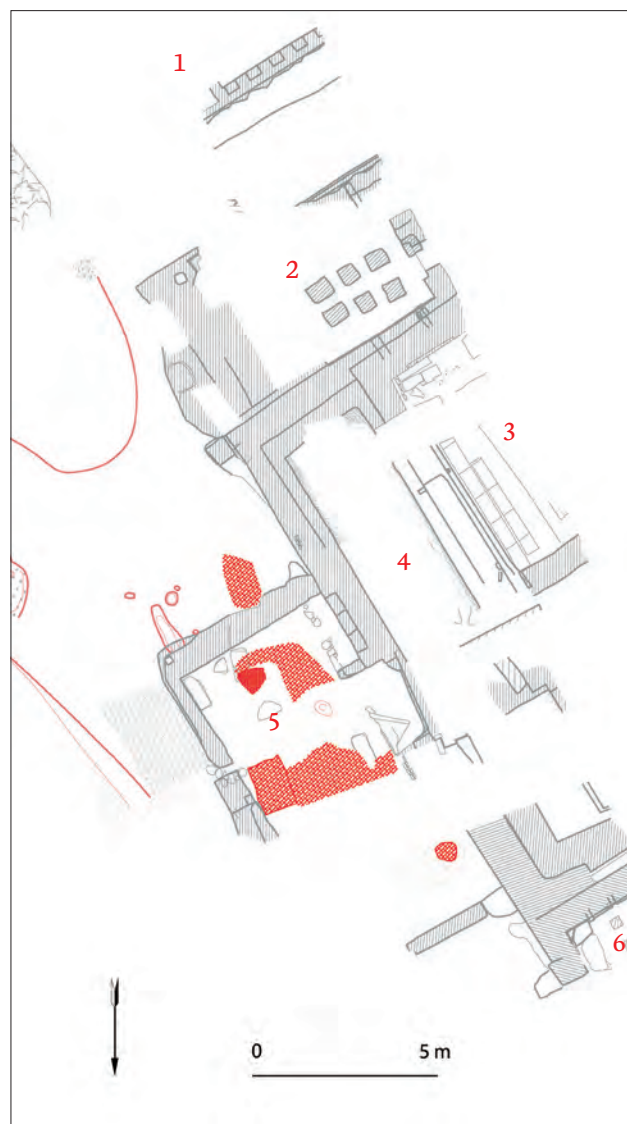

123. kép. Pest, az ikerfürdő képe feltárás közben

<i>Alapító:</i>	Rüsztem pasa?
<i>Alapítás éve:</i>	1578 előtt
<i>Török kori elnevezése:</i>	ismeretlen
<i>Típusa:</i>	gőzfürdő
<i>Alaprajzi típusa:</i>	nem állapítható meg (124. kép)
<i>Feltárás vezetője:</i>	Zádor Judit
<i>Feltárás éve:</i>	2007
<i>Publikációk:</i>	BESZÉDES-PAPP-ZÁDOR 2008.

Meglepő módon szinte sosem ment feledésbe, hogy a pesti piarista gimnázium épülete alatt egy fürdő romjai rejtőznek.¹⁴⁰ A fürdő egy része az új gimnázium építésekor, 1914-ben került felszínre, ekkor török fürdőként határozták meg.¹⁴¹ A föld alá visszakerült romok megmaradtak a gimnázium nyugati és északi szárnya, valamint az udvara alatt. A publikált képek és a közeli római kori falak alapján Nagy Lajos, az Aquincumi Múzeum régésze a fürdőt római korinak vélte. Korának eldöntésére akkor nyílt lehetőség, amikor 2007-ben a piarista épületet felújították, udvarát pedig beépítették. Az udvarban és az északi épület-szárny pinceszintjén ekkor végzett régészeti kutatás nyomán egyértelműen kiderült,¹⁴² hogy a fürdőépület török kori.

Pesten Rüsztem pasa és Szokollu Musztafa pasa is alapított fürdőt, valamint egy állami gőzfürdőről is tudunk.¹⁴³ Musztafa pasa fürdője a pasa dzsámijának közelében volt, amely viszont Sudár Balázs turkológus szerint a Ferenciek terén állt.¹⁴⁴ Ebből következően a felszínre került fürdő vagy az állami fürdő, vagy Rüsztem pasa fürdője lehet.

124. kép. Pest, az ikerfürdő alaprajza.
1. Előcsarnok. 2. Langyos terem. 3. Forró terem.
4. Vízartály. 5. Fűtő helyiség.
6. A fürdő további maradványai

125. kép. Pest, az ikerfürdő forró helyisége a török kori márványpadlóval

LEÍRÁSA

Az új feltárások során az épület erősen visszabontott állapotban került újra napvilágra, helyiségeit széles támpillérek és egyéb újkori falak roncsolják. A fürdő padlófűtési rendszere és padlója szinte teljesen épen maradt meg, a falakban pedig megfigyelhető volt a kétsoros vízvezetékrendszer, amely a fürdő csorgókútjait táplálta.

A fürdőépület északnyugat–délkeleti tájolású, s a feltárások során a fő részeit is azonosítani lehetett. Az előcsarnok a legdélebbi helyiség volt a mai Belvárosi templom (az oszmán korban dzsámi) közelében. Napvilágot látott az előcsarnokokra jellemző fogazott padkakialakítás és a padló egy része is.

A következő két helyiség a langyos teremhez tartozhatott, padlójuk és az északabbra eső terem ajtónyílása is ismertté vált. Ettől északra van a forró terem, amelynek vörösmárvány kőpadlója (125. kép) és falainak egy része, sőt vízvezetékcsövei is fennmaradtak. A terem közepén elhelyezett köldökkő az új gimnázium egyik fala alá került, de kis részlete így is azonosítható volt. Érdekes módon a forró terem keleti zárófala nyugatabbra található, mint a langyos helyiségeké. Itt, az épület keleti szélén egy víztartály alsó, tapasztott részét tárták fel a régészek. Ezt a helyiséget hosszanti irányban egy újkori fal kettévágta. A víztartály folytatását a piaristák ma is álló épületének északi szárnya alatt is követték az ásatók, sőt a hozzá keletről csatlakozó fűtőházat is megtalálták. Mindezek alapján szokatlan fürdőépület rekonstruálható: az épület ikerfürdő, de ritka elrendezést mutat, amelynek két része a forró termeknél érintkezik.¹⁴⁵

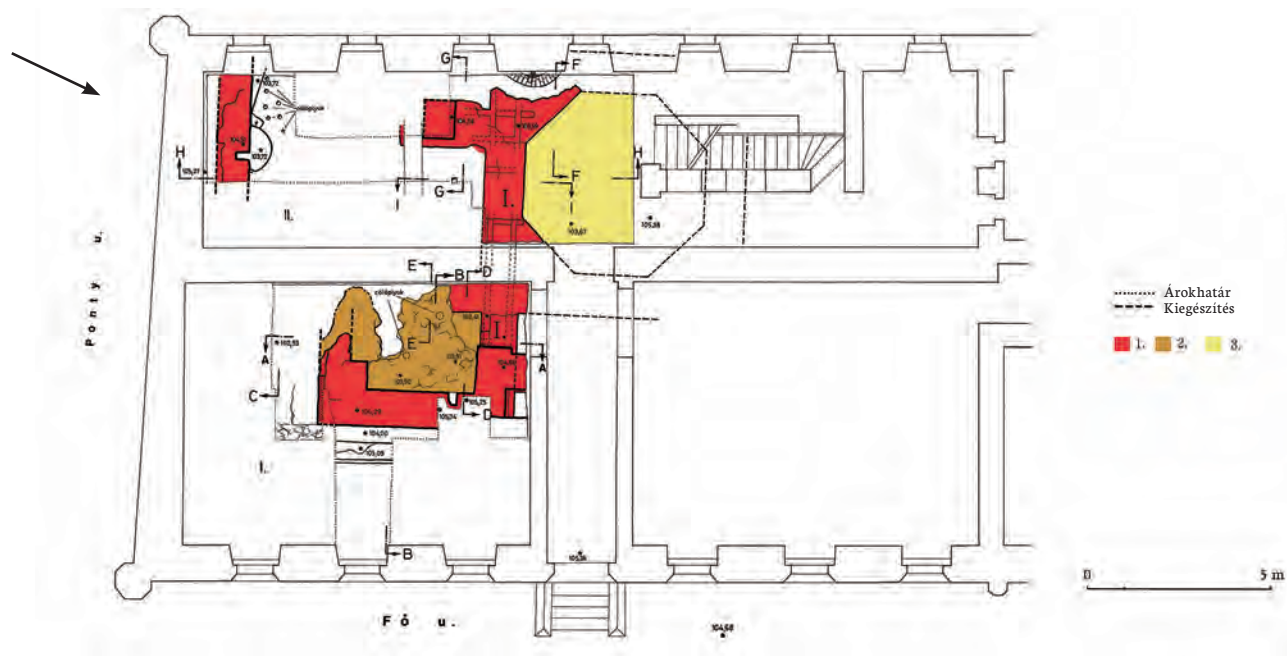
Figyelemre méltó továbbá, továbbá, hogy a fürdő kőből épült fala mellé téglából húzták fel azt a részt, amelyben a vízvezetékeket és a padlófűtési rendszerének szellőzőit vezették el. A falakon számos helyen megmaradt a török kori rózsaszín és vörös vakolat.

Tojgun pasa fürdője, Buda

Budapest I., Fő utca 30.

Belvárosi területen sok nehézségbe ütközhet egy-egy épület kutatása és bemutatása. Ez a szinte teljesen elbontott fürdő a Vízivárosban, a budai kapucinus templom kolostorépületének pincéjében rejtőzik. A részleges kutatás után visszatemették. Teljes feltárása és bemutatása statikai okok miatt nem lehetséges.

Alapító:	Tojgun pasa
Alapítás éve:	1555 körül
Török kori elnevezése:	Tojgun pasa hamami („Tojgun pasa fürdője”)
Típusa:	gőzfürdő
Alaprajzi típusa:	egykupolás („H” típus) vagy csillag alakú („B” típus), (126. kép)
Feltárás vezetője:	Gerő Győző, H. Gyürky Katalin
Feltárás éve:	1972-1973
Publikációk:	GERŐ 2003.

126. kép. Buda, a Tojgun pasa fürdő maradványainak felmérési rajza 1973-ból.

1. Török kori falak. 2. A padlófűtés alapozása. 3. Agyagos feltöltés

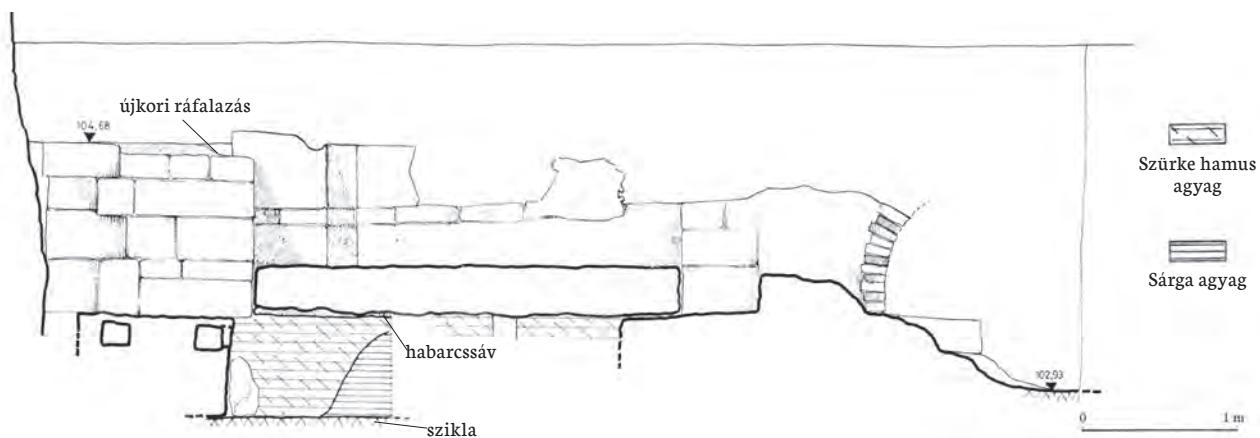
TÖRTÉNETE

A fürdő 1553–1555 között épült fel a mellette álló dzsámival együtt. Mivel átlagos török gőzfürdő lehetett, nem sok írott adatunk van róla. Hans Dernschwam kereskedő és diplomata 1555-ben úgy emlékezik meg az épületről, mint hatalmas fürdőről, és megjegyzi, hogy „mindenhonnan ide fuvarozták a legszebb köveket”.¹⁴⁶ Többek között a pécsi székesegyházból is szállítottak ide márványt.¹⁴⁷ Evlia cselebi¹⁴⁸ csak a létezését

127. kép. Tojgun pasa fürdője, feltételezhetően a forró terem alapozása

említi. De La Vigne¹⁴⁹ alaprajzán szerepel, de a török feliratos térképen¹⁵⁰ csak a dzsámit nevesítik. Luigi Ferdinando Marsigli listájában¹⁵¹ név szerint nem szerepel, de valószínűleg azonosíthatjuk a felsorolás végén álló ikerfürdővel. Ezt erősíti de La Vigne térképe is, amely a fürdők alaprajzi kontúrját valóságosan ábrázolja: ebben az esetben a térképen négyzet alakú fürdő jelenik meg. A klasszikus kori oszmán fürdők alaprajzát az esetek túlnyomó többségében téglalapba szerkesztették. Az ikerfürdők esetében azonban két téglalap kerül egymás mellé, így végső soron négyzetes alaprajzot kapunk, éppen olyat, mint amilyen de La Vigne térképén látható. Így nagyon valószínű, hogy ez a kevésbé ismert gőzfürdő volt Buda egyetlen török ikerfürdője.

128. kép. Tojgun pasa fürdőjének feltárása során készült felmérési rajz

LEÍRÁSA

Mit árulnak el az ásatási eredmények? Sajnos nagyon keveset, ugyanakkor számos kérdést vetnek fel. A korlátozott területen végzett kutatás csak kicsi, nagyon sérült és nehezen értelmezhető épületrészeket hozott felszínre (127–128. kép). Az előkerült falak két, három, vagy talán még több helyiséghez tartozhattak egykor, amelyek alakja és funkciója nehezen azonosítható. A feltárt romok a fürdő padlófűtésszintjének alapozásához tartoztak. Olykor még ez a réteg is megsemmisült, és csak a döngölt agyag maradt meg alatta, mint a nyolcszögű helyiségben. Ez utóbbi egyedi alakja miatt a forró terem lehetett. Tőle délre egy falazott oszlopot találtak, amely a szomszédos helyiség padlófűtésének maradványa lehet.

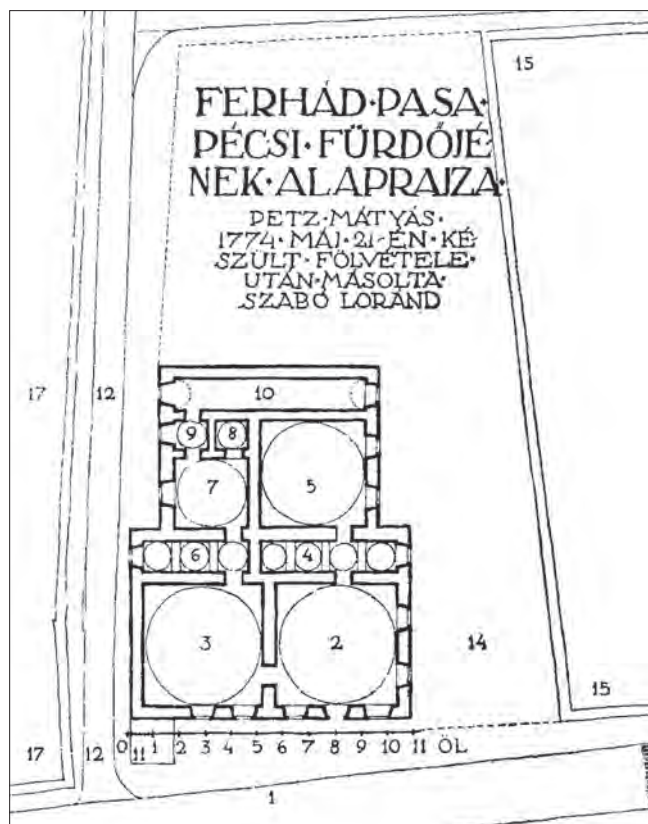
A feltárások alapján nagyrészt meghatározható a fürdő egykori kiterjedése, pontos méreteire azonban nincs elegendő adat. Az épületet de La Vigne térképén nyugatról határoló utcának ez a szakasza az újkorban megszűnt, de északabbi és délebbi részei ma is léteznek (Kapucinus utca). Délről a mai Ponty utca határolta az épületet, keleten pedig biztosan nem ért el a mai Fő utcáig. Mindezek alapján a mai kapucinus kolostoron nyugati irányban bizonyosan túlnyúlt a fürdő, ezt bizonyítják a feltárt falak. Déli zárófalára közvetlenül a kolostor déli fala mellett találtak rá. Keleten csak a padlófűtéssel rendelkező térrész keleti fala bukkant elő. Mivel itt nem volt padlófűtés, ez lehetett az előcsarnok, amely kelet felé kissé túlterjedhetett a mai kapucinus épületen. Ugyanebben a falcsatlakozásban észak felé is indul egy fal, azaz a nyolcszögű helyiségtől keletre is volt még a fürdőnek terme.

Ferhád pasa fürdő, Pécs

Pécs, Kossuth utca 23–25.

Régészek gyakran szembesülnek azzal a kérdéssel, amikor épített, visszatemetésre váró emléket találnak, hogy miért nem lehet azt elbontani, ha úgyis beton kerül fölé? A régészeti-örökségvédelmi szemléletben fontos, hogy az emlék akkor is megmaradjon, ha belátható időn belül nincs esély arra, hogy bemutatásra kerüljön. Ezt a fürdőt is nagyon régen látta kutató, de a felmérésekből sok mindent tudunk az épületről.

<i>Alapító:</i>	Ferhád pasa ¹⁵²
<i>Alapítás éve:</i>	ismeretlen
<i>Török kori elnevezése:</i>	<i>Ferhád pasa hamami</i> („Ferhád pasa fürdője”)
<i>Típusa:</i>	gőzfürdő
<i>Alaprajzi típusa:</i>	a férfi rész egykupolás („H” típus), a női rész középső kupolás („E” típus), (129. kép)
<i>A feltárás vezetője:</i>	Kárpáti Gábor
<i>A feltárás éve:</i>	1984 (gázcsőfektetés közben régészeti megfigyelés).
<i>Publikációk:</i>	SZÓNYI 1928; GERŐ 1980, 111; KÁRPÁTI 1985.

129. kép. Pécs, Ferhád pasa fürdőjének felmérése 1885-ből

bályos négyzet alakú termeket, amelyek a kupolák kialakításához elengedhetetlenek. A különbség azonban a felmérés körülményeiből és a mérési technikából is eredhet: a 18. századi felmérés készítője könnyebb helyzetben volt, hiszen ő még a kupolákat is látta, így ábrázolását inkább alapozhatta a látványra, mint a konkrét mérésre. Ezért arra vonatkozóan, hogy a helyiségeket kupola fedte-e vagy sem, a 18. századi felmérés tekinthető hitelesebb forrásnak.

Az ikerfürdő két része egymás mellett helyezkedett el úgy, hogy az azonos funkciójú terek egymás mellett kaptak helyet. A női és a férfi rész azonosításához az épület tájolása és a két rész egymáshoz viszonyított aránya szolgálhat támpontul. A nyugati épületrész kisebb, és bejárata akár a fürdő melletti kis utcából is nyílhatott, ezért ez lehetett a női rész. A keleti rész nagyobb, és bejárata csak a főutca felől lehetett, így mindenképp ez volt a férfi rész.

TÖRTÉNETE

A fürdő alaprajzát egy 1774-ben készült felmérésből ismerjük, majd 1885-ben a felette épült ház bontásakor is felmérték a romokat. Közel száz évvel később, 1984-ben régészeti feltárás során hitelesítették az épületet. Joseph de Haüy Pécsről készült térképén is jól látszik, hogy a fürdő a Szigetvári és a Budai kapu közötti út mellett épült fel, nyugati oldalán egy kisebb utca húzódott.

LEÍRÁSA

A fennmaradt felmérési rajzokból igen sokat tudhatunk meg a fürdőről. Láthatjuk az ikerfürdő helyiségeit és födemeit is. Mindebből egy nagyméretű ikerfürdő képe rajzolódik ki, melynek előcsarnokait is kupolák fedték. A nyugati fürdőrészhez három, a keletihez négy kupolával fedett langyos helyiség sor kapcsolódott. A forró termék alaprajzi megoldása is eltérő. A nyugati rész esetében az iker-különfürdős („E” típus) megoldást választották, ám az *ejvánok* hiányoznak. A keleti oldalon egyetlen nagyméretű kupola fedi a forró termet.

Az 1885-ben készült felmérés ellentmondásosabb képet mutat. Itt már nem találjuk meg a sza-

Gőzfürdő, Babócsa

Babócsa, Babócsai Basa-kert Természetvédelmi Terület (Nárciszos)

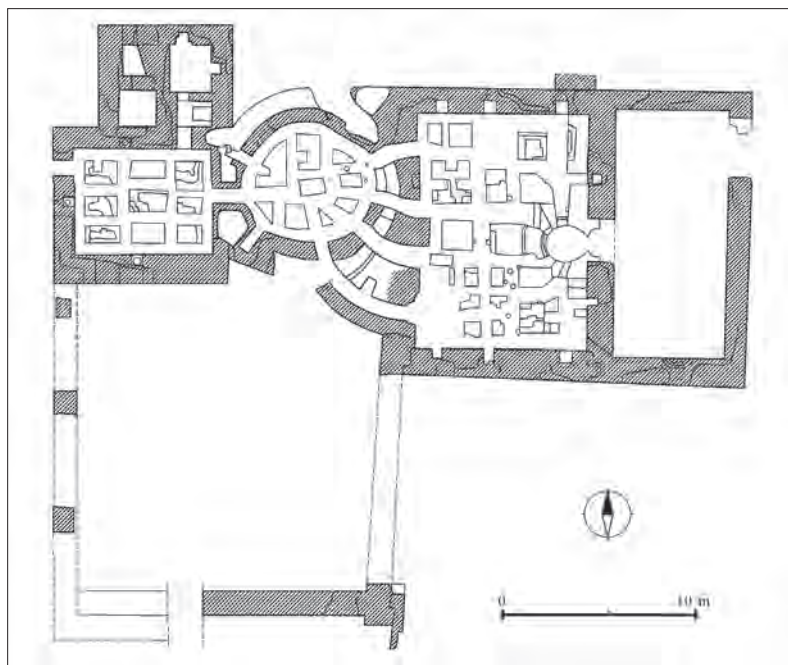
Az eddig bemutatott épületek sorába kevéssé illeszkedik a Dráva vidéki Babócsán a Basa-kertben (Nárciszosban) feltárt török gőzfürdő (130. kép). A helyszín a település határán kívül, a falutól keletre mintegy másfél kilométerre található, közel a Rinya vizéhez. Míg az eddig bemutatott épületek nagyobb oszmán központokban épültek fel, addig ez a gőzfürdő Babócsa egyik erődjében, pontosabban a több mint négy hektár nagyságú, sánccal, védművekkel erődített településén állt. Hasonló jellegű településen eddig nem tártak fel török fürdőt. Az írott forrásokból tudjuk, hogy sok kisebb erődben is létezett fürdő, de ezeket az épületeket a mai napig csak a babócsai fürdő képviseli.

<i>Alapító:</i>	Iszkender szigetvári bég
<i>Alapítás éve:</i>	1566-1570
<i>Török kori elnevezése:</i>	ismeretlen
<i>Típusa:</i>	gőzfürdő
<i>A fürdő alaprajzi típusa:</i>	egykupolás („H” típus), (131. kép)
<i>Feltárás vezetője:</i>	Magyar Kálmán
<i>Feltárás éve:</i>	1988.
<i>Publikációk:</i>	MAGYAR 1990, 118-128; NAGY 1990, 384-389; MAGYAR 2002, 95-97.

A fürdő langyos és forró helyisége, az illemhely és a fűtőház került felszínre. A feltárt helyiségekben csak a padlófűtés szintje maradt fenn, sem az ezt fedő padló, sem a falak nem érték meg a 20. századot. A fürdő érdekessége, hogy forró helyiségének megfigyelt falai a belső oldalon ívesek voltak, mintha a terem kör alakú lett volna. Ilyenre nincs példa az oszmán építészetben, így valószínűbb, hogy a padló felett eltérő formában folytatódtak a felmenő falak, esetleg nyolcszög alakban. Ilyen megoldás jól illeszkedne a török fürdők sorába.

130. kép. Babócsa, a gőzfürdő feltárás közben (1988)

A langyos helyiség mellett az illemhelyek sorakoztak. Az ásatást vezető régész délről feltételezett egy nagyméretű előcsarnokot, amelynek azonban inkább a nyugati oldalon, a langyos helyiség mellett kellett lennie. Elhelyezkedése miatt elképzelhető, hogy a feltárt helyiség, amelynek fala agyagba rakott kőből készült, a fürdőtől független volt. Funkciója nem határozható meg.

A feltárások során felszínre került a fürdőt vízzel ellátó kút is, amely az épület közvetlen közelében állt.

131. kép. Babócsa, a gőzfürdő alaprajza

A parancsnok palotájának magánfürdője, Babócsa

Babócsa, Babócsai Basa-kert Természetvédelmi Terület (Nárciszos)

A Babócsai Basa-kert (Nárciszos) területén egy nagyobb méretű épület nyomaira is rábukkantak a régészeti kutatás során, melyet feltárója a török várparancsnok palotájának határozott meg. Az épület keleti végében fürdő (a palotához tartozó magánfürdő) részletét találták meg, a fürdő rész alatt padlózati fűtés és fűtőke-mence maradványaival. A részletek alapján az épület és a fürdő pontos rekonstrukciója nem lehetséges.

<i>Alapító:</i>	ismeretlen
<i>Alapítás éve:</i>	ismeretlen
<i>Török kori elnevezése:</i>	ismeretlen
<i>Típusa:</i>	gőzfürdő
<i>A fürdő alaprajzi típusa:</i>	nem határozható meg
<i>Feltárás vezetője:</i>	Magyar Kálmán
<i>Feltárás éve:</i>	1989
<i>Publikációk:</i>	MAGYAR 1990, 128–138; NAGY 1990, 389–390; MAGYAR 2002.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

AqFüz	Aquincumi Füzetek
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő
BFL	Budapest Főváros Levéltára
BL	British Library
BTM	Budapesti Történeti Múzeum
BTM KO	Budapesti Történeti Múzeum Középkori Osztály
BudRég	Budapest Régiségei
HMI	Hadtörténeti Múzeum és Intézet
JPMÉ	Janus Pannonius Múzeum Évkönyvei
KÖH	Kulturális Örökségvédelmi Hivatal
MNL	Magyar Nemzeti Levéltár
MNM	Magyar Nemzeti Múzeum
MTA	Magyar Tudományos Akadémia
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár
ÖStA, HHStA	Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien)
RégFüz	Régészeti Füzetek
TBM	Tanulmányok Budapest Múltjából
TKSM	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi

JEGYZETEK

- ¹ Evlia cselebiről részletesebben lásd pl. FODOR 1990; SUDÁR 2012b, 11-48.
- ² EVLIYA 2002, 153.
- ³ HEGYI 2007.
- ⁴ SUDÁR 2012, 40-49.
- ⁵ NECIPOĞLU 2005, 133.
- ⁶ HILLENBRAND 2013, 21-24.
- ⁷ KOVÁCS 2009.
- ⁸ KOVÁTS 1966.
- ⁹ GAÁL 2002.
- ¹⁰ KOVÁCS-RÓZSÁS 2010.
- ¹¹ GERELYES 1996.
- ¹² HATHÁZI 1999; HATHÁZI-KOVÁCS 2016.
- ¹³ PAPP 2015.
- ¹⁴ SUDÁR 2012, 41; SUDÁR 2017.
- ¹⁵ SUDÁR 2014.
- ¹⁶ ÁGOSTON-SUDÁR 2002.
- ¹⁷ SUDÁR 2013.
- ¹⁸ SUDÁR 2013, IV: Függelék: Türbék a magyar hódoltságban, 70-91.
- ¹⁹ *Magyar Tudomány*, 2016. szeptember, 1026-1074.
- ²⁰ HAN CZ 2016; FODOR (szerk.) 2017.
- ²¹ SINAN 2014, G. Necipoğlu előszavával, 360-361.
- ²² DERNSCHWAM 1984.
- ²³ EVLIYA 2002, 134-157.
- ²⁴ PAPP 2013.
- ²⁵ KERTÉSZ 2008; KERTÉSZ-MORGÓS-NAGY-SZÁNTÓ 2007.
- ²⁶ TÓTH 2010, 879-880.
- ²⁷ KURAN 1980.
- ²⁸ EYICE 1960, tipológia: 108-115, 5. kép.
- ²⁹ VERESS 1906, 136, 148.

- ³⁰ ŞAHİN 1994, 245.
- ³¹ ÖNGE 1989, 403-428.
- ³² GERELYES 1979, 208, 211.
- ³³ TKSM B. 408, Fol. 18.
- ³⁴ SUDÁR 2003.
- ³⁵ BTM Metszettár 2014.9.1.
- ³⁶ Pl. Evlia cselebi (EVLIYÁ 2002, 147-149.)
- ³⁷ VERESS 1906.
- ³⁸ Az útleírások arra utalnak, hogy a korábbi pasák palotáiban is működött fürdő, azonban egyik sem került eddig felszínre (Reinhold Lubenau, in: HARASZTI-PETHÓ 1963, 89.).
- ³⁹ GERÓ 1987.
- ⁴⁰ Közölte: SZÓNYI 1928.
- ⁴¹ SUDÁR 2003, 254-257.
- ⁴² SUDÁR 2003, 245-247.
- ⁴³ BESZÉDES-PAPP-ZÁDOR 2008.
- ⁴⁴ SUDÁR 2003, 257.
- ⁴⁵ SUDÁR 2003, 249-250.
- ⁴⁶ EVLIYÁ 2002 (VII. 26).
- ⁴⁷ GERÓ 1977, 113; SIKLÓSI 1989a; SUDÁR 2003, 249-250.
- ⁴⁸ GERÓ 1977, 112-113; SIKLÓSI 1989a, 156-157.
- ⁴⁹ SUDÁR 2003 adatai alapján.
- ⁵⁰ Kütahja 9 (ALTUN 1981-1982), Tire 13 (ÇAKMAK 2002, 1), Belgrád 11 (AYVERDI 2000, 25), Szkopje 12 (AYVERDI 2000, 346), Szarajevó 8 (AYVERDI 2000, 344), Prizen 2 (AYVERDI 2000, 343).
- ⁵¹ SUDÁR 2003.
- ⁵² BIZBIRLIK 2002, 18-20, 33-34, 38-40, 79, 89, 175, 259, 299, 302, 304, 306, 312, 324, 327, 336, 377, 379, 407, 416, 431.
- ⁵³ GÉVAY 1841, 17.
- ⁵⁴ SUDÁR 2012, 93-104.
- ⁵⁵ HEGYI 1995, 169.
- ⁵⁶ HEGYI 1995, 167.
- ⁵⁷ TKSM D7000 8b.
- ⁵⁸ TKSM D7000 9a.
- ⁵⁹ TKSM D7000 8b.
- ⁶⁰ TKSM D7000 8b.
- ⁶¹ SUDÁR 2014, 265.
- ⁶² SOÓS 1962.

- ⁶³ Vö. SUDÁR 2014, 278–279.
- ⁶⁴ ŞEHITOĞLU 2008, 27.
- ⁶⁵ Pl. MOLNÁR 1961; MOLNÁR 1965; MOLNÁR 1969; MOLNÁR 1973.
- ⁶⁶ HEGYI 2010.
- ⁶⁷ Részletesen lásd PAPP–LÁSZAY 2009–2010.
- ⁶⁸ KLINGHARDT 1927, Abb. 12; KANETAKI 2012, 26. kép.
- ⁶⁹ ÖNGE 1978, 133.
- ⁷⁰ ÖNGE 1978, 24, 25. kép; ÖNGE 1978, 27. kép.
- ⁷¹ Kilics Ali pasa fürdő (Isztambul), Nászuh fürdő (Bursza).
- ⁷² SZÓNYI 1928, 41.
- ⁷³ GERÓ 1980, 92. kép.
- ⁷⁴ Az erzurumi Bujahane fürdőben a *halvetek* nyolcszög alaprajzúak.
- ⁷⁵ ERKEN 2006, plan 10.
- ⁷⁶ HASKAN 1995, 176.
- ⁷⁷ Az isztambuli Szülejmánije fürdő forró terme 10 méter, a Rudas fürdőé 17 méter oldalhosszúságú.
- ⁷⁸ ÖNGE 1989, 256.
- ⁷⁹ SINAN 2014, 80.
- ⁸⁰ NECİPOĞLU 2005, 158, 159.
- ⁸¹ ERLACH 1725, 3. könyv 1. tábla.
- ⁸² Franz Xavier Linzbauer 1837-es munkája. LINZBAUER 1837.
- ⁸³ KÁROLYI 1886.
- ⁸⁴ FOERK 1918, 38–48.
- ⁸⁵ MOLNÁR 1969; MOLNÁR 1973.
- ⁸⁶ FEKETE 1944, 94–97, 116–118.
- ⁸⁷ GERÓ 1958, GERÓ 1959.
- ⁸⁸ MOLNÁR 1976.
- ⁸⁹ GERÓ 1980.
- ⁹⁰ SUDÁR 2003.
- ⁹¹ Evlia cselebi (EVLIYÁ 2002, 145–146) és Edward Brown (BROWN 1673, 96) munkáiban és Marsigli térképein, összeírásaiban (VERESS 1906, 136, 138. után kötve, 144) is.
- ⁹² SUDÁR 2003, 227.
- ⁹³ A vizsgálatot Grynaeus András végezte. PAPP–GRYNAEUS 2011, 260–262.
- ⁹⁴ A Rudas fürdő környezetéről lásd PAPP 2009.
- ⁹⁵ A vízvezetékek cseréjére utalnak az egymás mellett feltárt, teljesen különböző csövek: fehér anyagú mázas cső csatlakozott vörös anyagú mázatlanhoz.

- ⁹⁶ Marsigli: VERESS 1906, 136.
- ⁹⁷ FEHÉRVÁRI 2006, 13–14. kép.
- ⁹⁸ FEHÉRVÁRI 2006, 26–47, 29.
- ⁹⁹ MNL T62 No. 898.
- ¹⁰⁰ A fürdő újkori történetéről részletesen lásd FEHÉRVÁRI 2006.
- ¹⁰¹ RADNAINÉ (szerk.) 2006, 13. kép.
- ¹⁰² FEHÉRVÁRI 2006, 31.
- ¹⁰³ BFL 167/423.
- ¹⁰⁴ RADNAINÉ (szerk.) 2006, 46. kép.
- ¹⁰⁵ A falkutatás vezetője Lászy Judit, a festőrestaurátori kutatást Makoldy Gizella végezte.
- ¹⁰⁶ Látható pl. de La Vigne térképén (BTM Metszettár 2014.9.1.), valamint az 1760-ban készített térképén (HMI GIH 67/3).
- ¹⁰⁷ BROWN 1673, 96.
- ¹⁰⁸ A Császár fürdő feliratának kalandos történetéről lásd SUDÁR 2003; SUDÁR 2006.
- ¹⁰⁹ Az elemzést ebben az esetben is Grynaeus András végezte, lásd PAPP–GRYNAEUS 2011, 264–265.
- ¹¹⁰ Budapest régi térképei I. DVD kat. 110, BFL XV.16.d. 241., BTM 430., datálásához: ROZSNYAI 2008, 64.
- ¹¹¹ A fürdő újkori történetéről lásd ROZSNYAI 2008.
- ¹¹² A falkutatás vezetője Lászy Judit volt, a festőrestaurátori kutatást Makoldy Gizella végezte.
- ¹¹³ Marsigli térképein így szerepel, lásd VERESS 1906, 136, 144.
- ¹¹⁴ EVLIYÁ 2002, 148.
- ¹¹⁵ OMICHIVS 1582, 11a.
- ¹¹⁶ TKSM D7000 9a.
- ¹¹⁷ A dendrokronológiai vizsgálatot Grynaeus András végezte, lásd PAPP–GRYNAEUS 2011, 262–264.
- ¹¹⁸ EVLIYÁ 2002, 148.
- ¹¹⁹ VERESS 1906, 136.
- ¹²⁰ Legjobban Melchior Besolt leírásában érzékelhető: „Mielőtt az ember bemegy a fürdőbe, egy szép és tágas termet talál, melyben levetkőzik.” (SUDÁR 2003, 228.)
- ¹²¹ BOR 2007.
- ¹²² BOR 2007, 43. kép.
- ¹²³ Az épület alaprajza. Büntenmeyer metszete (HEINRICH 1873).
- ¹²⁴ EVLIYÁ 2002, 148.
- ¹²⁵ VERESS 1906, 136.
- ¹²⁶ OMICHIVS, 1582, 11a.
- ¹²⁷ BORSOS 1958, 24.
- ¹²⁸ TKSM D7000 9A.

- ¹²⁹ BORSOS 1958, 26.
- ¹³⁰ GERÓ 1958, 590.
- ¹³¹ BROWN 1673, 22.
- ¹³² VERESS 1906, 136.
- ¹³³ BORSOS 1958.
- ¹³⁴ EVLIYÁ 2002 (VII, 66–67).
- ¹³⁵ Pl. a Nászuh pasa, Hüsnügüzel és Indzsirli fürdők (Bursza), Kilics Ali pasa és Araszta fürdők (Isztambul), Szokollu Mehmed pasa fürdő (Lüleburgaz).
- ¹³⁶ Reinhold Lubenau: HARASZTI-PETHÓ 1963, 89.
- ¹³⁷ VERESS 1906, 137.
- ¹³⁸ EVLIYÁ 2002, 140.
- ¹³⁹ EVLIYÁ 2002, 145.
- ¹⁴⁰ NAGY 1934, 41. lábjegyzet.
- ¹⁴¹ FRIEDRICH 1914, 30.
- ¹⁴² A rétegvizonyok és az épületben fennmaradt kerámia vízvezetékcsövek alapján.
- ¹⁴³ SUDÁR 2003.
- ¹⁴⁴ SUDÁR 2014, 446–447. Az Egyetemi Könyvtár építéskor állítólag felszínre került egy fürdő maradványa, amely eszerint Szokullu Musztafa pasa fürdője lehetett.
- ¹⁴⁵ Ilyen pl. Isztambulban a Hászeki Hürrem szultán fürdője.
- ¹⁴⁶ DERNSCHWAM 1984, 498.
- ¹⁴⁷ HEGYI 2010, 30, 84–85.
- ¹⁴⁸ EVLIYÁ 2002, 147.
- ¹⁴⁹ BTM Metszettár 2014.9.1.
- ¹⁵⁰ VERESS 1906, 138. után kötve.
- ¹⁵¹ VERESS 1906, 136–137.
- ¹⁵² Az alapító Ferhád pasa nehezen azonosítható a hódoltságból ismert személlyel. Ennek problematikájáról lásd GERE–SUDÁR 2011.

IRODALOM

ÁGOSTON-SUDÁR 2002

Ágoston G. – Sudár B.: *Gül baba és a magyarországi bektasi dervisek*. Budapest: Terebess Kiadó, 2002.

ALTUN 1981-1982

A. Altun: Kütahya'nın türk devri mimarisi. In: *Kütahya*. İstanbul, Kütahya Belediyesi: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Enstitüsü, 1981-1982, 171-700.

AYVERDI 2000

E. H. Ayverdi: *Avrupa'da Osmanlı Mimâri Eserleri*. Yugoslavya. III. kitap. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, Bilmen Basımevi, 2000.

BESZÉDES-PAPP-ZÁDOR 2008

Beszédes J. – Papp A. – Zádor J.: Római kori védmű és török fürdő a pesti belvárosban. *AqFüz* 14 (2008), 165-202.

BIZBIRLIK 2002

A. Bizbirlik: *16. yüzyıl ortalarında Diyarbekir beylerbeyliğinde vakıflar: 972 tahriri ışığında*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002.

BOR 2007

Bor F.: *A Rác fürdő művészettörténeti dokumentációja*. Kézirat, 2007.

BORSOS 1958

Borsos B.: A Király fürdő helyreállítás. *Műemlékvédelem* 2 (1958), 23-34.

BROWN 1673

E. Brown: *A brief account of some travels in Hungaria*. London: T. R. for Benj. Tooke, 1673.

ÇAKMAK 2002

C. Çakmak: *Tire hamamları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002.

DERNSCHWAM 1984

H. Dernschwam: *Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló*. Szerk. Tardy L. Bibliotheca Historica. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984.

ERKEN 2006

S. Erken: Edirne hamamları. *Vakıflar Dergisi* 10 (2006), 403-419.

ERLACH 1725

J. B. Fischer von Erlach: *Entwurf einer historischen Architectur*. Leipzig, 1725.

EVLIYÂ 2002

Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî: *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu - Dizini. 6. Kitap. Haz. S. A. Kahraman-Y. Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.

EYICE 1960

S. Eyice: Iznik'de „Büyük Hamam” ve Osmanlı devri hamamları hakkında bir deneme. *Tarih Dergisi* 11/15 (1960), 99-120.

FEHÉRVÁRI 2006

Fehérvári Z.: A fürdő kiépítése a török kiűzésétől a 19. század végéig. In: RADNAINÉ (szerk.) 2006, 26-47.

FEKETE 1944

Fekete L.: *Budapest a török korban*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1944.

FODOR (szerk.) 2017

Fodor P. (szerk.): *Szulejmán szultán Szigetváron. A szigetvári kutatások 2013-2016 között*. Pécs: Pannon Castrum Kft., 2017.

FODOR 1990

Fodor P.: Evlia Cselebi útleírása. *Keletkutatás* 1990, ősz, 37-55.

FOERK 1918

Foerk E.: *Török emlékek Magyarországon*. (A Budapesti Magyar Állami Felső Építő Ipariskola 1917-ik évi szünidei felvételei VI.) Budapest: Korvin Testv. Grafikai Intézet, 1918.

FRIEDRICH 1914

Friedrich E.: *A budapesti piarista telek története*. Budapest: Stephaneum Nyomda, 1914.

GAÁL 2002

Gaál A.: Török palánkvárak a buda-eszéki út Tolna megyei szakaszán. In: Gerelyes I. - Kovács Gy. (szerk.) *A hódoltság régészeti kutatása*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2002, 99-102.

GERE-SUDÁR 2011

Gere L. - Sudár B.: A pécsi Ferhád dzsámi. *ArchÉrt* 136 (2011), 269-296.

GERELYES 1979

Gerelyes I.: Török hagyatéki összeírások, mint kultúrtörténeti források. *TBM* 21 (1979), 200-218.

GERELYES 1996

Gerelyes I.: Török építkezések Gyulán (1566-1695). In: Szatmári I.- Gerelyes I. (szerk.) *Tanulmányok a gyulai vár és uradalma történetéhez*. Gyulai füzetek 8. Gyula: Békés Megyei Levéltár, 1996, 101-124.

GERELYES 2011

Gerelyes I.: Ottoman Architecture in Hungary: new discoveries and perspectives for research. In: M. Hartmuth (ed.) *Proceedings of the international conference „Centers and peripheries in Ottoman architecture: rediscovering a Balkan heritage”*. Sarajevo: Cultural Heritage without Border. Regional Office Sarajevo, 2011, 50-59.

GERÓ 1958

Gerő Gy.: A törökkori Király fürdő. A Kakas kapu fürdője I. *BudRég* 18 (1958), 587-599.

GERÓ 1959

Gerő Gy.: Király fürdő. *RégFüz* 11 (1959), 57-58.

GERÓ 1963

Gerő Gy.: A török kori Király fürdő. 2. közlemény. *BudRég* 20 (1963), 137-154.

GERÓ 1968

Gerő Gy.: A budai pasák vári palotája. *Budapest* 6/9 (1968), 42.

GERÓ 1972

Gerő Gy.: Valide szultána fürdő. In: Dercsényi D. - Voit P. (szerk.) *Heves megye műemlékei II. Eger Város műemlékei*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972, 276-280.

GERÓ 1977

Gerő Gy.: Istolni Belgrád építészeti emlékei. In: Kralovánszky A. (szerk.) *Székesfehérvár évszázadai III. Székesfehérvár: István Király Múzeum* 1977, 112-117.

GERÓ 1980

Gerő Gy.: *Az oszmán-török építészet Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980.

GERÓ 1987

Gerő, Gy.: Das neuerdings Freigelegte Memi paşa-Bad in Pécs. In: *Ars Turcica. Akten des VI. Internationalen Kongresses für Türkische Kunst München vom 3. bis 7. September 1979*. München: Maris, 1987, 219-225.

GERÓ 1999

Gerő, Gy.: The Residence of the Pasha's in Hungary and the recently discovered Pashasaray from Buda. In: F. Déroche (ed.) *Art Turc - Türkisch Art. 10th International Congress of Türkisch Art - 10 Congrès international d'art turc. Actes-Proceedings*. Geneve, 1995. Genève: Fondation Max Van Berchem, 1999, 353-360.

GERÓ 2003

Gerő Gy.: A buda-vízivárosi Tojgun pasa dzsámi és a Tojgun pasa. *BudRég* 37 (2003), 197-208.

GÉVAY 1841

Gévay A.: *A budai pasák*. Bécsben: Strauss Antal özvegye betűivel, 1841.

HAN CZ 2016

Hancz E.: *Az oszmán kori Szigetvár*. Szigetvár: Szülőföld Könyvkiadó, 2016.

HARASZTI-PETHÓ 1963

Haraszti S. - Pethó T.: *Útikalandok a régi Magyarországon*. Budapest: Táncsics Kiadó, 1963.

HASKAN 1995

M. N. Haskan: *İstanbul hamamları*. İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, 1995.

HATHÁZI 1999

Hatházi G.: Csókakő, a török végvár. In: Béni K. (szerk.) *A 700 éves Csókakő*. Csókakő: Csókakő község Önkormányzata, 1999, 72-73.

HATHÁZI-KOVÁCS 2016

Hatházi G. – Kovács Gy.: Újabb kutatások a csókakői várban. *Castrum* 19 (2016/1-2), 111-130.

HEGYI 1995

Hegy K.: *Török berendezkedés Magyarországon*. Budapest: História-MTA Történettudományi Intézete, 1995.

HEGYI 2007

Hegy K.: *A török hódoltság várai és várkatonasága I-III*. Budapest: História-MTA Történettudományi Intézete, 2007.

HEGYI 2010

Hegy K.: *Török források Pécs 16. századi történetéhez*. Pécs: Pécs Története Alapítvány, 2010.

HEINRICH 1873

J. N. Heinrich: *Das Raitzenbad zu Ofen*. Leipzig: Weber, 1873.

HILLENBRAND 2013

R. Hillenbrand: *Islamic Architecture*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2013.

HUNFALVY 1859

Hunfalvy J.: *Pesth und Ofennebst Umgegend. Dargestellt in malerischen Originalansichten, nach der Natur aufgenommen von Ludwig Rohbock, in Stahl gestochen von den ausgezeichnetsten Künstlern unserer Zeit. Mit historisch-topographischem Text. [Mit 24 Stahlstichen.]* (n. 8-r. 306 l.) Pest: Lauffer u. Stolp, 1859.

KANETAKI 2012

E. Kanetaki: Yunanistan'daki Osmanlı Hamamları: Tarihleri ve Mimarileri Hakkında Çalışmalara Bir Katkı. In: N. Ergin (der.) *Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve Imgelem*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2012, 269-316.

KÁROLYI 1886

Károlyi Á.: *Buda és Pest visszavívása 1686-ban*. Budapest: Hornyánszky, 1886.

KÁRPÁTI 1985

Kárpáti G.: Pécs-Kossuth u. 23-25. *RégFüz* 38 (1985), 112.

KERTÉSZ 2008

Kertész R.: Másodjára száraz lábbal. Szolnok hódoltság kori folyami átkelőinek régészeti kutatása. In: Ilon G. (szerk.) *Régészeti nyomozások Magyarországon*. Budapest: Martin Opitz Kiadó, 2008, 255-274.

KERTÉSZ-MORGÓS-NAGY-SZÁNTÓ 2007

Kertész R. – Morgós A. – Nagy D. – Szántó Zs.: Tisza-hidak a török hódoltság korából radiokarbon és dendrokronológiai vizsgálatok tükrében. In: Gömöri J. (szerk.) *Az erdő és a fa régészete és néprajza*. Sopron: MTA VEAB Soproni Tudós Társasága, 2007, 145-178.

KLINGHARDT 1927

K. Klinghardt: *Die Türkische Bäder*. Stuttgart: Julius Hoffmann, 1927.

KOVÁCS 2009

Gy. Kovács: Ottoman Military Architecture in Hungary. In: G. Dávid - I. Gerelyes (eds.) *Thirteenth International Congress of Turkish Art. Proceedings*. Budapest: Hungarian National Museum, 2009, 375-392.

KOVÁCS-RÓZSÁS 2010

Kovács Gy. - Rózsás M.: A barcsi török vár és környéke. Újabb kutatások (1999-2009). In: Benkő E. - Kovács Gy. (szerk.) *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon / Archaeology of the Middle Ages and Early Modern Period in Hungary I-II*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete, 2010, II. 621-642.

KOVÁTS 1966

Kováts V.: Sziget várának kutatástörténetéhez. *JPMÉ* 1966, 207-255.

KURAN 1980

A. Kuran: Anatolian-Seljuk Architecture. In: E. Akurgal (ed.) *The Art and Architecture*. New York: Rizzoli International Publications 1980, 80-110.

LÁSZAY-PAPP 2005

Lászy J. - Papp A.: Régészeti feltárás és falkutatás a Rudas fürdőben. In: Kisfaludi J. (szerk.) *Régészeti kutatások Magyarországon 2004*. Budapest: Kulturális Örökségvédelmi Hivatal - Magyar Nemzeti Múzeum, 2005, 73-90.

LÁSZAY-PAPP 2006

Lászy J. - Papp A.: A régészeti és épületkutatások eredményei a Rudas fürdőben 2004-2005. In: RADNAINÉ (szerk.) 2006, 61-83.

LÁSZAY-PAPP 2008

Lászy J. - Papp A.: Kutatások a budafelhévi fürdőkben. In: Kisfaludi J. (szerk.) *Régészeti kutatások Magyarországon 2007*. Budapest: Kulturális Örökségvédelmi Hivatal - Magyar Nemzeti Múzeum 2008, 63-84.

LÁSZAY-PAPP 2009

G. Lászy J. - Papp A.: A budai török fürdők kutatása az évezred elején. *Műemlékvédelem* 53/5 (2009), 290-316.

LINZBAUER 1837

F. X. Linzbauer: *Die warmen Heilquellen der Hauptstadt Ofen im Königreiche Ungarn*. Pest: Hartleben, 1837.

MAGYAR 1990

Magyar K.: Babócsa története a honfoglalástól a mohácsi vészig. In: Magyar K. (szerk.) *Babócsa története. Tanulmányok a község történetéből*. Babócsa: Polgármesteri Hivatal, 1990.

MAGYAR 2002

Magyar K.: Babócsa-Nárciszos. Török hódoltság kori települések régészeti emlékei. In: Gerelyes I. – Kovács Gy. (szerk.) *A hódoltság régészeti kutatása*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2002, 91-98.

MARÁZ-PAPP 2005

Maráz B. – Papp A.: Régészeti kutatások a Rác fürdő és a tabáni késő La Tène kori fazekastelep területén. In: Kisfaludi J. (szerk.) *Régészeti kutatások Magyarországon 2005*. Budapest: Kulturális Örökségvédelmi Hivatal – Magyar Nemzeti Múzeum 2006, 109-124.

MOLNÁR 1961

Molnár J.: A budai Velibej fürdő építéstörténete. *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények* 1961/4, 605-621.

MOLNÁR 1965

Molnár J.: A Valide Szultana fürdőromtípus eredete. *Műemlékvédelem* 9/1 (1965), 39-41.

MOLNÁR 1969

Molnár J.: A Rudas gyógyfürdő építéstörténete. *Műemlékvédelem* 13/1 (1969), 22-28.

MOLNÁR 1973

Molnár J.: A budai Rác-gyógyfürdő. *Műemlékvédelem* 17/1 (1973), 27-29.

MOLNÁR 1976

Molnár J.: *A török világ emlékei Magyarországon*. Budapest: Corvina, 1976.

MRT 5

Horváth I. – Kelemen M. – Torma I.: *Esztergom és a Dorogi járás. Komárom megye régészeti topográfiája. Magyarország Régészeti Topográfiája 5*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979.

NAGY 1934

Nagy L.: Pest város eredete: előzetes jelentés az eskütéri ásatásokról. *TBM* 3 (1934), 7-24.

NAGY 1990

Nagy G.: A Basakert építészeti öröksége, romhelyreállítás a Nárciszosban. In: Magyar K. (szerk.) *Babócsa története. Tanulmányok a község történetéből*. Babócsa: Polgármesteri Hivatal, 1990.

NECIPOĞLU 2005

G. Necipoğlu: *The Age of Sinan. Architectural culture in the Ottoman Empire*. London: Reaktion Books, 2005.

OMICHIUS 1582

Francisci Omichii Beschreibung Einer Legation und Reise, von Wien aus Ostereich auff Constantinopel: durch den Wolgebornen Herrn ... David Ungnadn ... auß Röm. Kaiserl. Maist. Befehl an den türkischen Kaiser anno 72 verricht. Güstrow: Ferber, 1582.

ÖNGE 1978

Y. Önge: Eski Türk hamamlarında aydınlatma. *Vakıflar Dergisi* 12 (1978), 121-135.

ÖNGE 1989

Y. Önge: Sinan'ın inşa ettiği hamamlar. *Vakıf Haftası* 6 (1989), 255-272.

PAPP 2009

Papp A.: A törökkori Tabán kialakulása - az újabb régészeti adatok tükrében. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* 4 (2009), 95-114.

PAPP 2013

Papp A.: Rövid összefoglaló a budai pasák palotájáról. *BudRég* 46 (2013), 167-185.

PAPP 2015

Papp A.: Török kori lőpormalom Budán. *Keletkutatás* 2015 tavasz, 105-113.

PAPP-GRYNAEUS 2011

Papp A. - Grynaeus A.: Budapest török fürdőinek kormeghatározása. *BudRég* 44 (2011), 259-273.

PAPP-LÁSZAY 2009-2010

Papp A. - Lászy J.: A budai török fürdők építészete az újabb kutatások tükrében. I: Építéstechnika - építészeti elemek. *BudRég* 42-43 (2009-2010), 121-149.

RADNAINÉ (szerk.) 2006

Radnainé Keresztes M. (szerk.): *Rudas. Gyógyfürdő - Termal Bath - Heilbad*. Budapest: Budapest Gyógyfürdői és Hévízei Rt. kiadó, 2006.

RÓZSA 1963

Rózsa Gy.: *Budapest régi látképei (1493-1800)*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963.

ROZSNYAI 2008

Rozsnyai J.: A Császár fürdő építésének története a 19-20. században. In: Marótzky K. (szerk.) *Hild József építészete. Tanulmányok az építész halálának 140. évfordulójára*. Budapest: Terc, 2008, 63-76.

ŞAHİN 1994

K. Şahin: Deniz hamamları. *Vakıflar Dergisi* 23 (1994), 243-254.

ŞEHİTOĞLU 2008

E. Şehitoğlu: *The historic hammams of Bursa*. Istanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2008.

SIKLÓSI 1988

Siklói Gy.: Székesfehérvár, Güzeldzse Rüsttem pasa fürdő. *RégFüz* 41 (1988), 104.

SIKLÓSI 1989a

Siklói Gy.: A székesfehérvári Güzeldzse Rüsttem pasa fürdő. *Műemlékvédelem* 33/3 (1989), 154-159.

SIKLÓSI 1989b

Siklói Gy.: Székesfehérvár, Güzeldzse Rüsttem pasa fürdő. *RégFüz* 42 (1989), 90.

SIKLÓSI 1990

Siklói Gy.: Székesfehérvár, Güzeldzse Rüsttem pasa fürdő. *RégFüz* 43 (1990), 72.

SIKLÓSI 2013

Siklói Gyula: *A törökkori Székesfehérvár*. Székesfehérvár: MH Összhaderőnemi Parancsnokság Tudományos Tanács, 2013.

SINAN 2014

Sinan's autobiographies. Five sixteenth-century texts. Ed. with preface by G. Necipoğlu. Leiden-Boston: Brill, 2014.

SOÓS 1962

Soós I.: Újabb adatok az egri török fürdőről és iskoláról. *Az egri vár híradója* 4 (1962), 23-27.

SUDÁR 2003

Sudár B.: Török fürdők a hódoltságban. *Történelmi Szemle* 44/3-4 (2003), 213-263.

SUDÁR 2006

Sudár B.: Mikor épült a Császár fürdő? Egy török kronogramma nyomában. *Keletkutatás* 2002 ősz-2006 ősz, 189-200.

SUDÁR 2012

Sudár B.: Az oszmánok és Magyarország mentális meghódítása. In: Ács P. - Székely J. (szerk.) *Identitás és kultúra a török hódoltság korában.* Budapest: Balassi Kiadó, 2012, 40-49.

SUDÁR 2013

Sudár B.: *A pécsi Idrisz baba-türbe.* Budapest: Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ, 2013.

SUDÁR 2014

Sudár B.: *Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon.* Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2014.

SUDÁR 2017

Sudár B.: Dzsámivá alakított templomok a hódoltságban. In: Ittész G. (szerk.) *Viszály és együttélés. Vallások és felekezetek a török hódoltság korában.* Budapest: Universitas Kiadó, 2017, 381-406.

SZÓNYI 1928

Szónyi O.: Ferhád pasa fürdője Pécssett. *História* 1/2 (1928), 37.

TÓTH 2010

Tóth J. A.: Adatok a kora újkori közép-Duna-medencei hajók régészetéhez. In: Benkő E. - Kovács Gy. (szerk.) *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon / Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary I-II.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete, 2010, II. 871-883.

VERESS 1906

Veress E.: Gróf Marsigli Alajos Ferdinánd olasz hadi mérnök jelentései és térképei Budavár 1684-1686-iki ostromairól, visszafoglalásáról és helyrajzáról. *BudRég* 9 (1906), 103-170.

GLOSSZÁRIUM

bég - Török tiszteleti cím, a 16-17. században a szandzsákok vezető méltóságait illették vele.

Bizánci Birodalom - A Római Birodalom keleti feléből létrejött államalakulat. Központja Konstantinápoly (a későbbi Isztambul) volt, melyet 1453-ban kebelezett be az Oszmán Birodalom.

csegely - Ívelt oldalú háromszög alakú építészeti elem, amelyet többek között akkor használtak, amikor négyzet alaprajzú teret kupolával fedtek le. Ekkor a kupola alatt a terem sarkaiban csegelyekkel oldották meg a négyzet és kör alaprajzú elemek találkozását.

Dernschwam, Hans - A Cseh Királyság területéről származó kereskedő (1494-1568/69), többször részt vett I. Ferdinánd király Szülejmán szultánhoz küldött követségeiben. Utazásairól naplót vezetett, mely számos fontos adatot őrzött meg a 16. századi Oszmán Birodalomról, Magyarországról, Budáról.

de La Vigne, Nicolas Marcel - Hadmérnök, nevéhez fűződik a török elleni visszafoglaló háborúk idején (1684-1686) több magyarországi vár felmérésének elkészítése, közöttük Buda és Pest környékének térképes és látképes ábrázolása is.

devsirme - Gyermekadó, melynek révén keresztény gyermekek kerültek a szultáni udvarba kiképzésre/oktatásra. Az itt kiképzett/oktatott emberek később katonai és hivatali pályára kerültek.

dizdár - Várkapitány.

dongaboltozat - Félkör keresztmetszetű boltozat.

dzsámi - Magasabb rangú iszlám imahely, ahol pénteki istentiszteletet is lehetett végezni.

ejván - Egyik oldalán nyitott, három oldalon zárt, boltozott épületrész, többnyire a kapuzatoknál használt építészeti megoldás.

Evlia cselebi - Török világutazó (1611-1684), az uralkodói elithez közel álló vagyonos családban született. 1640 és 1673 között számos utazást tett az Oszmán Birodalom területén, ill. a vazallus államokban. Magyarországon is többször járt. Utazásait a *Sejihatnâme* („Utazások könyve”) című tízkötetes munkájában örökítette meg, mely a 17. századi művelődéstörténet páratlan forrása.

felülvilágító - A török fürdőépítészetben a boltozatokon elhelyezett nyílások. Lehetnek kör, négyszög, hatszög vagy nyolcszög alakúak is.

göbek tasi - „Köldökkő”, a török gőzfürdők forró helyiségének közepén elhelyezett kiemelkedő rész, melyen ülni vagy feküdni lehetett.

Hagia Szofia - Kiejtése: aja szofija. A mai Isztambulban található templom, melyet I. Justinianus császár építtetett 532-537 között. Konstantinápoly elfoglalása után dzsámivá alakították, ma múzeum. Falain látható a magyar származású császárné, Piroska (I. László magyar király lánya) mozaikképe is.

halvet - Különfürdő, a fürdőkhoz csatlakozó kisebb helyiség, amelyben csak néhány ember tudott egyszerre tartózkodni.

hamam - Gőzfürdő.

hán - Karavánszeráj: utazók, kereskedők szálláshelye, amely egyszersmind az árucsere helyszínéül is szolgált.

Haüy, Joseph de - Császári hadmérnök, a visszafoglaló háborúk után több magyarországi vár felmérését készítette (pl. Buda, Pécs).

hypocaustum - Padlófűtésrendszer.

ilidzsa - Termálfürdő.

Iznik - Anatóliai város, mely magas színvonalú fajansz díszkerámia-művességéről volt nevezetes a 15-16. században

janicsár - Az oszmán zsoldos gyalogság katonája.

kádi - Oszmán bíró, a polgári igazgatás kulcsszereplője.

kaplidzsa - Termálfürdő.

karavánszeráj - Lásd *hán*.

Kék mecset - A Szultán Ahmed dzsámi Isztambulban, melyet 1609-1617 között I. Ahmed szultán építtetett az Aja Szófia közelében.

köldökkő - Lásd *göbek tasi*.

Kuszejr Amra - 8. századi Omajjád sivatagi kastély a mai Jordánia területén. A kastély része egy fürdő, melynek freskói között emberábrázolást is találunk.

küllije - Épületkomplexum, azaz egyazon tervezési fázisban elkészült épületek együttese.

mahalle - Városrész.

mangal - Rézből készült fűtőeszköz.

Matrakcsi Nászuh - Bosnyák származású, nagyműveltségű férfi (1480-1564), aki az oszmán államszervezetben tevékenykedett. Jelentős földrajzi, matematikai, térképészeti, katonai ismeretekkel rendelkezett. Mindemellett jelentős miniatúrafestő, aki plasztikusabbá, térképszerűbbé váló miniatúráiról ismert.

medresze - Felsőfokú oktatási intézmény.

mekteb - Alsófokú oktatási intézmény.

mihráb - Az ima irányát mutató falfülke az imahelyen.

minaret - Iszlám imahelyek tornya, ahonnan imára hívták a híveket.

minber - Szószék, mely a dzsámikban a mihráb mellett kapott helyet.

Mimar Szinán - Oszmán főépítész (1490k-1588), a klasszikus oszmán építészet meghatározó alakja.

nagyvezír - Oszmán főméltóság, rangban közvetlenül a szultán után állt.

náhije - Járás, a szandzsák része.

opeion - Kupolákon nagyobb méretű nyílás, mely a tetőzet felé felépítménnyel is rendelkezik.

palánkvár - Faszerkezetű falakkal körülvett erődítmény.

pasa - Oszmán tiszteleti cím, többnyire a tartományi vezetőket és a náluk rangosabbakat illették vele.

Szafavida - Perzsa dinasztia 1501-1722 között.

szandzsák - Oszmán közigazgatási egység, a tartomány része.

Szeldzsuk - Török dinasztia. Az általa irányított birodalom a 11. században élte virágkorát, ekkor Anatóliától a perzsa területeken át Közép-Ázsiáig terjedt.

szeráj - Palota.

Szokollu család - A 16. századi Oszmán Birodalom egyik legjelentősebb családja. Boszniai területről származtak, a gyermekadó révén több tagja a szultáni palotában kapott oktatást. Több nagyvezír és tartományi vezető került ki közülük. A család tagjai közé tartozott Mehmed pasa nagyvezír, Musztafa budai pasa, Ferhád budai pasa, Mehmedpasazáde Vezír Haszán budai pasa, Lala Mehmed budai pasa.

sztalaktit - Jelentése: függő cseppkő. Erre hasonlít az oszmán építészetben elterjedt díszítés, amely sejtyszerűen elrendezett ék alakú elemekből áll.

tekke - Kolostor.

teknőboltozat - Téglalap alapú boltozat, a kolostor- és a dongaboltozat kombinációja.

türbe - Síremlék.

üvegszem - Kis, korong alakú síküveg, amelyet ólommal összeillesztve ablaknyílások üvegezésére használtak.

vakuf - Meghatározott céllal (pl. egy dzsámi üzemeltetésére) létrehozott kegyes alapítvány. Feladatának ellátása érdekében gazdasági javakat csatolnak hozzá, pl. fürdőket, földterületeket, falvak adóit.

vilájet - Tartomány.

KÉPEK JEGYZÉKE

1. kép

A budai Rudas fürdő forró terme Ludwig Rohbock metszetén, 1859. Forrás: HUNFALVY 1859.

2. kép

Egy anatóliai város (Eszkisehir). Matrakcsi Nászuh ábrázolása jellegzetes oszmán épületekkel, 16. század. A kép előterében és közepén egy-egy fürdő látható. Matrakçi Nasuh: *Beyan-i Menazil-i Seferi Irakeyn*, 1537. Istanbul Üniversitesi Kütüphanesi, jelzet: TY 5964 109b.

3. kép

Az Oszmán Birodalom terjeszkedése 1566-ig. Készítette: Nagy Béla

4. kép

A török hódoltság 1575 körül. Készítette: Nagy Béla

5. kép

Török katonák. Részlet egy Budát ábrázoló vízfestményről, 1600 körül. BTM Fővárosi Képtár, ltsz. 28199.

6. kép

A Császár fürdő körüli városrész a 17. század végén az erődszerű löpormalommal és a dombtetőn álló Gül baba türbével. Alatta egy kolostor (*tekke*) romjai látszanak. Domenico Fontana 1686. évi budai ostrommetszetének részlete. BTM Metszettár. Forrás: RÓZSA 1963, kat. 27.

7. kép

A Topkapi palota fogadóterme Isztambulban, 16. század. Fotó: Szakács Béla Zsolt

8. kép

Izniki tál az oszmán építészet virágkorából, 16. század. Fotó: Tihanyi Bence, BTM KO ltsz. 2004.9.1.1.

9. kép

Kisebb dzsámi előtérrel, kupolás lefedéssel és minarettel. Jesil dzsámi, Iznik, 1378–1391. Fotó: Papp Adrienn

10. kép

Egyszerű síkfödémes dzsámi faminarettel. Vranduk, Bosznia, 15. század. Fotó: Szakács Béla Zsolt

11. kép

Mihráb az isztambuli Mihrimah dzsámiban, 1562–1565. Fotó: Szakács Béla Zsolt

12-13. kép

Az isztambuli Kék mecset (Szultán Ahmed dzsámi) és belső tere, 1609–1616. Fotó: Papp Adrienn

14. kép

Medresze (iskola) belső udvara. Kursumlija medresze, Szarajevó, 1537. Fotó: Kovács Gyöngyi

15. kép

Karavánszeráj ábrázolása Salomon Schweigger konstantinápolyi és jeruzsálemi útleírásában, 1639. Salomon Schweigger: *Ein neue Reiss Beschreibung auss Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem*. Nürnberg 1639, 40.

Forrás: <https://archive.org/details/einnewereissbes00schwgoog>

16. kép

Derviskolostor (*tekke*) a boszniai Blagajban, 15. század vége – 16. század eleje. Fotó: Kovács Gyöngyi

17. kép

Szülejmán szultán türbéje Isztambulban, 1550–1557. Fotó: Papp Adrienn

18. kép

A temesvári pasa palotájának ábrázolása Wathay Ferenc rajzán, 1604–1606 (részlet). MTA Könyvtár Kézirattár M Cod 4r 29.

19. kép

Az isztambuli Szülejmánije épületegyüttes (*küllije*) alaprajza, 1550–1557. 1. A dzsámi. 2. Szülejmán síremléke. 3. Hürrem síremléke. 4. Korán-iskola. 5. Közkút. 6–9., 15–16., 18–19. Iskolák, különböző típusú medreszék. 9. Az orvosi iskola maradványai. 10. Ispotály. 11. Szegényház. 12. Vendégház. 13. Mimár Szinán síremléke. 14. A janicsár-aga lakhelye. 17. Fürdő. Forrás: <https://archnet.org/sites/2024/publications/1446>

20. kép

A Rumeli Hiszári nevű erődítmény Isztambulban a Boszporusz partján, 15. század. Fotó: Papp Adrienn

21. kép

A 16. századi Öreg híd a boszniai Mosztárban. Csontváry Kosztká Tivadar: *Római híd Mosztárban* című képe, 1903. Janus Pannonius Múzeum, Pécs. Forrás: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/18/Roman_Bridge_at_Mostar_1903.jpg

22. kép

A budai löpormalom ábrázolása Ludwig Rohbock metszetén, 19. század közepe. Forrás: HUNFALVY 1859.

23. kép

A pécsi Jakováli Haszán pasa dzsámi, 17. század első fele. Fotó: Hack Róbert

24. kép

A Jakováli Haszán pasa dzsámi belső tere. Fotó: Hack Róbert

25. kép

Az esztergomi Uzicseli Hadzsi Ibrahim dzsámi (17. század eleje) restaurált *mihrábja*. Fotó: Papp Adrienn

26. kép

Gül baba síremléke Budán, 1543–1548. Fotó: Papp Adrienn

27. kép

A pécsi Idrisz baba türbe (16. század vége) külső homlokzatának falsíkjai Ferenczy Károly 1961. évi helyreállítási tervén (részlet). Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ - MDK Tervtár, ltsz. R 63/12361.

28. kép

Favázás épület a mai Isztambulban. Fotó: Papp Adrienn

29. kép

Gőzfürdő alaprajza, Emir szultán fürdő, Bursa, 1426. 1. Előcsarnok. 2. Langyos helyiség. 3. Forró helyiség. 4. Különfürdők. 5. Illemhely. 6. Víztartály. 7. Fűtőház. Forrás: ŞEHİTOĞLU 2008.

30. kép

A gőzfürdők fűtőrendszerének vázlata. A. Épített víztartály. B. Tüztér. C. Fűtőhelyiség. D. Fürdőtér. Forrás: KLINGHARDT 1927, 11. ábra.

31. kép

A Rudas fürdő alaprajza egy 1833-ban készült felmérésen (Dankó József-féle terv). MNL OL T62 No898.

32. kép

Ikerfürdő alaprajza, amelyen jól látszik a két egymás mellé épített fürdő. Tahtakale fürdő, Isztambul, 15. század. Forrás: HASKAN 1995, 279.

33. kép

A fürdők forró terme alapján elkészített tipológiai felosztás, alapja Semavi Eyice tipológiája. Forrás: EYICE 1960, 5. kép.

34. kép

Tengeri fürdő a 19. századi Isztambulban. Forrás: <http://www.bizimtuuzla.com/kultur-sanat/osmanli-denize-boyle-girerdi-h3818.html>

35. kép

A szkopjei Davut pasa fürdő kupolája, 1489-1497. Forrás: https://www.tripadvisor.com/LocationPhotoDirectLink-g295110-d790013-i17328591-Daut_Pasha_Hamam-Skopje_Skopje_Region.html

36. kép

Az izniki Iszmáil bej fürdő díszített kupolája, 14. század. Fotó: Papp Adrienn

37. kép

A Hürrem szultán fürdő Isztambulban, 16. század. Forrás: https://en.wikipedia.org/wiki/Bath-house_of_Haseki_Hurrem_Sultan#/media/File:Bath_of_Roxelane_Istanbul_2007.jpg

38. kép

Fürdőpapucs, 19. század vége - 20. század eleje. Forrás: https://www.1stdibs.com/furniture/decorative-objects/desk-accessories/more-desk-accessories/late-19th-early-20th-century-ottoman-turkish-bath-clogs-nalin-turkish/id-f_4153323/1

39. kép

Fürdőző nők egy 18. századi ábrázoláson. Husein Fazil bin Tahir Enderuni miniatúrája. In: *Huban-name ve Zenan-name*, 1793. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi / British Library. Forrás: <http://home.earthlink.net/~al-qurtubiyya/18/kultur-18.html>

40. kép

Török fürdők a hódoltságban. Készítette: Nagy Béla

41. kép

Török fürdők Budán. Készítette: Nagy Béla

42. kép

Pécsett feltárt török fürdők. Készítette: Nagy Béla

43. kép

Egerben feltárt török fürdő. Készítette: Nagy Béla

44. kép

Esztergomban feltárt török fürdők. Készítette: Nagy Béla

45. kép

Pesten feltárt török fürdő. Készítette: Nagy Béla

46. kép

Székesfehérváron feltárt török fürdő. Készítette: Nagy Béla

47. kép

Török épületek elhelyezkedése Budán. 1. Várhegy. 2. Nagy külváros. 3. A Tabán külvárosa. 4. A középkori Alhévíz területe. 5. Lőpormalom. 6. Pasapalota. 7. Híd. 8. Fürdő. 9. Kolostor. 10. Új építésű dzsámi. 11. Keresztény templomból kialakított dzsámi. 12. Medresze. 13. Türbe. 14. Karavánszeráj. 15. Áruraktár. Készítette: Papp Adrienn

48. kép

Pécs Joseph de Haüy térképén, 1687. 1. Kászim pasa dzsámi. 2. Kászim pasa fürdője. 3. Ferhád pasa dzsámi. 4. Ferhád pasa fürdője. 5. Memi pasa dzsámi. 6. Memi pasa fürdője. OSZK Térképtár TM 894.

49. kép

Eger látképe, 1687. A piros nyíl a gőzfürdő helyét mutatja. Ismeretlen német mester, *Wahre Fürstellung... Vestlung Erla, im Jahr Christi 1687. den 17 Decembris.* MNM TKCS T.231.

50. kép

A székesfehérvári török kori fürdő maradványai. Fotó: Kassay Róbert

51. kép

Az egri Válide szultán fürdő romjai archív fotón. Egri Dobó István Vármúzeum, ltsz. RA510.

52. kép

A budai Rác fürdőben feltárt török kori falfülkék rajza, 2009. Rajz: Papp Adrienn. BTM KO Rajztár, ltsz. nélkül.

53. kép

A pécsi Memi pasa fürdő előcsarnokában feltárt és rekonstruált kút. Fotó: Kasza László

54. kép

A Rác fürdő előcsarnokában felszínre került, lépcsőbe süllyesztett kút felülről fotózva. Fotó: Papp Adrienn

55. kép

A Rudas fürdő eredeti kő mosdómedencéje (*kurna*). Fotó: Budapest Gyógyfürdői és Hévízei Zrt. (Tóth József)

56. kép

A budai Király fürdő kupolájáról készült felmérés, 1962. BFL XV 17.e.306.

57. kép

Az isztambuli II. Bajezid fürdőn látható *opeion*, 15. század vége - 16. század eleje. Fotó: Papp Adrienn

58. kép

A pécsi Memi pasa fürdőben rekonstruált köldökkő. Fotó: Szajcsán Éva

59. kép

A Király fürdő forró terme. Fotó: Papp Adrienn

60. kép

A Rác fürdő forró termének padlójából felszínre került reneszánsz vörösmárvány ív darabja feltárás közben. Fotó: Papp Adrienn

61. kép

A Rác fürdő különfürdője feltárás közben. Fotó: Papp Adrienn

62. kép

A Rudas fürdő falában feltárt török kori kerámia vízvezetékcsövek. Fotó: Papp Adrienn

63. kép

Az izniki I. Murad fürdőben (14. század) felszínre került oszlopok, melyek a padlófűtésrendszerhez tartoztak. Fotó: Papp Adrienn

64. kép

A Rudas fürdő forró termének sarkaiban látható sztalaktitdiszkek környezete feltárás közben. Fotó: Galetanu Eftacia

65. kép

A Rudas fürdő forró termének sarkaiban látható sztalaktitdiszkek helyreállítás után. Fotó: Budapest Gyógyfürdői és Hévízei Zrt.

66. kép

A Császár fürdő forró termének egyik sztalaktitdisze. Fotó: Papp Adrienn

67. kép

Ajtó körüli lépcsős diszkek a Császár fürdő forró termében. Fotó: Papp Adrienn

68. kép

A Császár fürdő boltozatainak felmérési rajza, 1974. Rajz: Kuczogi Zsuzsanna. BTM KO Rajztár, ltsz. 11864.

69. kép

A Rác fürdő mellett feltárt ablakrács restaurálás után. Fotó: Tihanyi Bence

70. kép

A budai fürdőkről készített vázlatos rajzok Luigi Ferdinando Marsigli gyűjteményéből, 17. század vége. Forrás: VERESS 1906, 139.

71. kép

A helyreállított Császár fürdő egyik *ejvánja*. Fotó: Papp Adrienn

72. kép

Mimár Szinán arcképe, 16. század. Forrás: https://hu.wikipedia.org/wiki/Szin%C3%A1n#/media/File:Arolsen_Klebeband_02_327.jpg

73. kép

Fischer von Erlach rajza a Császár fürdőről, 18. század eleje. BTM Metszettár, ltsz. 10.960.

74. kép

A Rudas fürdő mellett a 18. században felépült fűrészmalom terve, 1712. BFL XV.302. BMT140.

75. kép

A Rudas fürdőről készült 19. századi átalakítási terv. BFL XV.17.d.328.167.

76. kép

A Rudas fürdő Budán. Fotó: Kovács Gyöngyi

77. kép

A helyreállított Rudas fürdő forró termének nyolc oszlopát ábrázoló panorámakép. Fotó: Budapest Gyógyfürdői és Hévízei Zrt.

78. kép

A Rudas fürdő alaprajza (az előcsarnok elpusztult). 1-2. Langyos helyiségek.3. Forró helyiség. 4. Illemhely. Felmérési rajz: Viemann Zsolt és Papp Adrienn

79. kép

A Rudas fürdő képe a második világháborúban elszenvedett sérülés után. BTM Kiscelli Múzeum, ltsz. 26.698.

80. kép

A Rudas fürdő forró termének medencéje alatt feltárt török kori cölöpök. Fotó: Kiss Imre

81. kép

A Rudas fürdő két langyos terme közötti ajtó lépcsős díszje a feltárás közben. Fotó: Papp Adrienn

82. kép

A Rudas fürdő két langyos terme közötti ajtó lépcsős díszje helyreállítás után. Fotó: Budapest Gyógyfürdői és Hévízei Zrt.

83. kép

A Rudas fürdő belső tere ma. Fotó: Budapest Gyógyfürdői és Hévízei Zrt.

84. kép

Buda, a Császár fürdő kupolái. Fotó: Laszlovszky József

85. kép

A Császár fürdő építési felirataról Sztankovits Lipót készített rajzot, erről készült a metszet. Szokollu Musztafa pasa egykori táblája, 1574. Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ - MDK Tervtár, ltsz. 16764.

86. kép

A Császár fürdő és környékének felmérési rajza a fürdő melletti négy saroktornyos lőpormalommal 1725-ből. BTM Kiscelli Múzeum, ltsz. 896.

87. kép

A Császár fürdő mára már elbontott langyos helyiségének boltozata, 1974. BTM Adattár, ltsz. nélkül.

88. kép

A Császár fürdő alaprajza (az előcsarnokot és a langyos helyiséget elbontották). 1. Forró terem. 2. *Ejvánok*. 3. Különfürdők. Felmérési rajz: Viemann Zsolt

89. kép

Császár fürdő, a forró terem medencéje körüli pillérekről készült felmérési rajzok, 2007. Rajz: Dobos Csaba, BTM KO Rajztár, ltsz. nélkül.

90. kép

A Császár fürdő forró terme kutatás közben. Fotó: Túri Péter

91. kép

A Császár fürdő forró helyiségének déli oldalán található *ejván* kutatás közben. Fotó: Papp Adrienn

92. kép

A Császár fürdő déli oldala mentén feltárt török kori vízvezetékcsövek. Fotó: Papp Adrienn

93. kép

Buda, a Rác fürdő mai képe felülről. A főbejárat mögötti kupola mutatja a török fürdő helyét a modern épületkomplexumban. Fotó: Civertan Bt.

94. kép

A Rác fürdő forró terme helyreállítás után. Forrás: https://hu.wikipedia.org/wiki/R%C3%A1c_gy%C3%B3gyf%C3%BCrd%C5%91#/media/File:R%C3%A1c_Gy%C3%B3gyf%C3%BCrd%C5%91,_Budapest_02.jpg

95. kép

A Rác fürdő alaprajza. 1. Előcsarnok. 2. Langyos helyiség. 2b: Medence a langyos helyiségben. 3. Illemhely. 4. Forró helyiség. 5. Különfürdő. A színes nyíl a bejáratot jelzi. Készítette: Viemann Zsolt és Papp Adrienn

96. kép

A Rác fürdő rekonstrukciója. Készítette: Szőke Balázs, Szakonyi Balázs, Pazirik Kft.

97. kép

A Rác fürdő langyos terme: török kori falfülke és medence. Fotó: Papp Adrienn

98. kép

A Rác fürdő átépítési terve 1890-ből, amely a különfürdő kupolájának bontását ábrázolja. Hubert és Móry munkája. BFL, 5973 hrsz. alatti tervek.

99. kép

A Király fürdő Budán. Forrás: www.kiralyfurdo.hu

100. kép

A Király fürdő felmérési alaprajza 1955-ből. BTM KO Rajztár, ltsz. 3901.

101. kép

A Király fürdő kutatása 1955-ben. BFL XV.17.e.306.

102. kép

A Király fürdő az 1960-as években, a felújítás után. Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ – MDK Fotótár, ltsz. 69126.

103. kép

A Király fürdő felújítása során a török kori előcsarnokban előbukkant ablak. BTM KO Fotótár, ltsz. 17406.

104. kép

A Király fürdő felújítása idején a török kori forró teremben felszínre került eredeti padló és falikút. BTM KO Fotótár, ltsz. 17415.

105. kép

A Király fürdő forró termének mai képe. Fotó: Budapest Gyógyfürdői és Hévízei Zrt.

106. kép

Eger, a Válide szultán fürdő romjai ma. Fotó: Papp Adrienn

107. kép

Eger, a Válide szultán fürdő alaprajza, 1989. évi felmérés. Dobó István Vármúzeum, ltsz. nélkül.

108. kép

A Válide szultán fürdő forró helyisége a feltárások idején (1980-as évek). Dobó István vármúzeum, ltsz. nélkül.

109. kép

Székesfehérvár, az ikerfürdő maradványainak mai képe. Fotó: Kasza László

110. kép

Székesfehérvár, az ikerfürdő alaprajza. Forrás: SIKLÓSI 1989a, 7/1-es kép.

111. kép

A székesfehérvári ikerfürdő falában látható vízvezetékcsövek. Fotó: Kasza László

112. kép

Pécs, a Memi pasa fürdő maradványai ma. Fotó: Kovács Gyöngyi

113. kép

A Memi pasa fürdő alaprajza. Forrás: GERŐ 1987, 114.

114. kép

Buda, a pasapalota magánfürdőjének 1955-ben készült felmérési rajza. BTM KO Rajztár, ltsz. 10241.

115. kép

A budai pasapalota magánfürdője, a forró terem maradványai, 1966. BTM Adattár, ltsz. 254-77.

116. kép

Buda, a pasapalota magánfürdőjének rekonstruált alaprajza (a piros szín a feltárt részeket jelöli). 1. Langyos terem. 2. Forró terem. 3. Melegvizes tartály. 4. Hidegvizes tartály. 5. Fűtőház. BTM KO Rajztár, ltsz. 9804. alapján rajzolta Papp Adrienn

117. kép

A budai pasák palotája Domenico Fontanának az 1686. évi budai ostromot ábrázoló metszetén. Forrás: RÓZSA 1963, kat. 27.

118. kép

Az esztergomi 16. századi termálfürdő feltárt részlete. Horváth István nyomán. Forrás: MRT 5, 115, 17. kép „A”.

119. kép

Esztergom 1595. évi ostromáról készült térkép részlete. A piros nyíl a Duna-part közelében álló fürdőt jelzi. Szerző: Pompeo Floriani itáliai hadmérnök. OSZK Térképtár, ltsz. TK 3021.

120. kép

Esztergom, a Ferences rondella (1), a Hévíz fürdő tornya (2) és a Hévízi erőd (3). „A”: Musztafa pasa (?) fürdőjének maradványai. „B”: a kis termálfürdő helye. Horváth István nyomán. Forrás: MRT 5, 115, 17. kép.

121. kép

Esztergom, a 17. századi termálfürdő feltárt részének belső falsíkja. Fotó: Horváth István

122. kép

Esztergom, a 17. századi termálfürdő feltárt részének külső képe. Fotó: Horváth István

123. kép

Pest, az ikerfürdő képe feltárás közben. Fotó: Tihanyi Bence

124. kép

Pest, az ikerfürdő alaprajza. 1. Előcsarnok. 2. Langyos terem. 3. Forró terem. 4. Vízartály. 5. Fűtő helyiség. 6. A fürdő további maradványai. Készítette: Viemann Zsolt

125. kép

Pest, az ikerfürdő forró helyisége a török kori márványpadlóval. Fotó: Tihanyi Bence

126. kép

Buda, a Tojgun pasa fürdő maradványainak felmérési rajza 1973-ból. 1. Török kori falak. 2. A padlófűtés alapozása. 3. Agyagos feltöltés. BTM KO Rajztár, ltsz. 11643.

127. kép

Tojgun pasa fürdője, feltételezhetően a forró terem alapozása. BTM Adattár, ltsz. 43-75.

128. kép

Tojgun pasa fürdőjének feltárása során készült felmérési rajz. BTM KO Rajztár, ltsz. 11644.

129. kép

Pécs, Ferhád pasa fürdőjének felmérése 1885-ből. Forrás: SZÓNYI 1928, 37. https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Historia_01_1928/

130. kép

Babócsa, a gőzfürdő feltárás közben (1988). Fotó: Magyar Kálmán

131. kép

Babócsa, a gőzfürdő alaprajza. Forrás: MAGYAR 1990, 32. ábra.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

E kötet megvalósulásáért sokaknak tartozom köszönettel. Elsőként Kovács Gyöngyinek, akiben felmerült, hogy doktori dolgozatom átdolgozva a Hereditas sorozatban helyet kaphatna. Önzetlen szakmai és szerkesztői segítségével nélkül munkám nem jelenhetett volna meg.

Az évtizedes szakmai kapcsolat során sok-sok történeti kérdés átbeszélését és ennek a kötetnek a szakmai lektorálását Sudár Balázsnak szeretném megköszönni.

A budai fürdők feltárásában kutatótársam volt Lászy Judit művészettörténész, akinek nagyon köszönöm a közös munkát!

A téma gerincét a budapesti feltárások adják, melyekhez sok egyéb kutatás is társult. Ezekben a Budapesti Történeti Múzeum vezetősége mindig támogatott, amit ezúton is nagyon köszönök.

Köszönöm az Archaeolingua Kiadó és minden munkatársa szakértelmét és türelmét, gondos tervezésük, tördelői és előkészítő munkájuk nélkül az Olvasó most nem vehetné kézbe a kötetet.

Hálával tartozom családom tagjainak, akik elfogadták, hogy e könyv megírása tőlük is sok-sok időt vett el, és segítettek munkámat.

A téma megismeréséhez több külföldi tanulmányúton vettem részt, melyekhez az anyagi keretet egyrészt a Klebelsberg ösztöndíj, másrészt a Turkish Cultural Foundation ösztöndíja biztosította.

